

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА  
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»  
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця  
на правах рукопису

**Шаповал Тарас Володимирович**

УДК 341.66

**ДИСЕРТАЦІЯ**

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖАВ З ПИТАНЬ  
ОЦІНКИ МАЙНА**

Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

\_\_\_\_\_ Т. В. Шаповал

Науковий керівник:  
**Гринчак Володимир Антонович,**  
кандидат юридичних наук, доцент

Львів – 2021

## АНОТАЦІЯ

*Шаповал Т. В.* Міжнародно-правове співробітництво держав з питань оцінки майна. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – «Міжнародне право». – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021.

У дисертації досліджено еволюцію міжнародно-правового співробітництва держав з питань формування стандартів оцінки майна, які використовують як держави, так і міжнародні судові органи для визначення розміру компенсації в процесі захисту економічних прав людини. Виявлено, що стандарти оцінки майна сформовані під впливом розвитку низки міжнародних режимів – від дипломатичних засобів захисту прав людини до режимів, регламентованих інвестиційними договорами. Дослідження ґрунтується на змісті та обсязі міжнародних стандартів захисту прав людини й особливостях їх реалізації. Стосовно відшкодування шкоди проведено детальний теоретичний аналіз міжнародно-правового співробітництва держав з питань оцінки майна, який дав змогу узагальнити його результати в теорії та практиці міжнародного права.

Особливу увагу зосереджено на визначенні міжнародними судами (арбітражами) розміру шкоди у претензіях щодо експропріації в межах механізмів, заснованих на міжнародних угодах з питань інвестицій чи прав людини, та інтерпретації відповідних міжнародно-правових стандартів оцінки, зазначених у положеннях договорів. За наявності прогалин у регулюванні питання міжнародними договорами звичаєве міжнародне право та «дипломатичний захист», як і раніше, відіграють провідну роль щодо захисту прав на власність іноземців та власних громадян. Як зазначено у справі «Фабрики в Хожуві», стандарти оцінки, передбачені звичаєвим міжнародним правом, базуються на принципі, що відшкодування здійснюють шляхом оплати суми, «що відповідає вартості реституції в її натуральному вираженні».

Основу дослідження зосереджено на «вартості майна» як мірі компенсації в міжнародному праві. Наголошено на зміні більш гнучких стандартів компенсації, які уможливлювали часткову компенсацію, на жорсткіший стандарт «повної» компенсації, яку оцінюють, зазвичай, на основі справедливої ринкової вартості експропрійованої чи знищеної власності.

Практика міжнародного арбітражу засвідчує, що джерела міжнародного права здебільшого встановлюють компенсацію, еквівалентну справедливій ринковій вартості експропрійованих інвестицій (знищеного майна). Міжнародні судові органи, розглядаючи претензії з причин експропріації, діють у межах інвестиційних чи інших міжнародних договорів та інтерпретують відповідні положення договору із застосуванням виявлених фактів до їхніх умов. Зазначено, що правові прогалини міжнародного звичаєвого права з питань оцінки майна можуть бути заповнені договірними положеннями, які врегульовують компенсацію за позбавлення майна та визначають стандарти його оцінки.

Об'єкт оцінки для розрахунку компенсації у міжнародному праві повинен включати всі економічні наслідки, спричинені міжнародно-протиправними діями держав, окрім економічної шкоди, яка відшкодована реституцією або була правомірною в рамках міжнародних договорів. З огляду на це запропоновано визначення поняття «майно» для цілей його оцінки як об'єкт правового режиму з економічною цінністю, правомочності стосовно якого підлягають захисту згідно з міжнародно-правовими нормами, а дефініцію «право на власність» – як правовий режим з економічною цінністю, який підлягає захисту на основі міжнародно-правових норм.

Досліджено правові прогалини щодо застосування аспектів розрахунку розміру шкоди у міжнародному арбітражі. Показано, що інвестиційні договори не забезпечують цілковитої визначеності, не містять інструкцій чи відповідної методології щодо численних питань розрахунку вартості, та, зазвичай, встановлюють лише основні стандарти оцінки, такі як концепція справедливої ринкової вартості майна. Зазначено, що недостатність стандартів щодо визначення розміру відшкодування створює джерело невизначеності для захисту в

міжнародному праві. У дисертації розглянуто умови, за яких міжнародні стандарти оцінки майна міжнародних неурядових організацій мають правове значення і їх можуть використовувати як керівні вказівки для розрахунку суми відшкодування. Після встановлення правової основи рішення щодо присудження виплати міжнародні арбітражі використовують свої враження від найкращих практик оцінки, а також на свій розсуд їх аналізують. Результатом цього є діапазон висновків, залежних від допущень і філософії суду, що ухвалює рішення. Наголошено, що міжнародна арбітражна практика розрахунку розміру компенсації не повинна призвести до руйнування принципів справедливості, обґрунтованості, розумності та точності.

Зазначено, що оцінку майна необхідно встановити на певну дату з метою фіксації стану власності та ринкових умов у визначеному моменті часу. Дисертація стосується основних понять використання *ex-ante* та *ex-post* інформації через зв'язок із вибором дати оцінки майна в міжнародному арбітражі. У праці досліджено стандарти визначення розміру компенсації за експропріацію у міжнародному праві та роз'яснено питання вибору дати оцінки у його зв'язку із правомірними та неправомірними позбавленнями власності.

Виявлено, що різноманітні стандарти, зазначені в інвестиційних договорах, покликані регулювати компенсацію для правомірних експропріацій. Пояснено, що положення щодо компенсації в інвестиційних договорах не стосуються стандартів компенсації за міжнародно-протиправні діяння держав, а міжнародні арбітражі цю прогалину заповнюють звичаєвим міжнародним правом.

У праці проаналізовано як міжнародне інвестиційне право (зокрема, після рішень стосовно відшкодувань у деяких справах) набуло розвитку та як деякі міжнародні судові органи дійшли висновку, що у випадках протиправної поведінки держави заявники мають право обрати дату експропріації або дату присудження відшкодування як дати оцінки майна. У частині дослідження розглянуто як обрати дату оцінки майна для непрямих експропріацій, які не трапляються в один конкретний момент (повзучих експропріацій). Наголошено, що міжнародна

арбітражна практика заходів компенсації не повинна сприяти руйнуванню системних цілей справедливості та стримування міжнародного права.

З'ясовано, що міжнародні судові органи використовують різноманітні методики для визначення вартості майна та підтвердження достовірності їхніх результатів оцінки. Наголошується, що присудження фактичних збитків є значно простішим і меншою мірою спірним, ніж присудження втраченої вигоди. Дисертація стосується основних правових аспектів оцінки втраченої вигоди. З'ясовано, що трьома міжнародно визнаними підходами для оцінки майна є порівняльний підхід, дохідний підхід та витратний підхід. Порівняльний підхід є найширше застосовуваний та прийнятний у міжнародній арбітражній практиці.

Особливу увагу приділено Директиві Європейського Союзу з положеннями, що стандарти оцінки держав повинні враховувати стандарти оцінки з міжнародним визнанням, зокрема ті, що розроблені Міжнародним комітетом зі стандартів оцінки майна, Європейською групою асоціацій оцінювачів або Королівським інститутом сертифікованих фахівців з нерухомості. Держави-учасниці Європейського Союзу відзначили стандарти оцінки майна міжнародних неурядових організацій як надійні стандарти для кредитних цілей після фінансової кризи, яка продемонструвала, що безвідповідальна поведінка учасників ринку може підірвати основи фінансової системи та спричинити потенційно серйозні соціальні й економічні наслідки.

Розглянуто аспекти співробітництва між Україною та Світовим банком у сфері імплементації міжнародних стандартів оцінки майна до національного законодавства з наданням пропозицій стосовно забезпечення відповідності вимогам міжнародних стандартів оцінки та міжнародних стандартів захисту власності у рішеннях з питань оподаткування.

**Ключові слова:** захист економічних прав, компенсація, розмір компенсації, справедлива ринкова вартість, вартість інвестицій, дата оцінки, стандарти оцінки майна, протиправна експропріація, правомірна експропріація.

## ANNOTATION

*Shapoval T. V.* International law cooperation of states on property valuation matters. – Qualifying scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for Candidate of Law Degree, specialty 12.00.11 – «International law». – Ivan Franko National University of Lviv, Ministry of Education and Science of Ukraine. Lviv, 2021.

The dissertation is devoted to the evolution of international law cooperation of states in the framework of the valuation standards formation that are used by states and international judicial bodies for determining awards in the process of economic rights protection. It shows that valuation standards were formed under the influence of the development of some international regimes from diplomatic protection of human rights to regimes based on investment treaties. The research is based on the content and scope of international standards of human rights protection and features of its realization. Detailed theoretical analysis of the international law cooperation of states on valuation of property for damage compensation made it possible to summarize the results in the theory and practice of international law.

Special attention is focused on determining the amount of damages by international courts (arbitral tribunals) carried out under expropriation claims in the framework based on international investment or human rights treaties and interpretations of the international law valuation standards prescribed in treaty provisions. In cases of gaps, where no treaty provision is available, customary international law and diplomatic protection still play an essential role in protecting property rights of foreigners and own citizens. As stated in the *Factory at Chorzów Case*, valuation standards under customary international law are based on principle that reparation is carried out by payment of a sum «corresponding to the value which a restitution in kind would bear».

The research is focused on «value of property» as a measure of compensation in international law. It shows the change from more flexible standards of compensation, which implied the possibilities of partial compensation, to a more rigid standard of «full»

compensation predominantly assessed on the basis of the fair market value of the expropriated or damaged property.

International arbitration practice confirms that most sources of international law require a compensation equivalent to the fair market value of the investment expropriated (damaged property). International judicial bodies, considering claims for expropriation, act within the framework of investment or other international treaties and interpret the relevant treaty provisions, applying them to the matter in question. It is mentioned, that legal gaps of customary international law on the valuation matter can be filled with treaty provisions that are specifically relevant to compensation for taking property and settling of valuation standards.

Valuation object for the calculation of compensation in international law should include all economic consequences, caused by internationally wrongful acts of states, excluding economic damage that was covered by restitution or was lawful in the framework of international treaties. This is the basis for proposed definition of «property» for valuation purposes as an object of the international law regime with economic value, the rights to which are protected under international law, and definition «right to property» as an international law regime with economic value that is protected on the basis of international law.

The dissertation concentrates on legal gaps regarding the application aspects of calculation of damages in international arbitration. It is shown that investment treaties do not provide substantial determinacy, include no instructions or the appropriate methodology on numerous calculation issues and typically set forth only basic standards of valuation such as concept of fair market value of property. It is noted that lack of standards for determining awards of compensation creates a source of uncertainty for protection in international law. This dissertation discusses a framework where international valuation standards of international non-governmental organizations are given legal weight and serve as guidelines for the calculation of awards. Upon establishing the legal basis for an award, international arbitral tribunals use their impression of valuation best practices as well as discretion to conduct the analysis. The result is a range of outcomes dependent on the assumptions and philosophy of the

adjudicating tribunal. It is emphasized that international arbitration practice in measures of compensation should not lead to result in destroying the principles of fairness, validity, reasonableness and accuracy.

It is noted that all valuations must be set on a particular date in order to emplace property and market condition at a certain time. The dissertation addresses basic notions of use of ex-ante and ex-post information in connection with valuation date selection in international arbitration. The study considers standards for determining the amount of compensation for expropriations in international law and explains the issues of the valuation date selection in connection with lawful and unlawful takings of property.

It shows that different standards set forth in investment treaties are intended to govern compensation for lawful expropriations. Explained that the compensation provisions of investment treaties do not address standards of reparation for internationally wrongful acts of states, and international tribunals fill the void by application of customary international law.

This dissertation examines how, especially after the awards in some cases, international investment law developed and came to embrace the concept that, in the cases of wrongful state conduct, claimants are entitled to select either the expropriation date or the award date as the valuation date. Part of the study then analyzes how to select the valuation date for indirect expropriations that do not happen at one particular moment (creeping expropriations). It is emphasized that international arbitration practice in measures of compensation should not lead to destruction of the systemic objectives of fairness and deterrence in international law.

It has been shown that international judicial bodies employ a variety of methodologies to determine value of property and corroborate the reliability of their valuation results. It is stressed that awarding losses suffered is more straightforward and less controversial than awarding lost profits. The dissertation addresses fundamental legal aspects of valuation of lost profits. The study found out that there are three internationally defined valuation approaches: the comparison approach, the income approach and the cost approach. The comparison approach is the most widely-used and accepted in international arbitration practice.

Special attention is paid to Directive of European Union with provisions that valuation standards of states should take into account internationally recognised valuation standards, in particular those developed by the International Valuation Standards Committee, the European Group of Valuers' Associations or the Royal Institution of Chartered Surveyors. Member states of European Union admitted valuation standards of international non-governmental organizations as reliable standards for the credit purposes after the financial crisis, which has shown that irresponsible behaviour by market participants can undermine the foundations of the financial system leading to potentially severe social and economic consequences.

Considerations have been given to cooperation aspects between Ukraine and World Bank in the field of implementation of international valuation standards to national law with propositions that ensure requirements of international valuation standards and international property protection standards for taxation matters.

**Key words:** economic rights protection, compensation, measure of compensation, fair market value, value of investment, valuation date, valuation standards, unlawful expropriation, lawful expropriation.

## СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ

**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:**

1. Шаповал Т. В. Особливості регулювання права власності в міжнародному публічному праві // *Вісник Львівського університету*. Серія: Міжнародні відносини. Львів, 2016. № 38. С. 268–275.

2. Шаповал Т. В. Застосування міжнародними судами стандарту «справедливої ринкової вартості» для захисту економічних прав людини // *Вісник Львівського університету*. Серія: Міжнародні відносини. Львів, 2016. № 39. С. 148–156.

3. Шаповал Т. В. Вплив формування режимів захисту економічних прав людини на визначення стандартів оцінки майна // *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Svazek 4. 3. vydání. S. 245–255.

4. Шаповал Т. В. Значення вибору дати оцінки майна для встановлення розміру компенсації у міжнародному публічному праві // *Вісник Львівського університету*. Серія: Міжнародні відносини. Львів, 2018. № 44. С. 219–234.

5. Шаповал Т. В. Вартість майна (інвестицій) як міра компенсації в міжнародному економічному праві // *Порівняльно-аналітичне право*. Ужгород, 2016. № 6. С. 290–295. *Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus*.

#### **Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:**

6. Шаповал Т. В. «Поняття майна та права власності в контексті міжнародного публічного права» // *Сучасні тенденції міжнародних відносин: політика, економіка, право*: збірник наукових праць V щорічної міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 18.02.2016). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. С. 81–86.

7. Шаповал Т. В. Міжнародно-правові стандарти оцінки упущеної вигоди в арбітражі між державою та інвестором // *Сучасні тенденції міжнародних відносин: політика, економіка, право*: збірник наукових праць VII щорічної міжнародної науково-практичної конференції «Міжнародна система на порозі глобальних трансформацій» (м. Львів, 07.03.2017). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2017. С. 249–254.

8. Шаповал Т. В. Вплив актів міжнародних неурядових організацій на реалізацію компенсації у міжнародному публічному праві // *Modern geopolitics as a challenge for international security: scientific materials of the international Scientific-Practical Conference of February 10, 2018*. Lviv, 2018. P. 156–163.

## ЗМІСТ

|                                                                                                                                            |            |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ .....</b>                                                                                                     | <b>12</b>  |
| <b>ВСТУП.....</b>                                                                                                                          | <b>13</b>  |
| <b>РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ СТАНДАРТІВ ОЦІНКИ МАЙНА У ПРОЦЕСІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ.....</b>                             | <b>20</b>  |
| 1.1. Еволюція стандартів оцінки майна у міжнародному праві .....                                                                           | 20         |
| 1.2. Зміст і принципи оцінки майна у міжнародному праві .....                                                                              | 42         |
| 1.3. Розвиток стандартів оцінки майна у практиці міжнародних судових органів.....                                                          | 70         |
| Висновки до Розділу 1 .....                                                                                                                | 86         |
| <b>РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ ОЦІНКИ МАЙНА У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....</b>                                      | <b>93</b>  |
| 2.1. Особливості оцінки майна у процесі відшкодування шкоди у формі компенсації.....                                                       | 93         |
| 2.2. Значення моменту оцінки майна для встановлення розміру компенсації у міжнародному праві.....                                          | 110        |
| 2.3. Міжнародно-правова практика оцінки майнової шкоди з урахуванням втраченої вигоди в міжнародному праві.....                            | 130        |
| Висновки до Розділу 2 .....                                                                                                                | 144        |
| <b>РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ОЦІНКИ МАЙНА .....</b>                            | <b>149</b> |
| 3.1. Система міжнародних неурядових організацій з питань оцінки майна.....                                                                 | 149        |
| 3.2. Міжнародний комітет зі стандартів оцінки майна як міжнародна неурядова організація з питань оцінки майна .....                        | 158        |
| 3.3. Застосування стандартів оцінки майна, розроблених міжнародними неурядовими організаціями, у практиці міжнародних судових органів..... | 168        |
| 3.4. Співробітництво України з питань імплементації стандартів оцінки майна, розроблених міжнародними неурядовими організаціями .....      | 176        |
| Висновки до Розділу 3 .....                                                                                                                | 185        |
| <b>ВИСНОВКИ.....</b>                                                                                                                       | <b>191</b> |
| <b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ .....</b>                                                                                                    | <b>198</b> |
| <b>ДОДАТКИ .....</b>                                                                                                                       | <b>229</b> |

## ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

**АСЕАН** – Асоціація держав Південно-Східної Азії

**АТ КБ «Приватбанк»** – Акціонерне товариство комерційний банк «Приватбанк»

**ГА ООН** – Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй

**ЄСПЛ** – Європейський суд з прав людини

**МКСО** – Міжнародний комітет зі стандартів оцінки майна (перейменованій 2008 р. із варіантом перекладу як Міжнародна рада зі стандартів оцінки майна)

**МСО** – Міжнародні стандарти оцінки майна

**МЦУІС** – Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів

**ПАТ «Ощадбанк»** – Публічне акціонерне товариство «Державний ощадний банк України»

**Протокол № 1 до Конвенції** – Протокол № 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод

**ФДМ України** – Фонд державного майна України

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Оцінка майна у міжнародному праві є необхідним елементом застосування міжнародно-правових норм, які передбачають реалізацію відповідальності держав у формі компенсації та вирішення інших завдань щодо встановлення грошового еквівалента майна в рамках міжнародного співробітництва держав. Зміст оцінки майна загалом зосереджений у двох напрямках такого співробітництва. Перший з них полягає у захисті економічних прав, передбачених міжнародно-правовими нормами, у формі компенсації, а другий – у впровадженні єдиних міжнародних стандартів та принципів оцінки майна.

Найбільш актуальною проблемою для України сьогодні є необхідність оцінки майнової шкоди, що завдана збройною агресією Російської Федерації. Окремі рішення уже прийняті міжнародними арбітражами, зокрема щодо компенсації за експропріацію активів ПАТ «Ощадбанк» і АТ КБ «Приватбанк» на території окупованого Кримського півострова всупереч міжнародним договорам. Однак залучення в цих випадках іноземних адвокатських фірм та негласність арбітражного процесу свідчить про доцільність дослідження цих питань в українській науці міжнародного права.

У випадку міжнародно-протиправних діянь держав захист економічних прав забезпечується також нормами звичаєвого міжнародного права, що закріплені у ст. 31–38 проекту статей Комісії міжнародного права ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння», ухваленого резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 12 грудня 2001 р. Застосування таких норм забезпечує захист не лише прав на власність, а й значно розширяє сферу захисту від будь-яких порушень державами міжнародно-правових норм, які спричиняють майнову шкоду.

Нагальною потребою міжнародного співробітництва є усунення прогалин міжнародно-правового регулювання оцінки майна шляхом формування

міжнародних стандартів такої оцінки. Це зумовлено тим, що сьогодні немає універсальних міжнародних договорів, які б визначали правила оцінки, а міжнародна арбітражна практика часто має різні підходи щодо визначення грошового еквівалента порушених прав.

У такій ситуації важливу роль у розробленні міжнародних стандартів оцінки відіграють міжнародні неурядові організації, використання напрацювання яких державами в процесі міжнародно-правового співробітництва підтверджує, що вони стають складовою системи глобального співробітництва держав. Таке співробітництво проводиться не лише на базі міжнародних урядових організацій, а й міжнародних неурядових організацій, зокрема на основі ст. 71 статуту ООН.

Необхідність дослідження правової природи міжнародних стандартів оцінки, розроблених міжнародними неурядовими організаціями, а також практики їхнього застосування, підтверджується також заявою Великої двадцятки 2009 р. на саміті у Лондоні, яка закликала до встановлення «чіткості і послідовності у застосуванні стандартів оцінки на міжнародному рівні», акцентуючи увагу на стандартах зазначених організацій.

Потреба в таких міжнародних стандартах оцінки роз'яснена, зокрема, в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, про що зазначено в доповіді міністрів фінансів держав Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва 2014 р.

Наведені чинники визначають актуальність теми дисертації та її важливість з точки зору доктрини та практики міжнародного права.

*Стан і ступінь розробки проблеми у спеціальній літературі.* Дослідженню міжнародно-правового співробітництва держав з питань оцінки майна до цього часу не приділялося належної уваги. Немає жодного спеціального монографічного дослідження міжнародно-правового співробітництва держав з питань оцінки майна в українській науці міжнародного права.

В іноземній науці міжнародного права процес визначення вартості майна переважно аналізують в контексті досліджень інституту компенсації за вчинення майнової шкоди без комплексного дослідження співробітництва держав із зазначеного питання. Проведені дослідження у міжнародному праві стосовно

оцінки майна потребують теоретичної систематизації та суттєвого доопрацювання.

У науковій доктрині розглядали такі питання, що стосуються теми дослідження:

1) співробітництво держав щодо становлення міжнародних режимів захисту економічних прав, які вплинули на формування міжнародно-правових стандартів оцінки майна (Т. Дж. Нельсон, Я. Броунлі, Т. Веллер, А. К. Бьорклунд, В. Додж);

2) зміст понять «майно» (власність) та захищених прав щодо них у міжнародному праві (С. Д. Метцгер, Т. Хефті, А. Фердросс, Дж. Френсіс із С. Дж. Ніколсоном, І. В. Мінгазова та українські вчені А. А. Яковлєв, Н. Г. Горобець, О. І. Котляр);

3) правові стандарти оцінки майна для розрахунку компенсації в практиці міжнародних судових органів (Дж. Б. Сімонс, Р. Б. Лілліч, М. Кантор, І. Марбое, М. А. Абдала, С. Ріпінський з К. Вільямсом, Ф. Лаво з Г. Р. Костою, А. М. Юуль, С. Д. Франк, М. Бол, Ш. Хінделанг, Ш. Корі, Е. К. Смутні, Б. Сабахі, С. Ратнер, К. Л. Бехаррі з Е. М. Браутігам та М. М. Камишанський);

4) правову природу міжнародних стандартів оцінки, розроблених міжнародними неурядовими організаціями (Дж. Пан, А. Б. Леві та фахівці інших галузей права).

Наявні прогалини в дослідженні правової природи актів міжнародних неурядових організацій у міжнародному праві, що розробляють стандарти оцінки майна міжнародного значення.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертаційне дослідження виконано відповідно до планів науково-дослідної програми Львівського національного університету імені Івана Франка «Міжнародне право ХХІ ст. : сучасний стан та перспективи розвитку» (державний реєстраційний номер 0113U00870) на 2013–2017 рр. та «Україна в сучасних міжнародно-правових відносинах» (державний реєстраційний № 0117U001397) на 2017–2021 рр.

**Мета і завдання дослідження.** Мета дисертації – виявлення особливостей міжнародно-правового співробітництва держав з питань оцінки майна як складової компенсації у міжнародному праві.

Для досягнення визначеної мети в дисертації поставлено такі завдання:

- виокремити та охарактеризувати основні етапи становлення міжнародних стандартів оцінки майна та процес їхнього формування у рамках міжнародно-правового співробітництва держав;
- визначити зміст міжнародних стандартів оцінки майна, поняття «оцінки майна» та його складових елементів – «майна» (власності) та прав на них, захищених міжнародно-правовими нормами;
- охарактеризувати значення та вплив рішень міжнародних судових органів на формування та вдосконалення стандартів оцінки майна у міжнародному праві;
- сформулювати поняття міжнародно-правових принципів оцінки майна, охарактеризувати їхній зміст та вплив на процес оцінки майна;
- проаналізувати компенсацію як різновид міжнародно-правової відповідальності із застосуванням стандартів оцінки майна та з'ясувати правовий зміст поняття вартості майна як засобу компенсації;
- запропонувати підходи щодо вибору моменту оцінки майна для встановлення розміру компенсації у міжнародному праві;
- визначити засади оцінки втраченої вигоди у міжнародному праві;
- з'ясувати роль, правову природу та значення міжнародних стандартів з питань оцінки майна, напрацьованих міжнародними неурядовими організаціями;
- з'ясувати роль та вплив Міжнародного комітету зі стандартів оцінки майна на формування міжнародних стандартів оцінки;

*Об'єктом дослідження* є міжнародні правовідносини публічного характеру, які виникають у процесі захисту економічних прав людини та інтересів держав.

*Предметом дослідження* є міжнародно-правове співробітництво держав з питань оцінки майна.

**Методи дослідження.** У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, властиві як загальній теорії права, так і міжнародному праву зокрема. Для аналізу формування стандартів оцінки майна у процесі міжнародно-правового співробітництва держав застосовано історичний

метод; під час вивчення розрахунку вартості майна як засобу компенсації – методи системного аналізу застосованих стандартів оцінки майна у рішеннях міжнародних судових органів і синтез одержаних результатів. Використання формально-правового та порівняльно-правового методів надало можливість установити правовий зміст міжнародно-правових норм, що визначають стандарти оцінки майна, у процесі реалізації захисту економічних прав державами у міжнародно-правових відносинах.

Зазначені методи дали можливість усебічно розглянути розвиток і сучасний стан співробітництва держав щодо захисту прав на власність та правомірних інтересів держави, елементом реалізації яких є оцінка майна як складова інституту компенсації у міжнародному праві, а також інші проблеми держав з питань оцінки майна, виявлені під час міжнародно-правового співробітництва.

Емпіричною базою дослідження є найважливіші міжнародно-правові акти, що стосуються захисту прав на власність, зокрема Загальна декларація прав людини від 1948 р., Конвенція про захист прав людини та основних свобод людини 1950 р. з Протоколом № 1 (1952) до неї, рішення ЄСПЛ, що вплинули на тлумачення ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, міжнародні двосторонні та багатосторонні угоди щодо захисту інвестицій.

**Наукова новизна одержаних результатів** полягає у тому, що автор уперше в українській науці міжнародного права провів комплексне системне дослідження міжнародно-правового співробітництва держав з питань оцінки майна, яке є важливим елементом захисту прав на власність (майно) та інших економічних прав, а саме:

*уперше:*

- з'ясовано міжнародно-правові принципи оцінки майна, їхній зміст і вплив на оцінку майна в процесі захисту прав у міжнародних судових органах;
- запропоновано поняття «майно» (власність) у міжнародному праві як об'єкт правового режиму, що наділений економічною цінністю, правомочності стосовно якого підлягають захисту згідно з міжнародно-правовими нормами;
- охарактеризовано використання поняття «оцінка майна» у практиці

міжнародних судових органів;

- розкрито зміст поняття «вартість майна» як еквівалент майнової цінності правового режиму, що захищений міжнародно-правовими нормами;

*удосконалено:*

- порядок визначення міжнародно-правових стандартів оцінки майна для реалізації компенсації залежно від кваліфікації діянь держави та виявлення правових особливостей оцінки майна, що ґрунтується на аналізі міжнародно-правових норм;

- розкриття співвідношення міжнародно-правової системи з національно-правовими, що стосується визначення захищених прав на «майно» (власність) для оцінки, з метою реалізації компенсації у системі відносин між державами;

- обґрунтування правових підходів щодо вибору моменту оцінки майна, станом на який визначають його вартість, для застосування у практиці міжнародних судових органів;

- розкриття змісту концепції «справедливої ринкової вартості» майна як стандарту оцінки майна та найпоширенішого інструменту забезпечення захисту економічних прав під час визначення розміру компенсації;

- розуміння місця та значення актів міжнародних неурядових організацій у процесі формування стандартів оцінки майна міжнародного значення;

*отримали подальшого розвитку висновки:*

- про сформованість у процесі співробітництва держав необхідності оцінки майнової шкоди, яка виникла внаслідок міжнародно-протиправних діянь держав, відповідно до вимоги норм звичаєвого міжнародного права щодо усунення всіх майнових наслідків таких діянь (стандарт еквівалентності реституції);

- про необхідність належних методів розрахунку вартості майна на основі принципів оцінки майна, що визнані міжнародними судовими органами, а саме справедливості, розумності, обґрунтованості та точності;

- про теоретичне обґрунтування та пояснення відмінностей стандартів оцінки таких елементів майнової шкоди, як фактичні збитки і втрачена вигода, залежно від кваліфікації діянь держави як правомірних (допустимих) чи протиправних

(недопустимих) стосовно положень міжнародних договорів.

**Практичне значення одержаних результатів** полягає у тому, що положення і висновки, сформульовані у дисертації, можуть бути використані: у правозахисній діяльності в частині підготовки претензій та захисту інтересів у міжнародних судових органах, пов'язаних з розрахунком розміру компенсації; в науково-дослідній діяльності для подальшого дослідження міжнародно-правових аспектів оцінки майна; у правотворчій діяльності для імплементації міжнародних стандартів оцінки майна; в навчальному процесі під час викладання навчальних дисциплін «Міжнародне право», «Міжнародний захист прав людини».

**Апробація результатів дисертації.** Теоретичні висновки, сформульовані в дисертації, розглядали та обговорювали на засіданнях кафедри міжнародного права факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка.

Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено в п'ятьох наукових статтях і трьох тезах доповідей у наукових збірниках. Положення дисертаційного дослідження пройшли апробацію на трьох міжнародних конференціях, зокрема: V щорічній міжнародній науково-практичній конференції (м. Львів, 18.02.2016); VII щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародна система на порозі глобальних трансформацій» (м. Львів, 07.03.2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна геополітика як виклик для міжнародної безпеки» (м. Львів, 18.12.2018).

**Публікації.** Основні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднені в п'ятьох наукових статтях, із них чотири – у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, одна – в зарубіжному виданні, а також у трьох тезах доповідей у наукових збірниках.

**Структура та обсяг дисертації.** Відповідно до мети, завдань, предмета та логіки дослідження обрано структуру дисертації. Наукова праця складається із вступу, трьох розділів, поділених на десять підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 230 сторінок. Кількість використаних джерел – 234 найменування.

## **РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ СТАНДАРТІВ ОЦІНКИ МАЙНА У ПРОЦЕСІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ**

### **1.1. Еволюція стандартів оцінки майна у міжнародному праві**

Розвитку міжнародного права сприяють правила, що сформувались у вигляді стандартів завдяки практиці держав у різних сферах міжнародного співробітництва. У науковій доктрині вважають, що міжнародно-правові стандарти – це міжнародно-правові норми, що деталізують вимоги основних принципів міжнародного права як процесуального, так і матеріального права. Такі стандарти зазвичай фіксують у рекомендаційних резолюціях міжнародних організацій (резолюціях ООН), у міжнародних договорах, у рішеннях міжнародних судових органів на основі тлумачення правових джерел міжнародного права та можуть виникати, на думку С. М. Задорожної, подібно міжнародно-правовим звичаям на основі відповідної практики держав [13, с. 174].

Зміст співробітництва держав з питань оцінки майна полягає у формуванні стандартів оцінки майна та їхньому застосуванні. Стандарти оцінки майна загалом відіграють важливу роль усталених засобів визначення вартості майна, необхідних для практичного забезпечення захисту економічних прав людини, визначення розміру компенсації під час застосування міжнародно-правової відповідальності до держав за міжнародно-протиправні діяння та усунення їхніх наслідків, а також – належної реалізації інших напрямів міжнародного співробітництва, що передбачають оцінку майна [59, с. 246]. Вони сформувались історичним розвитком сучасних міжнародно-правових режимів захисту прав, а тому для належного їхнього застосування виникає необхідність дослідження різних етапів еволюції міжнародних режимів захисту економічних прав та інтересів держав, а також осіб, які перебувають під їхнім покровительством.

У доктрині міжнародного права виокремлюють три етапи становлення режимів захисту економічних прав людини, в основі яких відмітимо формування міжнародно-правових стандартів оцінки майна в рамках еволюції таких режимів:

1. Сформовані внаслідок застосування дипломатичних засобів з метою захисту економічних інтересів держав та прав власних громадян.
2. Встановлені застосуванням договірного режиму захисту на основі положень угод з прав людини між державами.
3. Встановлені застосуванням договірного режиму захисту у положеннях міжнародних інвестиційних угод між державами.

Держави здійснюють співробітництво між собою в рамках міжнародних режимів. Поняття міжнародного режиму С. Д. Краснер визначає як «безліч явних або неявних принципів, норм, правил і процедур прийняття рішень, навколо яких очікування учасників сходяться у визначеній галузі міжнародних відносин» (зокрема, у цьому дослідженні йдеться про галузь міжнародно-правового захисту економічних прав) [170, р. 186]. Іноді режим визначають як «сукупність керівних механізмів», які охоплюють «мережі правил, норм і процедур, які впорядковують поведінку і контролюють її наслідки» [168, р. 19]. Використовують також дещо інші поняття режиму, посиляючись на важливість правил та інститутів у міжнародному суспільстві, де правила відносять до «загальних імперативних принципів, які вимагають або дозволяють певним категоріям осіб або груп поводитись в межах визначених способів» [85, р. 52]. Міжнародні установи, згідно з позицією Х. Булла, допомагають забезпечити дотримання правил шляхом розробки, комунікації, управління, примусу, інтерпретації, легітимації та їхньої адаптації [59, с. 245; 170, р. 186].

Р. Джервіс слушно зауважує, що концепція режимів «має на увазі не тільки норму й очікування, які полегшують співробітництво, але форму співробітництва, яка важливіша, ніж короткострокові власні інтереси» [170, р. 187]. Важливо зауважити, що концепцію К. Вальца про баланс сил, у якій держави управляються системним тиском для повторювальної балансуєчої поведінки, не вважають режимом, однак концепцію М. Каплана, в якій забезпечення рівноваги потребує

відданості правилам, що обмежують негайні, короткострокові прояви максимізації сили, вважають режимом [170, р. 187]. У сучасному світі незалежних держав основною функцією режимів вважають координацію поведінки держав щодо їхнього намагання отримати бажаний результат у конкретних проблемних ситуаціях [59, с. 245–246; 170, р. 191].

Одним із напрямів співробітництва держав пов'язаний із захистом прав людини на власність. Загальновідомо, що у ст. 17 Загальної декларації прав людини 1948 р. держави зобов'язались не втручатись у реалізацію власності людиною без належних на те підстав: «1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими. 2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна» [12]. Таким чином, державами було задекларовано встановлення режиму захисту економічних прав, зокрема у вигляді захисту прав на власність (майно). Реалізація цих обов'язків згідно цього документа відбувається двома способами: національними засобами та шляхом міжнародного співробітництва [12; 59, с. 246].

Отже, у Загальній декларації прав людини 1948 р. закріплено основу для розвитку режиму захисту прав людини на власність шляхом міжнародного співробітництва між державами та покровительства держав над власними громадянами. Такий розвиток забезпечують укладеними міжнародними договорами між державами, що передбачають захист прав на власність, та практичною реалізацією їхніх положень. А основним способом забезпечення захисту економічних прав у разі порушення таких положень вважають виплату компенсації, еквівалентній позбавленому майну чи іншій завданій майновій шкоді. Це, своєю чергою, спричинило виникнення практичних проблем щодо встановлення правил визначення вартості майна (тобто процесу оцінки майна), які покликані здійснити належне відновлення порушених прав.

У науці міжнародного права розвиток режиму захисту прав людини досліджував представник сторін у міжнародних арбітражах Т. Дж. Нельсон у науковій праці «Права людини та захист на основі двосторонніх інвестиційних договорів: ділянки збіжності», а також Я. Броунлі, Т. Веллер, А. К. Бьорклунд,

В. Додж та інші вчені. Правовій природі стандартів оцінки, розроблених міжнародними неурядовими організаціями, приділили увагу Дж. Пан, А. Б. Леві та фахівці інших галузей юридичної науки [20; 59, с. 246].

Формування взаємозв'язку різних етапів становлення міжнародно-правових режимів захисту економічних прав людини з процесом визначення вартості майна шляхом його оцінки є необхідним для виявлення належних засобів захисту, які можна ідентифікувати як стандарти оцінки майна.

У міжнародно-правовій системі захисту прав людини виділяють та співвідносять між собою *дві групи прав: іноземців та власних громадян* [59, с. 246]. Права власних громадян стосуються міжнародного права, якщо вони захищені на основі міжнародно-правових норм. Адже порушення прав таких громадян стосується не лише відносин між зазначеним громадянином та державою, а й зобов'язань такої держави стосовно захисту прав власних громадян перед міжнародним співтовариством, що передбачені у положеннях міжнародно-правових документів, на основі принципу *erga omnes* (лат. *стосовно всіх*) [234, р. 9–10].

Початковий етап формування стандартів оцінки майна для міжнародно-правового захисту економічних прав людини, який на початках стосувався лише іноземців, пов'язаний з **режимом захисту, сформованого внаслідок застосування дипломатичних засобів** [8; 7]. Питання захисту державами власних громадян на території іноземних держав уже давно є об'єктом міжнародно-правового співробітництва. Юрист-міжнародник Я. Броунлі зазначає: «здійснення дипломатичного захисту громадян, які відвідують іноземні країни чи проживають у них, відбувалось, з деякими змінами термінології та концепцій, так, як у часи Середньовіччя» [84, р. 522]. Іноді результатом таких заходів в XIX – на початку XX ст. було створення комісій для розгляду претензій у формі арбітражного процесу між двома державами [187, р. 28]. Саме перед зазначеними судовими органами виникали правові питання, які були пов'язані з визначенням вартості майна як основи для призначення компенсації за позбавлення прав на нього [59, с. 246].

Водночас міжнародно-правова система не передбачала захисту осіб, які проживали на території власної держави, від діянь їхніх урядів через відсутність обмежень суверенітету держав на власній території стосовно їхніх громадян. Таку тенденцію різного ставлення також відмічено у рекомендації Комісії з розгляду скарг між США і Мексикою 1926 р.: « ... нерідко буває так, що відповідно до норм міжнародного права, застосовуваних до протиріч міжнародного аспекту, держава зобов'язана надавати іноземцям більш широкий і більш ліберальний режим, ніж вона надає своїм власним громадянам відповідно до її муніципальних законів. ... Громадяни держави можуть користуватися багатьма правами, якими не наділені іноземці, і навпаки, згідно з міжнародним правом, іноземці можуть користуватися правами й засобами правового захисту, які держава не надає своїм власним громадянам» [59, с. 247; 187, р. 28]. У цьому контексті Т. Веллер зазначив: «історично, держави були вільними у ставленні до своїх власних громадян так погано, як вони бажали, до тих пір, доки *«мінімальні стандарти ставлення»* були надані [лише] іноземцям» [59, с. 247; 187, р. 28].

Т. Нельсон наголошує, що на сучасному етапі звичаєве міжнародне право та «дипломатичний захист» можуть бути інструментами захисту прав на майно іноземних інвесторів там, де жодна міжнародна угода недоступна для застосування. Для цього наведено справу *«Ахмаду Садіо Діалло проти Демократичної Республіки Конго»* у Міжнародному суді ООН, у якій Республіка Гвінея скористалася своїм правом на дипломатичний захист щодо громадянина Діалло у претензії проти Демократичної Республіки Конго (колишнього Заїру). У 90-х роках XX ст. Діалло був затриманий і висланий з території Заїру, а його частка в заїрській компанії була відчужена без належної правової процедури. Вчений зосереджує увагу на тому, що безліч справ на основі міжнародних інвестиційних угод наведено для підтримки скарги Гвінеї щодо порушення Демократичною Республікою Конго мінімального рівня ставлення, належного іноземцям за звичаєвим міжнародним правом [59, с. 247; 187, р. 31].

Під час вирішення питання захисту прав Діалло на майно варто виокремити важливі процесуальні етапи справи. На першому етапі 2007 р. Міжнародним судом

ООН визначено, що він наділений юрисдикцією для винесення рішення деяких з цих вимог. Надалі суд 2010 р. прийняв рішення по суті справи лише щодо частини претензій Гвінеї, пов'язаних з порушенням прав людини її громадянина Діалло. Для іншої частини вимог у справі було важливим визначити вартість майна, яка була невідомою на момент прийняття рішення. У зв'язку з цим Гвінея просила відкласти розгляд питання щодо компенсації за деякі порушення з метою договірного визначення розміру відшкодування та надання матеріалів щодо вартості позбавленого майна у випадку недосягнення такої згоди [90, р. 691]. Тому щодо вимог, пов'язаних з інвестиціями, суд надав шестимісячний строк для вирішення сторонами розміру грошової суми компенсації шляхом двосторонніх переговорів [187, р. 32]. Договірним способом сторони не змогли погодити розмір компенсації. А тому 2012 р. Міжнародний суд ООН самостійно визначив розмір компенсації на основі «міркувань справедливості» (англ. *equitable<sup>1</sup> considerations*) та вперше у своїй практиці – строки її виплати з процентами у розмірі шести відсотків річних від основної суми у випадку несвоєчасної сплати, навіть незважаючи на те, що постраждала держава не заявляла таких вимог [16, с. 100; 89, р. 337].

Цей випадок показує, що Міжнародний суд ООН має важливе значення у вирішенні спорів, які не врегульовані повною мірою міжнародними угодами, спрямованих на загальний захист прав людини чи іноземних громадян зокрема [187, р. 32]. Для цього Гвінея посилялась у заяві на положення п. 2 ст. 36 Статуту Міжнародного суду ООН, згідно з якими дві держави визнали обов'язковою юрисдикцію зазначеного суду [89, р. 328; 220]. Погляд Т. Нельсона про те, що суд

---

<sup>1</sup> Міжнародний суд ООН з метою визначення розміру шкоди пояснив похідний термін «*equity*», посилаючись на рішення Європейського суду з прав людини у справі «Аль-Джедда проти Сполученого Королівства»: «... керівним принципом є справедливість [*equity*], котрий, перш за все, передбачає гнучкість і об'єктивне врахування того, що є справедливим [в розумінні ширшого контексту ситуації, «*just*»], справедливим [в розумінні забезпечення неупередженості, рівності у ставленні, «*fair*»] і розумним [*reasonable*] в усіх обставинах справи, включаючи не лише позицію заявника, але і загальний контекст, в якому порушення відбулось» [95; 89, р. 335].

керувався виключно «стандартом мінімального ставлення» за звичаєвим міжнародним правом, не є однозначним, оскільки він визнає, що зазначений стандарт не був детально обговорюваний, а також були наведені порушення правових норм, закріплених у міжнародних договорах [15, с. 94–95]. Однак безсумнівно вчений акцентує увагу на усуненні звичаєвим міжнародним правом значних прогалин правового регулювання у питаннях захисту прав людини [59, с. 247].

Призначені відсотки за можливі протермінування оплати зазначеної компенсації можна вважати наслідком впливу режиму захисту економічних прав людини, зважаючи на те, що сторона не заявляла таких прохань, а також те, що такі особливі відшкодування, як зазначає М. М. Камишанський, були присуджені зазначеним судом уперше [15, с. 94]. Причиною цього ймовірно стали тривалі виплати присуджених компенсацій у міжнародній практиці. Наприклад, компенсація у справі «Протоки Корфу» була виплачена аж через 43 роки після винесення остаточного судового рішення [16, с. 99–100]. Наслідком такої тривалої виплати призначеної компенсації стає неефективність дії міжнародно-правових норм у частині усунення негативних наслідків міжнародно-протиправних діянь. Це пов'язано з недоліком такого еквівалента компенсації, як грошові кошти у зв'язку з властивістю їхнього знецінення у часі, а також втратою вигод через неможливість ними користуватись. А тому фактично оплачені кошти через тривалий період уже не відповідають реальному еквіваленту на момент їхнього присудження [59, с. 247–248].

Очевидно, метою призначення відсотків було усунення фактора знецінення грошового еквівалента, а також урахування втраченої вигоди у разі їхньої невчасної сплати, що зазвичай визначається на основі відповідних банківських комерційних ставок. Зокрема, зазначено: «... ставка була встановлена з урахуванням переважаючих відсоткових ставок на міжнародному ринку та важливістю швидкого дотримання [рішення]» [89, р. 344]. Отже, своїм прецедентним рішенням Міжнародний суд ООН значно збільшив ефективність дії міжнародно-правових норм та надав їм більш реального змісту в частині

необхідності компенсації позбавленого майна у грошовому еквіваленті з усуненням фактора його знецінення та втраченої вигоди у використанні. Такі нововведення допомагають усунути будь-які вигоди держави-порушника від тривалого невиконання рішення міжнародного судового органу через знецінення грошового еквівалента та націлені на те, щоб результат оцінки майна, який використали як основу для компенсації, був еквівалентним вартості майнових втрат аж до моменту виплати компенсації [59, с. 248].

Дипломатичні засоби захисту опосередковано спричинили виникнення режиму звичаєвих міжнародно-правових норм, які встановили стандарти оцінки майна з питань розрахунку розміру компенсації за вчинення міжнародно-протиправних діянь [59, с. 248]. Це ґрунтується на тій правовій основі, що «будь-яке протиправне діяння держави тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави», як згодом відображено у ст. 1 проекту статей Комісії міжнародного права ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння», ухваленого ГА ООН 2001 р. з метою кодифікації норм звичаєвого міжнародного права. У ст. 2 зазначеного документа роз'яснено, що міжнародно-протиправне діяння настає за таких умов:

- а) поведінка, що є дією чи бездіяльністю, приписується державі за міжнародним правом;
  - б) ця поведінка є порушенням міжнародного зобов'язання держави.
- Компенсація стала найпоширенішою формою реалізації відповідальності держав у практиці міжнародних судових органів.

Випадки експропріації набули особливої актуальності після Першої світової війни. Однією з найважливіших справ стала справа «Фабрики в Хожуві», яка була розглянутою Постійною палатою міжнародного правосуддя Ліги Націй за претензією Німеччини 1927 р. після експропріації Польщею німецької фабрики у Верхній Сілезії (яка стала частиною Польщі 1922 р.). Німеччина заявляла, що рішення польського суду не відповідало нормам Конвенції про Верхню Сілезію, укладеної в Женеві 15 травня 1922 р. між цими державами. 1928 р. прийнято позицію, яку досі міжнародні судові органи використовують для обґрунтування

визначення розміру компенсації за майнову шкоду. Визначено, що належний рівень компенсації повинен бути *«реституційним»*, тобто таким, що забезпечує відновлення власності або присудження відшкодування шкоди, що *«відповідає вартості реституції в її натуральному вираженні»* [93, р. 47]. Зазначені принципи, які поширюються на стандарти оцінки у звичаєвому міжнародному праві, відображені 2001 р. у ст. 36 проекту статей Комісії міжнародного права ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» [11; 59, с. 248].

Водночас дипломатія припинила схвалення практики необґрунтованих та надмірних відшкодувань у формі контрибуцій, зокрема як елемент покарання [15, с. 30–34]. Такий підхід також відобразили у кодифікації норм звичаєвого міжнародного права Комісією міжнародного права ООН 2001 р. [198, р. 245; 199]. Тому результат оцінки завданої майнової шкоди у міжнародному праві не повинен надавати необґрунтовану вигоду позивачу, а лише забезпечувати компенсацію майнової шкоди з урахуванням втраченої вигоди.

Етап формування стандартів оцінки майна для захисту економічних прав людини, який став поширюватися також на власних громадян, пов'язаний з ***режимом, регламентованого угодами щодо прав людини***. Згідно з позицією С. Д. Краснер зміна принципів та норм вважається зміною режиму загалом, що яскраво проявилось після Другої світової війни, їх вважають «революційними» змінами режиму стосовно захисту прав людини [170, р. 188]. Ситуація почала змінюватися після визнання фундаментальних звичаєвих міжнародних норм з прав людини, які стали обов'язковими для усіх держав, та укладення багатосторонніх угод, що сформували стандарти прав людини, таких як Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (відомої також як Європейської конвенції з прав людини), Американської конвенції з прав людини 1969 року та Африканської хартії прав людини і народів 1981 року [59, с. 248; 187, р. 29].

Деякі з цих угод вирішили «інституційну дилему», оскільки у людей, як було проаналізовано Т. Нельсоном, не було прямих засобів для скарг за порушення норм міжнародного права власною державою у зв'язку з тим, що «процедурно тільки

держава може заявляти міжнародну вимогу» [131, р. 79]. Це зумовило необхідність залучення держав для доступу до механізмів міжнародно-правового врегулювання [131, р. 80–81]. Окремі зобов'язання в галузі захисту прав людини були забезпечені принципом *erga omnes* (лат. *стосовно всіх*). Такі зобов'язання обмежили абсолютний суверенітет держав у ставленні до власних громадян і почали стосуватись міжнародного співтовариства загалом, набувши публічно-правового характеру. Однак у таких випадках держава, інша ніж держава-порушник, повинна була б підтримувати вимогу. Труднощі виникали також стосовно прав, які не вважають «основними», а могли бути захищені лише у випадку участі власної держави у процесах «дипломатичного захисту». Таку ситуацію вирішили шляхом укладення угод між державами щодо прав людини в Європі та Америці зі створенням регіональних інститутів – Європейського суду з прав людини та Міжамериканського суду з прав людини з юрисдикціями для розгляду претензій осіб проти своїх власних держав. Зважаючи на сформовані можливості участі людей у врегулюванні спорів, сьогодні ці інститути наділені «провідними» ініціативами у сфері захисту прав людини [59, с. 248; 187, р. 29].

Серед таких напрямів захисту прав людини виділяють формування у публічно-правовому вимірі інституту захисту прав на власність на основі норм міжнародного права [5, с. 5–9, 13]. Н. Г. Горобець наголошує, що у сучасному міжнародному праві «право власності» закріплене в рамках універсальної системи захисту прав людини, а також на регіональному рівні [6, с. 41], що визначає міжнародно-правові механізми співробітництва держав для його захисту на цих рівнях [6, с. 56].

У Європі основні положення, через порушення яких особи наділені правом вимагати компенсацію майнових втрат від втручання у права на майно, зазначені у ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. Порушення зазначеного положення щодо міжнародного режиму захисту «майна» (власності, англ. *possessions*) найчастіше призводить до необхідності оцінити вартість майна, права на яке були порушені, з метою виплати компенсації. Діяння держав, що стосується позбавлення майна, може бути

правомірним, якщо здійснені відповідно до міжнародно-правових зобов'язань, однак діяння всупереч норм міжнародного права створює обов'язок для держав усунути завдану майнову шкоду внаслідок такого порушення. Якщо діяння держав визнають міжнародно-протиправними, то для усунення прогалин з питань стандартів оцінки майна використовують стандарти оцінки майна звичаєвого міжнародного права. Для прикладу, варто розглянути справу *«Панаміхалопулос проти Греції»* з окремими рішеннями 1993 та 1995 рр., що була пов'язана з експропріацією земельної ділянки 1967 р. для морського флоту урядом Греції [111; 110].

У справі протиправність була пов'язана з фактом позбавлення майна та не виплатою компенсації. На момент розгляду справи задіяли положення ст. 50 (чинних у цей час) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., де були зазначені певні стандарти розрахунку розміру компенсації. Ці положення ст. 50 передбачали, що якщо суд встановлює, що рішення чи захід будь-якого органу держави повністю або частково суперечить зобов'язанням за цією Конвенцією, а також якщо внутрішнє законодавство цієї держави передбачає лише часткове відшкодування наслідків такого рішення чи заходу, суд, у разі необхідності, ухвалює рішення про справедливе відшкодування потерпілій стороні.

Оскільки питання про застосування ст. 50 вищезазначеної конвенції не було готовим для вирішення, справу було відкладено. Суд запропонував уряду Греції та заявникам протягом двох місяців залучити експертів, обраних за домовленістю, з метою оцінки спірної землі та повідомити про будь-які мирові домовленості, до яких вони могли б вдатись до завершення оцінки майна (п. 3) [110].

Експертний звіт містив оцінку вартості земельних ділянок заявників на основі цін 1967 та цін 1994 рр. Європейський суд з прав людини визнав, що оцінка зазначеного майна за цінами 1967 р., на якій наполягав уряд Греції, несумісна із правовим режимом захисту прав на майно, який передбачений у ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції [187, р. 37]. Через те, що вартість майна за цей час суттєво збільшилась, суд, керуючись прецедентом справи *«Фабрики в Хожуві»*, вирішив, що власникам має бути компенсована завдана майнова шкода, ґрунтуючись на

«теперішній вартості» майна на противагу вартості 1967 р. (п. 36). Під час визначення такого стандарту визначення вартості майна, суд брав за основу можливість повернення земельної ділянки (реституцію), яка поставила б заявників, наскільки це можливо, в ситуацію, еквівалентну попередній, у якій вони були б (п. 28, 38), якби не відбулось порушення ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції.<sup>1</sup>

Варто звернути увагу, що поняття «власність» наділене певними розбіжностями розуміння у внутрішньоправових та міжнародно-правових системах, а тому *особливості оцінки такого об'єкта, межі якого окреслено поняттям «власність» (майно), повинні відбуватись з урахуванням його інтерпретації у конкретних міжнародних угодах, а з певних питань, необхідних для встановлення фактів, – внутрішнього законодавства держави.* У цьому випадку режим захисту права власності у міжнародному праві, передбачений міжнародними угодами, не може обмежуватись національним правом, наприклад, його формальною класифікацією у законодавстві [40], однак національному праву для застосування норм міжнародного права досить часто відводиться роль для визначення факту виникнення чи наявності права на власність, його змісту, а також особливостей реалізації у внутрішній системі права держави, що, наприклад, є необхідним для визначення економічної цінності майна [59, с. 248–249].

Зміст власності іноді розкривають на основі концепції «margin of appreciation» (англ. *в межах розсуду*), яка надає державі можливість свободи у варіантах виконання деяких положень міжнародних зобов'язань, зокрема в частині формування та реалізації прав на майно у національній системі права держави [1, с.176]. Така концепція, на нашу думку, наділена недоліком трактування в тій частині, що у міжнародних договорах державам не надається право встановлення прав на майно, оскільки таке право у межах території держави передбачене на основі принципу суверенітету, а в міжнародних договорах лише *забезпечують захист прав на майно (власність) на основі факту їхньої наявності шляхом*

---

<sup>1</sup> У рішенні зазначеної справи відповідальність держави була визначена у формі реституції та компенсації у разі невиконання реституції.

визначення еквівалента цінності таких захищених прав з метою подальшої виплати компенсації.

Для кращого розуміння взаємозв'язку міжнародно-правового режиму захисту прав на власність з національним правом варто звернути увагу на рішення у справі Європейського суду з прав людини «Сук проти України» від 2011 р., у якому зазначено, що «національні суди проігнорували» положення власного національного права щодо надання заявнику грошового забезпечення, на яке він мав право, не обмежуючи при цьому право держави вносити до цих положень зміни [48]. Отже, Європейський суд з прав людини на основі положень міжнародного права, вказавши на недоліки трактування посадовими особами норм національної правової системи, проявив захист режиму національної системи права, що передбачає права на таке майно. Проте міжнародно-правовий режим захисту власності може протистояти внутрішньодержавній системі права так, як це здійснив той самий суд у справі «Папахелас проти Греції»<sup>1</sup> від 1999 р., вважаючи її такою, що порушує режим захисту права власності в розумінні Європейської конвенції з прав людини через позбавлення прав на майно без можливості отримати компенсацію [58, с. 292; 109]. У цих ситуаціях явно виражається «установчий принцип сучасної міжнародної системи» [170, р. 201–202], а саме *суверенітет держав*, який поєднують з принципом міжнародного права *pacta sunt servanda* (лат. *договори повинні дотримуватись*). Суть такого взаємозв'язку полягає у тому, що зміст прав на майно переважно визначають у національній системі права, однак встановлений державою режим забезпечують захистом у положеннях міжнародних договорів [4, с. 12–13; 59, с. 249].

---

<sup>1</sup> У системі права Греції не було передбачено компенсації за позбавлення частини земельної ділянки для цілей будівництва дороги через презумпцію отримання переваг від її будівництва, а майно власника в будь-якому випадку зменшується на суму, що дорівнює вартості відповідної території земельної ділянки, без можливості власникам оспорити у національних судах те, що в дійсності результат зазначених робіт не мав для особи ніякої вигоди, мав меншу вигоду чи став причиною різноманітних збитків.

Наголосимо, що вартість майна, яке наявне в межах суверенної території держави, можуть визначати не на основі доступності на міжнародному ринку, а саме в межах такої території. Це може бути пов'язано не лише з фізичною стійкою прив'язаністю майна до території держави подібно нерухомості, але й з будь-яким іншим майном, права на які передбачені в національній системі права держави. Прикладом ідентичного майна, яке може мати значні відмінності у вартості на території різних держав, є автомобільний транспорт. Це переважно пов'язано із системою оподаткування держави та необхідністю сплати митних ставок під час їхнього імпорту, що надалі значно впливає на визначення вартості такого майна на території держави. Аналіз змісту поняття власності дозволяє дійти висновку, що вартість майна на території держави залежить від національної правової системи держави, зокрема від існуючої системи оподаткування, яка впливає на формування вартості майна.

Етап формування стандартів оцінки майна для захисту економічних прав людини, який значно посилив економічне співробітництво, пов'язаний з ***режимом, регламентованого міжнародними інвестиційними угодами***. Р. Кеохан наголошує, що режими сприяють укладенню домовленостей, забезпечуючи рамки для встановлення юридичної відповідальності попри їхні недоліки [170, р. 196]. Захист іноземців та розвиток міжнародного економічного співробітництва можна завдячувати саме цим міжнародно-правовим інструментам захисту [59, с. 249; 187, р. 27].

Питання захисту державами економічних прав власних громадян на території іноземних держав не є новими. Вчені наголошують, що впродовж тисячоліть держави були стурбовані захистом власності від захоплення під час війни та намагались отримати для своїх громадян компенсацію за майно, конфісковане під час ворожих дій. Н. Г. Горобець виділяє формування захисту прав на власність від звичаєвих міжнародних норм до конкретизації у Положеннях про закони і звичаї війни на суходолі IV Гаазької конвенції 1907 р. (ст. 43–57), у Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 р. (ст. 53), які регламентували захист окремих категорій осіб [5, с. 8]. Є звичним також те, що і у мирний час

держави подавали комісіям, створених для розгляду скарг, претензій, що стосувалися конфіскації їхніх національних активів [59, с. 249; 187, р. 32].

У науці міжнародного права часто згадують випадок у 30-х роках ХХ ст., коли мексиканський уряд відмовлявся виплатити компенсації за певні аграрні та нафтові активи США, які були захоплені. 1938 р. державний секретар К. Халл заявив у ноті, адресованій послу, що Мексика була зобов'язана здійснити «швидку оплату справедливої компенсації [власникам аграрної землі] відповідно до загальновизнаних норм права і справедливості» [187, р. 33]. Два роки потому, акцентуючись на нафтових активах, він писав, що *«право експропріювати власність поєднується та зумовлюється зобов'язанням надати адекватну, ефективну і швидку компенсацію»*, що стало основою для формування міжнародно-правової практики [187, р. 33]. Правомірність експропріації фактично залежала від дотримання цих вимог. Цю модель згадують у доктрині міжнародного права як *«формулу Халла»*, яка, на думку вчених, визначала *«правомірність міжнародної експропріації протягом першої половини ХХ ст.»* [187, р. 33]. Як зауважує Т. Нельсон, жоден міжнародний арбітраж, засідаючи за цей період, не прийняв позицію, що належний засіб захисту повинен бути меншим, ніж *повна компенсація* [59, с. 249–250].

Після Другої світової війни держави розпочали забезпечувати значно більший рівень захисту інвестицій. Це пов'язують із початком розвитку практики укладення двосторонніх інвестиційних договорів між державами. Концесійні угоди – прямі договори між державою та інвестором – надавали гарантії безпосередньо від держави і забезпечували захист від націоналізації, хоча самі по собі не були джерелом міжнародного публічного права, оскільки їхнє укладення відбувалось на основі суверенної волі однієї держави. З іншого боку, протягом цього періоду значно прискорилося програма Сполучених Штатів Америки з укладення угод про дружбу, торгівлю і мореплавання із державами [187, р. 29]. Це призвело до укладення договорів, які надавали гарантії від націоналізації майна інвесторів, а також іншого несправедливого ставлення, на основі уже норм, передбачених міжнародним договором. А міжнародний суд ООН став міжнародним судовим

органом, до якого держави могли подавати позови для захисту прав своїх власних громадян на основі таких угод [59, с. 250].

Недосконалість зазначених засобів захисту була пов'язана із неможливістю чи складністю для багатьох інвесторів укласти концесійні угоди. Покровительство на основі договорів про дружбу, торгівлю і мореплавання також значною мірою залежали від «дипломатичного захисту», одним із недоліків якого вважають наявність у держави повної свободи дій щодо вирішення питань про подання претензій [133, р. 8]. Проте дипломатичний захист часто може завершуватись укладенням міжнародних угод, які передбачають більш системний захист економічних прав та інтересів [59, с. 250].

За спостереженнями Т. Нельсона із закінченням «холодної війни» держави уклали значну кількість сучасних двосторонніх інвестиційних договорів та багатосторонніх угод про вільну торгівлю, які сформували головний захист прав іноземців на інвестиції у міжнародному праві. На їхній основі забезпечують захист у міжнародних арбітражах між державою та іноземним інвестором, зокрема у Міжнародному центрі з урегулювання інвестиційних спорів (*International Centre for Settlement of Investment Disputes, ICSID*) з 1965 р. чи перед Арбітражним регламентом Комісії ООН з права міжнародної торгівлі (*United Nations Commission on International Trade Law, UNCITRAL*) з 1976 р. [187, р. 30]. Результатом вищезазначеного стала сформована система «вирішення спорів, яка є арбітражем в процедурному плані, але в контексті зазначеного по суті більше наділена особливостями прямої дії прав як у судах з прав людини» [187, р. 30]. Це пов'язано із потребою захисту іноземних інвестицій, які значно збільшились в обсязі унаслідок глобалізаційних процесів у світі [59, с. 250].

Після створення таких арбітражних органів доктрина міжнародного права отримала поштовх для дослідження процесу оцінки майна. Зокрема, питання оцінки націоналізованого майна висвітлено 1972 р. у праці Р. Б. Лілліча «Оцінка націоналізованого майна у міжнародному праві» (*The Valuation of Nationalized Property in International Law*) [173].

Двосторонні інвестиційні договори зазвичай передбачають компенсацію у випадку націоналізації чи інших форм позбавлення майна, використовуючи удосконалені варіації формули Халла. Наприклад, модель двосторонніх інвестиційних договорів Нідерландів зразка 1997 р. передбачає таку варіацію в ч. 3 положення, а в ч. 1 і 2 – умови, за яких її застосовують: «Жодна зі Сторін Договору не повинна здійснювати будь-яких заходів, прямо або побічно позбавляючи громадян іншої Сторони Договору їхніх інвестицій, якщо наступні умови не дотримуються:

1) заходи проводять в суспільних інтересах і відповідно до належної правової процедури закону;

2) заходи не є дискримінаційними або протилежними до будь-яких зобов'язань, які взяла Сторона Договору, що проводить такі заходи;

3) заходи здійснені зі справедливою компенсацією. Така компенсація повинна відповідати дійсній вартості інвестицій, щодо яких застосовані такі заходи, повинна включати проценти за звичайною комерційною ставкою до дати виплати та, щоб бути ефективною для заявників, має бути сплачена та без затримок надіслана у визначену постраждалими заявниками державу у валюті тієї держави, чийми громадянами є заявники, або у будь-якій вільно конвертованій валюті, що прийнятна заявникам» [59, с. 250; 134, р. 549–550].

Згодом у такій моделі договору Нідерландів 2004 р. удосконалили стандарт оцінки, замінивши термін «дійсна вартість» на «справедливу ринкову вартість», який набагато частіше простежується у сучасній міжнародній арбітражній практиці [59, с. 250; 158, р. 22].

Наявні деякі відгуки стосовно захисту прав іноземців з такої точки зору, що визнання приймаючої держави прав іноземних інвесторів завдає шкоди правам людини у такій державі [187, р. 27]. Здебільшого це пов'язано з політичними дебатами з приводу міжнародного співробітництва без надання належної аргументації. Проте окремими ідеями щодо «корпоративної відповідальності» компаній за порушення прав людини іноді зацікавлені деякі спеціальні представники ООН [59, с. 251; 187, р. 27].

Більшість таких критичних зауважень не набули правового змісту. Двосторонні інвестиційні договори містять положення із зобов'язаннями приймаючої держави щодо інвесторів компенсувати позбавлення майна відповідно до встановленого порядку, утримуватись від несправедливого ставлення та дискримінації стосовно них за ознаками їхньої національної належності. Т. Нельсон стверджує, що сьогодні жоден міжнародний суд (арбітраж) не ухвалив, що пакет прав своїх власних громадян повинен переважати у системі прав людини. З цього приводу Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів (МЦУІС) постановив, що *«права людини [приймаючої держави] та інвестиційні договірні зобов'язання не є несумісними, суперечливими, або взаємовиключними»*, а держава *«повинна поважати обидві групи прав»* [59, с. 251; 187, р. 27–28].

Припущення про взаємовиключення між цими напрямками права є необґрунтованим. Їхня правова природа пов'язана спільним напрямом міжнародно-правового захисту, зосередженого на ставленні до прав на майно іноземців та власних громадян. А прогалини правового регулювання багатьох положень договорів з питань прав людини та іноземних інвестицій, що передбачають захист власності, заповнюють нормами звичаєвого міжнародного права. Така наближеність означає, що *«прецедентне право в одній сфері права є потенційно корисною в іншій – справді, в деяких випадках вони – взаємозамінні»* [59, с. 251; 187, р. 28].

Зауважимо, що це може вплинути на наявність спільних стандартів оцінки майна, однак *розбіжності правових режимів, регламентованих інвестиційними договорами та угодами з прав людини, впливають на наявність розбіжностей стосовно стандартів оцінки майна*. Якщо дослідити арбітражну практику розглянутих справ, то значну частину майнових вимог міжнародні судові органи відхиляють у задоволенні [213, р. 213]. Це підтверджує, що така частина майнових вимог не підпадала під критерії захисту згідно з міжнародно-правовими нормами, а тому наявність міжнародно-правового захисту впливає на обсяг майна (майнових втрат), еквівалент якого може бути визначений як основа для компенсації.

Варто зважати на відмінності щодо юрисдикційних повноважень міжнародних арбітражів між інвестором і державою та міжнародних судів з прав людини. Зокрема, це може вплинути на обсяг майна, який підлягає оцінці, залежно від наявності міжнародно-правового захисту прав на таке майно. Наприклад, можуть виникати ситуації, коли арбітраж між державою та інвестором не буде уповноважений на визнання вимог інвестора такими, що стосуються загрози його прав, через відсутність міжнародно-правових підстав у міжнародного судового органу для такого захисту. Також наявні «значні відмінності» в *концепції захищеної «власності»*, включаючи різні правила стосовно вимог заявників щодо захисту доступних активів нематеріальної власності та ролі національного законодавства у визначенні того, що є «власністю» [59, с. 248; 187, р. 30].

В угодах з прав людини зазначають, що права щодо власності є правом людини, а у разі позбавлення зміст їхнього захисту передбачає зобов'язання сплатити компенсацію, яка переважно еквівалентна вартості позбавленого майна. Хоча ці угоди пов'язані з такою формою захисту, це не виключає наявності відмінностей між ними та міжнародними інвестиційними договорами. Дж. Паулсон попереджає: *«Не зважаючи на те, що є заманливим імпортувати поняття з міжнародного права прав людини, пов'язаних з позбавленням майна і порушень належного процесу, не може бути ніяких припущень про досконалу відповідність між інструментами, сформованими для абсолютно різних цілей»* [187, р. 30]. Прикладом неправильного трактування заявником режиму захисту власності в рамках міжнародної інвестиційної угоди є справа *«Державного підприємства «Енергоринок» проти Республіки Молдова»* 2015 р. щодо несплати боргу за постачання енергетичних ресурсів Молдові, в якій міжнародний арбітражний суд визнав про відсутність юрисдикції щодо розгляду справи у зв'язку з невідповідністю умовам для подання позову згідно з Договором до Енергетичної Хартії. Розглядали питання щодо наявності «інвестиції» на території Молдови та відповідності позивача критерію «інвестора» згідно з положеннями такої угоди [218, р. 20]. Міжнародний арбітраж вирішив, що через відсутність фактичного контролю та володіння активами в межах території Молдови позивач «не має і не

мав ніякої ролі в економічній діяльності» на території Молдови, що не дає можливості визнати такі активи інвестиціями, ґрунтуючись на інтерпретації змісту таких понять із міжнародного договору [59, с. 251–252; 218, р. 21, 23–24].

Доцільно звертати увагу на відмінність у природі прав, наданих відповідними угодами, оскільки це впливає на можливість призначення компенсації. У міжнародному інвестиційному праві панує думка про те, що інвестори самостійно не наділені договірними правами. Дійсно, традиційно *«закріпився погляд про те, що люди набувають свого статусу на міжнародному рівні тільки похідним чином від стану їхнього захисту своїми державами»* [83, р. 262]. З цієї точки зору договірні права належать державі з наданням інвестору процесуального права подання арбітражних претензій для забезпечення дотримання цих прав. Це питання можна пояснити бажанням держав спростити вирішення правових спорів шляхом усунення обов'язкової постійної участі її урядових представників, однак природу відповідальності за порушення прав інвесторів продовжують обговорювати в міжнародному арбітражі [131]. На відміну від цього, принаймі деякі угоди з прав людини гарантують основні права осіб і дозволяють їм подавати прямі позови проти держав у межах своєї процесуальної правоздатності [59, с. 252].

Отже, *стандарти оцінки майна у міжнародному праві визначають відповідно до укладених міжнародних угод у випадках застосування норм міжнародного договірного права та встановлюють на основі інтерпретації тексту договірних положень* [59, с. 252].

У сучасному глобалізованому світі значно посилився розвиток громадянського суспільства та зріс **вплив міжнародних неурядових організацій** на міжнародно-правову систему. Цікаве значення все більш транснаціональної ролі міжнародних неурядових організацій помічено у сфері міжнародної стандартизації та міжнародного регулювання [59, с. 252; 174, р. 22].

Варто згадати про дипломатичні пропозиції представників держав щодо необхідності імплементації високоякісних деталізованих стандартів оцінки майна, розроблених міжнародними неурядовими організаціями [161], які є досить

дискусійними, щоб вважати їх саме міжнародно-правовими, тобто як джерело права, незважаючи на їхній міжнародний статус [24, с. 4–5; 28, с. 117–124]. Проте потрібно зазначити, що ведуться дискусії про їхнє використання як додаткове джерело для прогалин правового регулювання [190, р. 364]. Сьогодні найавторитетнішою такою організацією, створеною 1981 р., вважають Міжнародний комітет зі стандартів оцінки майна (*The International Valuation Standards Committee*, перейменованого 2008 р. у *The International Valuation Standards Council*, Міжнародну раду зі стандартів оцінки майна), яка з 1985 р. є консультативним учасником Економічної і соціальної ради ООН, активно співпрацює зі Світовим банком, Міжнародним валютним фондом, Світовою організацією торгівлі та Радою з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку [16, р. 3; 190, р. 369]. Стандарти зазначеної організації часто вважають найкращою практикою з питань оцінки майна [28, с. 122; 59, с. 252–253; 190, р. 356].

Отже, міжнародне право передбачає кілька режимів захисту економічних прав людини, які вплинули на формування міжнародно-правових стандартів оцінки майна. Основними напрямками такого захисту вважають режим, сформований унаслідок застосування дипломатичних засобів, який опосередковано вплинув на формування стандарту міжнародного звичаєвого права щодо необхідності усунення всіх наслідків незаконних діянь, та режим захисту, регламентований міжнародними угодами, серед яких виділяють багатосторонні угоди з прав людини та інвестиційні угоди (здебільшого двосторонні) [59, с. 253].

Залежно від застосованого режиму захисту прав визначають основоположні стандарти оцінки майна, які виявляють відповідно до інтерпретації головної мети застосованого режиму. У звичаєвому міжнародному праві оцінку майна проводять з урахуванням необхідності присудження відшкодування шкоди, «що відповідає вартості реституції в її натуральному вираженні», яка включає також упущену (втрачену) вигоду. У договірному міжнародному праві оцінку майна застосовують відповідно до умов компенсації, передбачених конкретним договором (наприклад, відповідністю «справедливій ринковій вартості»). Важливим моментом компенсації вважать правильну кваліфікацію відповідного режиму захисту,

оскільки договірні положення можуть і не застосовуватись, якщо недотримані умови для їхнього застосування [59, с. 253].

Наявні відмінності у правових особливостях захисту економічних прав у постійно діючих судах з прав людини та у міжнародних арбітражних судах впливають на те, що стандарти оцінки майна у міжнародному праві застосовують з метою захисту лише тих прав на майно, які захищені міжнародно-правовими нормами.

Варто пам'ятати, що дія міжнародно-правового захисту економічних прав може відбуватись з урахуванням фактів внутрішньоправової системи держави. Наприклад, умовою дії міжнародного режиму захисту права власності людини вважають факт його наявності чи виникнення у національному праві, проте, як свідчить практика впливових міжнародних судових органів, національне право не може обмежувати поняття «власності» у конкретних міжнародних угодах його формальною класифікацією [59, с. 253].

Сучасним еквівалентом визначення вартості майна є грошові кошти, які є інструментом реалізації міжнародно-правових норм з питань компенсації та притягнення держав до відповідальності. Однак такий інструмент наділений властивістю знецінення з плином часу. Зважаючи, що грошові кошти через тривалий період уже не відповідають реальному еквіваленту майна на момент їхнього присудження, міжнародні судові органи все частіше не лише усувають фактор знецінення грошового еквівалента, а й втрату вигоди у можливості користування ними шляхом додаткових призначень сплати відсотків від встановленого розміру компенсації на момент прийняття рішення до моменту її сплати.

Особливістю міжнародного співробітництва з питань оцінки є наявність заяв держав щодо доцільності імплементації деталізованих стандартів міжнародних неурядових організацій. Правова роль зазначених стандартів достатньо дискусійна, проте їхнє загальне використання багатьма міжнародними організаціями є вагомим аргументом для усунення ними прогалин міжнародно-правового регулювання з метою ефективної реалізації міжнародно-правового захисту прав людини, однак,

безумовно, такі стандарти не можуть суперечити основним міжнародно-правовим стандартам оцінки майна, що обґрунтовують принципами та нормами міжнародного права [59, с. 253–254].

## 1.2. Зміст і принципи оцінки майна у міжнародному праві

У процесі співробітництва держав щодо захисту прав людини на власність досить часто необхідно оцінити вартість майна та на основі її результатів провести реалізацію конкретної міжнародно-правової норми. Визначення вартості майна, яке позначають поняттям «оцінка майна» (англ. *valuation [of property]*)<sup>1</sup>, здійснюють завдяки правовим категоріям з використанням терміна «вартість» (англ. «*value*»). Головна мета оцінки майна – встановлення вартості майна для призначення компенсації у грошовому еквіваленті. Зазначена категорія може мати свої особливості, що впливають, відповідно, і на відмінні стандарти оцінки у міжнародному праві залежно від таких чинників:

1. Застосування поняття вартості за критеріями звичаєвого міжнародного права.
2. Застосування поняття вартості за критеріями міжнародного договірного права.

Якщо у першому випадку вартість установлюють, орієнтуючись на досягнення цілей звичаєвого міжнародного права щодо визначення розміру компенсації, еквівалентній реституції, то в другому випадку вартість установлюють, ґрунтуючись на правових нормах стосовно стандартів оцінки майна, визначених у міжнародних договорах.

---

<sup>1</sup> Термін «*valuation*» доцільно перекладати поширеним терміном «оцінка майна» у діловодстві України, що відображає процес визначення вартості, зокрема у ст. 3 національного закону з питань оціночної діяльності [32].

Для розуміння значення вартості процес оцінки майна регламентовано в рамках таких правових режимів (правопорядків):

- 1) національного правового режиму;
- 2) режиму іноземних інвестицій;
- 3) режиму міжнародно-правової відповідальності.

На початковому етапі стандарти оцінки майна сформували у національному правовому режимі. Держави запроваджували такі правила обґрунтування вартості, які вважали необхідними для визначення вартості майна, з їхнім відображенням у національних стандартах. Національні стандарти держав в умовах прогалин правового регулювання стали практичним зразком для підготовки претензій щодо захисту прав на майно, передбачених нормами міжнародного права, та спричинили необхідність аналізу обґрунтованості визначеної вартості майна міжнародними судовими органами, а досить часто кількох варіантів розрахунку не лише різних сторін спору, а й поданих однією стороною. Такі стандарти переважно містять напрацьовані моделі обґрунтування для досягнення принципу «тягара доведення» (англ. *burden of proof*) щодо вартості майна [80, р. 6–7], який використовують у міжнародному арбітражі та полягає в тому, що «тягар доказування лежить на позивачу»<sup>1</sup>.

Основними джерелами, на основі яких обґрунтовують вартість майна [60], є:

- фактичні дані щодо вартості майна на ринку (наприклад, вартість акцій на фондовій біржі);
- фактичні дані щодо прибутковості використання майна для ведення підприємницької діяльності (бізнес-діяльності);
- фактичні дані щодо вартості витрат на створення чи відновлення майна;
- звіти про оцінку майна, у яких застосовані механізми логічного обґрунтування вартості майна (методи оцінки майна) на основі фактичних даних.

---

<sup>1</sup> Правило, відоме в латинській мові як «*actori incumbit onus probandi*».

Доцільно пояснити суть цих чотирьох джерел, які використовують для дотримання принципу «тягаря доведення» щодо вартості майна у міжнародному праві:

1. Визначення вартості майна переважно здійснюють на основі фактів стосовно купівлі-продажу подібного чи ідентичного майна на ринку, зокрема і пропозицій. Це один із найпростіших способів визначення вартості майна, якщо такий продаж відбувся нещодавно без суттєвих змін на ринку, і який можуть здійснювати без залучення фахівців з оцінки майна (оцінювачів, експертів). Незначні відрізки часу від такого факту купівлі-продажу достатньо врахувати із застосуванням індексу інфляції грошового еквівалента. Однак значний проміжок часу від зазначеного моменту унеможлиблює визначення реальної вартості через ймовірну зміну ринкових умов. Так само грошові суми, зазначені у договорах купівлі-продажу, не завжди відображають ринкову вартість майна.

2. Способом визначення вартості окремих видів майна, яке використовують для ведення підприємницької діяльності (бізнес-діяльності), є опосередковані методи визначення вартості через урахування найбільш імовірного прогнозованого доходу. Такі методи переважно ґрунтуються на фактах щодо дохідності підприємства (інвестицій) за останні періоди часу, а за відсутності суттєвих змін на ринку такої діяльності це стає вагомим аргументом для прогнозування майбутніх результатів діяльності. Опосередкованість цього способу полягає в тому, що вартість не визначали на основі купівлі-продажу, однак його результат відображає вартість майна саме на ринку на основі очікування покупців та продавців щодо найбільш імовірного майбутнього фінансового результату.

3. Способи визначення вартості майна на основі фактичних даних щодо вартості витрат на створення чи відновлення майна часто можуть не відображати ринкову вартість майна загалом, однак їх застосовують у випадку відсутності розвинутого ринку подібного майна та нехарактерності його використання для цілей отримання прибутку.

4. Зі збільшенням складності оцінки майна виникає необхідність залучення фахівців з оцінки майна для визначення його вартості. Залучення експертів

додатково забезпечує більшу об'єктивність через відсутність прямої зацікавленості у результатах оцінки майна та є поширеною практикою у міжнародному арбітражі [213, р. 239–250]. Для оцінювачів основою визначення та обґрунтування вартості також є ринкові дані, однак не усі наявні методи визначення вартості завжди відображають саме ринкову вартість. Оцінку майна переважно відображають у звіті про оцінку майна із висновками щодо його вартості, у якому зазначають застосовані методи оцінки та дані, які використали для обґрунтування вартості майна.

Національні стандарти зазвичай не є джерелом врегулювання відносин між державами, крім випадків, коли держави прямо погодились щодо їхнього застосування або це впливає з інтерпретації окремих міжнародно-правових норм. У національній системі права питання професійної оціночної діяльності врегульовані Законом України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» від 24 березня 2001 р. Ціллю зазначеного закону, згідно з його преамбулою, є захист законних інтересів держави та інших суб'єктів правовідносин у питаннях оцінки майна та використання її результатів. Окремі аспекти професійної оціночної діяльності врегульовані національними стандартами, які затверджені постановами Кабінету міністрів України, а саме: Національним стандартом № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав», затвердженого постановою № 1440 від 10 вересня 2003 р.; Національним стандартом № 2 «Оцінка нерухомого майна», затвердженого постановою № 1442 від 28 жовтня 2004 р.; Національним стандартом № 3 «Оцінка цілісних майнових комплексів», затвердженого постановою № 1655 від 29 листопада 2006 р.; Національним стандартом № 4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності», затвердженого постановою № 1185 від 3 жовтня 2007 р.

Зауважимо, що згідно зі ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1986 р. учасник міжнародного договору не може посилатись на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору, тому будь-які суперечності національних підходів оцінки із договірними положеннями унеможливають їхнє застосування у відповідній частині. Такий

самий пріоритет правил міжнародного договору для процесу оцінки імплементовано у ст. 2 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні».

У рамках *режиму іноземних інвестицій* правила оцінки повинні відповідати міжнародно-правовим нормам, що врегульовують питання забезпечення інвестиційної діяльності іноземців. Такі правила можуть ґрунтуватись на національних стандартах держави перебування, оскільки мета визначення найбільш імовірної вартості майна на ринку є спільною для більшості національних стандартів держав. Незважаючи на подібну природу національних стандартів оцінки різних держав, у них виникають відмінності як щодо процесу, так і щодо кінцевої мети оцінки майна. Характерним для держав також є зміна власних стандартів оцінки так, що мета визначення реальної вартості на ринку припиняє бути основною. Наявність розбіжностей між національними стандартами оцінки різних держав сприяла формуванню міжнародно-правових стандартів оцінки майна, зокрема для належного захисту прав на інвестиції власних громадян на території іноземних держав.

Такі стандарти стали необхідними для захисту прав власних громадян стосовно майна на території інших держав у разі його позбавлення. Адже лише наявність узгодженої позиції держав щодо необхідності компенсації за позбавлення майна іноземців не вирішувало питання розміру такої компенсації. Це стало передумовою для визначення стандартів оцінки іноземних інвестицій, які держави відобразили у міжнародних договорах для таких випадків. Такі міжнародно-правові норми передбачили універсальні поняття у положеннях міжнародних договорів, зміст яких визначався у міжнародно-правовому розумінні, а інтерпретація яких допомагала визначити кінцеву мету оцінки такого майна, зокрема як необхідність результату оцінки відповідати поняттю «ринкова вартість», якщо такий стандарт передбачений міжнародним договором, чи як необхідність оцінки чітко визначеного майна, видові ознаки якого є основою для міжнародно-правового захисту прав на нього.

Однією із відмінностей стандартів оцінки в рамках *режиму іноземних інвестицій* порівняно із національними стандартами є відмінність щодо стандартів оцінки станом на визначений момент у минулому часі, зокрема у момент позбавлення. Згідно з національними стандартами України оцінка станом на визначений момент у минулому, який позначають календарною датою (дата оцінки), у практиці відображає не лише вартість майна у минулому часі, а й фіксування значення еквівалента у наведений час (чим відображає вартість, подібну історичній). А міжнародно-правові стандарти оцінки згідно з режимом захисту іноземних інвестицій якщо і передбачають відображення вартості майна у минулому, то це не означає використання минулого значення еквівалента у випадку його знецінення (інфляції). Це зводиться до того, що у випадку проведення оцінки за національними стандартами України, якщо такі відповідають цілям положень міжнародної угоди, то вартість, визначена станом на минулий час, для виплати компенсації додатково потребуватиме виконання однієї із наступних дій залежно від стандартів міжнародного договору:

- а) урахування знецінення грошового еквівалента вартості;
- б) урахування втраченої вигоди від користування грошовими коштами на основі відсоткових ставок.

Існує чимало міжнародних двосторонніх договорів, зокрема укладених Україною із сусідніми державами, які передбачають необхідність оцінки майна в рамках режиму іноземних інвестицій: Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про взаємне заохочення та захист інвестицій, учинена 12 січня 1993 р.; Угода між Україною та Угорською Республікою про сприяння та взаємний захист інвестицій, учинена 11 жовтня 1994 р.; Угода між Урядом України та Урядом Республіки Молдова про сприяння та взаємний захист інвестицій, учинена 29 серпня 1995 р.; Угода між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про сприяння та взаємний захист інвестицій, учинена 14 грудня 1995 р.; Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією, вчинена 2 червня 1997 р.; Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій, укладена 27 листопада

1998 р.; Угода між Україною та Словацькою Республікою про сприяння та взаємний захист інвестицій, учинена 26 лютого 2007 р.; Угода між Урядом України та Урядом Турецької Республіки про взаємне сприяння та захист інвестицій, учинена 9 жовтня 2017 р.

Потребує дослідження в контексті критеріїв, що зазначені в Угоді між між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки про заохочення та взаємний захист інвестицій, укладеної 31 жовтня 1992 р., ситуація стосовно АТ «Мотор Січ»<sup>1</sup>, зокрема відсутність дозволу китайським інвесторам на набуття акцій (концентрацію), передбаченого внутрішнім правом. У ст. 4 наведеної угоди встановлені стандарти щодо компенсації іноземних інвестицій у випадку їхнього позбавлення із дотриманням передбачених умов (п. 1 ст. 4). Актуальним є визначення в якій частині майно компанії підпадає під критерії «інвестицій», які підлягають захисту на основі цього договору.

*Режим міжнародно-правової відповідальності* передбачає стандарти оцінки майна для визначення розміру компенсації внаслідок порушення державами міжнародно-правових норм, яке спричинило майнову шкоду державі чи громадянам.

Найчастіше держави для формування міжнародних претензій посилаються на порушення таких норм міжнародного права, які зазначені у положеннях міжнародних угод між державами, зокрема тих, які передбачені:

- 1) положеннями міжнародних угод з прав людини;
- 2) положеннями міжнародних інвестиційних угод між державами;
- 3) положеннями інших міжнародних угод між державами.

Під час реалізації міжнародно-правової відповідальності до держав міжнародні судові органи використовують міжнародно-правові норми, на основі яких визначають правила розрахунку розміру компенсації майнової шкоди, що виникла внаслідок порушення міжнародно-правових норм.

---

<sup>1</sup> Претензії стосовно втручання у права на майно міжнародні арбітражі аналізують на предмет дотримання міжнародних договорів та обґрунтованості розміру завданої шкоди, а компенсація не повинна охоплювати втрати від правомірних дій держави і збережену за інвестором власність.

У міжнародному праві норми поділяють на принципи і стандарти. Якщо міжнародно-правові стандарти деталізують вимоги основних принципів міжнародного права, то принципи – це основні і вихідні норми права, що мають фундаментальне значення [13, с. 174].

Принципи оцінки майна у міжнародному праві – це основні норми, які визначають процес ідентифікації, дослідження та визначення вартості майна на основі його ціннісних властивостей. Визначення вартості майна є кінцевим етапом процесу оцінки поряд з етапами ідентифікації об'єкта оцінки та його дослідження. Під майном розуміють об'єкт правового режиму, який наділений економічною цінністю. Така ознака дає можливість відкинути оцінку для подальшого відшкодування моральної шкоди з її немайновою природою, однак таке поняття не варто ототожнювати лише з матеріальними речами, а й з правовим режимом, у якому реалізуються права стосовно майнового об'єкта, який може існувати як у статичі, так і в динаміці (наприклад, підприємства).

З питань оцінки майна в рамках режиму міжнародно-правової відповідальності ключовою є правова норма<sup>1</sup>, що зобов'язує забезпечити компенсацію повної вартості майнових втрат у випадку міжнародно-протиправних діянь («стандарт повної компенсації»), яку через її фундаментальне значення вважають «принципом повної компенсації», під чим розуміють компенсацію, еквівалентну повній вартості майна [227, р. 68]. У доктрині чітка відмінність між стандартом та принципом не завжди є очевидною, якщо йдеться про статус правової норми. Якщо потрібно визначити «принцип», то увагу зосереджують на основах міжнародного права, серед яких вважають забезпечення такої компенсації, яка є еквівалентною відновленню попереднього стану постраждалої сторони, тобто реституції [69, р. 109; 227, р. 79]. Тому серед міжнародно-правових стандартів оцінки майна варто визначити основні стандарти, які мають фундаментальне значення та можуть вважатись міжнародно-правовими принципами оцінки майна.

---

<sup>1</sup>Зобов'язання повного відшкодування шкоди, спричиненої міжнародно-протиправними діяннями, відображено у ст. 31 проекту статей Комісії міжнародного права ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння».

З вищезазначеного є очевидним, що у випадку міжнародно-протиправних діянь за правилами звичаєвого міжнародного права оцінка майна має бути проведена так, щоб бути еквівалентною вартості реституції, тобто гіпотетичному стану постраждалої сторони, у якому порушення не відбулось би та дотримувались міжнародно-правові норми, зокрема принцип *pacta sunt servanda*<sup>1</sup>.

Отже, є логічним, що основоположним принципом оцінки майна в частині реалізації міжнародно-правової відповідальності є **принцип забезпечення повноти компенсації** (принцип повноти компенсації) майнової шкоди, що виникла внаслідок міжнародно-протиправних діянь. Під цим варто розуміти *необхідність визначення такого розміру вартості майна, що відображає майнові втрати від завданої шкоди, виплата якого у формі компенсації забезпечила б відновлення стану постраждалої сторони еквівалентно реституції*.

Еквівалентність реституції передбачає відновлення такого стану постраждалої сторони, який гарантований міжнародно-правовими нормами на основі принципу *pacta sunt servanda*.

Такими нормами у практиці міжнародних судових органів найчастіше є норми з питань захисту прав на власність, а принцип забезпечення повноти компенсації визначає необхідність належної інтерпретації змісту таких норм.

У цих випадках об'єкт оцінки обмежується категоріями «майно» та «право на майно» («право власності», «право на власність»), а отже, доцільно дослідити поняття, зміст і правову природу зазначених категорій відповідно до міжнародного публічного права, оскільки у випадку порушення міжнародно-правових норм, оцінка майна ґрунтується на принципі забезпечення повноти компенсації майнової шкоди, що виникла внаслідок порушення міжнародно-правового режиму захисту, який окреслюється зазначеними поняттями у міжнародних договорах. Це означає, що оцінка майна пов'язана із *міжнародно-правовим принципом поваги прав людини, а саме прав на власність (майно)*.

---

<sup>1</sup> За умови, якщо сторони на основі цього самого принципу *pacta sunt servanda* не домовились про інші стандарти оцінки майна між собою на основі норм *lex specialis*.

Цінність майна тісно пов'язана із правовою системою, яка надає можливості стосовно захисту прав на таке майно та зумовлює можливості його використання та отримання економічних переваг. Оцінка майна передбачає визначення вартості майна, зміст якого та права на яке визначають у правовій системі.

Для реалізації міжнародно-правових норм виявлення особливостей змісту поняття «право власності» («право на власність», «право на майно») як режиму у міжнародному праві є важливою умовою для належного його відображення у вартісному еквіваленті. Зокрема, це є необхідним для того, щоб належно визначити компенсацію, еквівалентну відновленню стану, який гарантований принципом *pacta sunt servanda* на основі положень міжнародних договорів, які були порушені.

Такі положення, які встановлюють режим захисту на основі категорій захисту *прав на власність (майно)*, потребують детального дослідження для розкриття змісту та принципів оцінки у міжнародному праві.

На початках регулювання захисту права власності іноземців міжнародна практика і доктрина тривалий час відносили виключно до внутрішньої компетенції держав. Однак із укладенням міждержавних угод щодо такого захисту прав на майно держави стали обмежені міжнародно-правовими нормами. Для правильного розуміння меж міжнародно-правового захисту прав на власність потрібно визначити, що розуміють під цим поняттям саме у контексті міжнародного права [63, с. 268–269].

Поступово право на власність, як одне з основних прав у системі прав людини, виходить за рамки регулювання національним правом із його закріпленням у правових нормах на міжнародному рівні [63, с. 268]. У документах з прав людини простежуємо загальні тенденції щодо бажання визнати право власності як природне право людини [22, с. 515–516]. На універсальному рівні вперше право на власність (майно, англ. *property*) закріпили у ст. 17 Загальної декларації прав людини 1948 року [12]. Однак зміст статті не містить визначення поняття власності та не передбачає механізмів забезпечення дотримання задекларованих меж поведінки держав.

Категорія «право на власність» (англ. *property right, right to property*) є складним комплексом і публічно-правового, і приватно-правового інститутів [22, с. 515]. Через розгляд у працях авторів права власності переважно з точки зору приватного права на основі внутрішнього права держав публічно-правові аспекти зазначеного права потребують додаткового розкриття. З розвитком міжнародно-правового співробітництва саме міжнародне публічне право визначає рамки для внутрішньоправових систем держав. Дж. А. Маупін у науковій роботі «Публічне та приватне в міжнародному інвестиційному праві: інтегровані системні підходи» від 29 серпня 2013 р. зазначила, що міжнародне інвестиційне право належить як до приватної, так і до публічної сфери та «є двома сторонами однієї і тієї самої монети, і форма кожної визначає межі іншої» [182, р. 435]. Із зазначеною тезою можна погодитись лише у тому розумінні, що міжнародне право визначає межі для внутрішнього права держави, яке формується на основі суверенітету держави, а правовий режим, що сформований у національному праві держави, може підлягати захисту за умови наявності відповідних міжнародно-правових норм.

*Отже, складність оцінки майна у міжнародно-правовому полі полягає у необхідності дотримання принципів *pacta sunt servanda* та поваги до суверенітету держав одночасно під час визначення змісту та суті категорії право на власність (майно). Для цього варто розглянути дослідження категорій інституту захисту прав на власність у контексті зазначених принципів.*

Правову природу майна та прав на майно (власність) у науці міжнародного права досліджували іноземні вчені С. Д. Метцгер, Т. Хефті, А. Фердросс, Дж. Френсіс із С. Дж. Ніколсоном та І. В. Мінгазова. Європейський суд з прав людини опублікував посібник стосовно ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод «Захист власності» з аналізом та підсумками прецедентного права в рамках зазначених положень міжнародного договору [30]. Окремим аспектам цього питання приділила увагу значна кількість українських науковців, зокрема, А. А. Яковлев, О. І. Котляр, Н. Г. Горобець, Б. П. Карнаух та М. В. Бем та інші [63, с. 268–269].

Вважаємо, що поняття «майно» та «власність» у міжнародно-правовому розумінні по змісту є тотожними<sup>1</sup>, однак їхня конкретизація у положеннях міжнародних договорів наділяє їх особливостями. Зокрема, категорію «інвестиції» часто використовують для захисту економічних прав громадян на території іноземних держав, яку також вважають майном, однак із вузьким змістом, зважаючи на таку ознаку (майном іноземних інвесторів).

Право держави позбавити права на власність у іноземця чи власного жителя в межах території цієї держави обґрунтовано у доктрині міжнародного права С. Д. Метцгером 1964 р. на основі відсутності міжнародної угоди про заборону цього та аспекту «суверенітету» держави, який надає свободу дій щодо експропріації (позбавлення) майна для суспільних потреб [184, р. 597].

Резолюцією ГА ООН «Невід’ємний суверенітет над природними ресурсами» № 1803 (XVII) від 14 грудня 1962 р. закріплено принцип вільної експлуатації державою її багатств і природних ресурсів, який передбачає можливість позбавлення власності громадян чи іноземців за умови виплати компенсації та відповідності таких дій міжнародному праву. Зокрема, у п. 4 цієї Резолюції зазначено, що *«націоналізація, експропріація або реквізиція повинні ґрунтуватися на міркуваннях або мотивах суспільної користі, безпеки або національних інтересів, які визнаються важливішими, ніж суто особисті або приватні інтереси як громадян, так і іноземців. У цих випадках власникові сплачується відповідна компенсація згідно з правилами, діючими в державі, яка вживає таких заходів, як прояв здійснення свого суверенітету, і відповідно до міжнародного права»* [19, с. 115].

Праву позбавлення власності державою кореспондує «обов’язок виплати» відповідної компенсації, який виник на основі «мінімального стандарту ставлення» до іноземців та їхнього майна у звичаєвому міжнародному праві. Існування такого міжнародного стандарту часто піддавалось сумніву у минулому столітті та було

---

<sup>1</sup> Наприклад, термін «*possessions*» у ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції в офіційному українському перекладі використовують взаємозамінно як «майно» і «власність» [21].

предметом напруги між розвиненими державами та деякими державами, що розвиваються [186, р. 1–2]. Такому стандарту протиставляли доктрину Кальво, яка, керуючись принципом рівності, не передбачала необхідності виплати компенсації, якщо таким правом не були наділені власні громадяни у разі позбавлення їхньої власності [184, р. 598–600]. Зазначена доктрина аргентинського юриста набула деякого розвитку у державах Латинської Америки, але лише до початку укладення ними двосторонніх міжнародних договорів стосовно захисту інвестицій, які залишали її поза увагою [186, р. 5]. Практика укладення таких договорів сприяла визнанню мінімальних стандартів ставлення як норм звичаєвого міжнародного права саме на основі «міжнародного» стандарту справедливості. З цього приводу Організація економічного співробітництва та розвитку (англ. *Organisation for Economic Co-operation and Development*, OECD) зазначила, що: «Міжнародний мінімальний стандарт є нормою міжнародного звичаєвого права, що регулює ставлення до іноземців шляхом встановлення мінімального набору принципів, які держави мають поважати під час ведення справ з іноземними громадянами та їхнім майном, незалежно від свого внутрішнього законодавства та практики» [186, р. 6].

У праці Дж. Френсіса та С. Дж. Ніколсона «Захист іноземної власності у звичаєвому міжнародному праві» 1965 р. зазначено, що основою для захисту іноземної власності стали відповідні міжнародні договори та необхідність застосування на їхній основі принципу міжнародного права *pacta sunt servanda* (договори повинні дотримуватись), який, власне, і забезпечує захист інтересів іноземців щодо власності, а порушення зазначеного правила стосовно іноземної власності є основою для міжнародної претензії. І, «як показано безпосередньо, міжнародне право диктує те, що відшкодування в цих обставинах повинно прийняти форму реституції в натурі, якщо це є можливим» [63, с. 269; 146, р. 394].

Проаналізуємо позицію зазначених учених стосовно принципу *pacta sunt servanda* на основі норм, які забезпечують захист прав власності, з гіпотетичними прикладами. Якщо в іноземця було позбавлено матеріальну річ, а згідно з нормами

міжнародного права право іноземця на таку річ захищене, тоді на основі реалізації вищезазначеного принципу щодо обов'язку виконання договорів у формі реституції (*restitutio* дослівно з лат. *відновлення*) така річ має бути повернута, що часто відбувається із суднами, які були затримані всупереч міжнародно-правовим нормам. Однак навіть реституція у вигляді повернення суден не усуває майнову шкоду в частині втраченої вигоди у вигляді можливості користування ними та підлягає відшкодуванню [205, р. 279]. Якщо ж річ не є індивідуально визначена, а наділена родовими ознаками (наприклад, енергетичні ресурси), то мають повернути аналогічний кількісний обсяг майна, а не обов'язково те, що було відібране. Поступово ми приходимо до розуміння, що реституцію можна забезпечити шляхом купівлі еквівалентного майна. Це зрештою трансформувалось у можливість заміни реституції на обов'язок виплати коштів еквівалентних вартості майна безпосередньо потерпілій стороні, тобто у форму компенсації. З цього можна зробити висновок, що зазначений принцип встановив обов'язок оцінки майна так, щоб її результат був *еквівалентним реституції*.

Процес визначення еквівалентності реституції потребує ідентифікації правового режиму, який був порушений. Для належної реалізації більшості міжнародно-правових норм важливо визначити зміст правового режиму «права власності» (чи інших його відповідників, що встановлюють права на майно), який передбачають у положеннях міжнародно-правових договорів, з метою належного визначення розміру компенсації, еквівалентної майновим втратам унаслідок порушення такого права. Вважають, що категорія права власності у міжнародному праві має автономне значення, яке не збігається з прийнятим у національних правових системах [54]. Ця проблема, за спостереженнями Т. Хефті, демонструє «теоретичний інтерес» й «зумовлена практикою» [22, с. 515]. О. І. Котляр зазначає, що, з одного боку, загальновизнаним є положення щодо вільного вибору державами своєї економічної системи з правом вільно визначати, що є власністю, а з іншого, – загальновизнано, що власність є одним з прав людини, зафіксованим міжнародним правом [12; 22, с. 515; 63, с. 269].

Сучасний міжнародний правопорядок на основі принципів Вестфальських мирних договорів 1648 р. передбачає, що право власності тісно пов'язане з суверенітетом держави, а тому може виникнути лише на основі національних норм права конкретної держави. Це означає, що кожна держава наділена суверенітетом над своєю територією, який включає право прийняття власних законів про майно на цій території [216, р. 464]. Дж. Бентам з позиції позитивізму чудово пояснив наступне: «Власність і право народжуються разом і помирають разом. До прийняття законів не існувало власності; приберіть закони – і власність припиниться» [216, р. 465]. З іншого боку, принцип суверенітету став основою заборони для держав міжнародного «майнового злочину» територіальної агресії [150, р. 160].

Незважаючи на право держави встановлювати зміст та обсяг прав на майно, інтерпретацію міжнародно-правових норм здійснюють на основі загального розуміння усім міжнародним співтовариством, а тому доволі обґрунтованим є застосування широкого розуміння поняття «право власності», а для кращого співвідношення з іншими галузями права доцільно використовувати термін «право на власність». Наприклад, Т. Хефті розглядає зазначений термін не з погляду повних речових прав на матеріальні об'єкти, а як ширше поняття, що включає право на будь-яке майно, яке іноземець, діючи самостійно чи у формі юридичної особи, перевіз через кордон, а також майно і права, набуті або створені на території приймаючої держави [22, с. 515; 27, с. 4; 63, с. 269].

Питання, які стосуються регулювання і захисту права власності іноземців, у тім числі об'єднання у вигляді компаній (юридичних осіб), міжнародна практика і доктрина тривалий час відносили до внутрішньої компетенції держав через відсутність правових норм, які б обмежували суверенітет держав з цих питань [22, с. 515]. Початковий етап міжнародного права у регулюванні цієї галузі стосувався питань захисту та відшкодування іноземцям майнової шкоди, спричиненої унаслідок дій примусового характеру. Норми міжнародного права почали застосовувати як самостійний регулятор, що використовують у контексті прав, гарантованих іноземним власникам для захисту від націоналізації, експропріації та

інших форм обмеження прав іноземної власності. Зокрема, австрійський юрист А. Фердросс зазначає: *«Все, що приписує міжнародне право у цьому контексті – це те, що держава не повинна порушувати приватні права іноземців»* [22, с. 515; 63, с. 269].

Унаслідок переходу багатьох держав до принципів відкритості в організації суспільства наприкінці ХХ ст. режим захисту прав на власність (майно) у міжнародно-правових відносинах отримав широке розповсюдження [63, с. 270].

Комісія з прав людини 1989 р. призначила вченого Л. В. Родрігеса для підготовки всеосяжної доповіді на тему міжнародного права на майно на основі звернення Генеральної Асамблеї ООН з проханням *«розглянути засоби, за допомогою яких і на рівні яких повага до права на власність ... вносить вклад у розвиток особистої свободи та ініціативи, котрі сприяють розвитку, зміцненню та посиленню здійснення ... прав людини та основоположних свобод»* [216, р. 468].

У звіті, поданого цим вченим 1993 р., зазначено, що *«основне право особи на власність ... може розглядатися як природне право людини»*. Однак він виявив, що це *«надзвичайно складно встановити універсальне право людини на особисту приватну власність у термінах, які можна обґрунтувати як такі, що вимагають включення в національне право всіх держав і можуть мати однакову вагу в національних судах»* [216, р. 468].

У Європі головною міжнародною угодою з питань прав людини, що передбачає захист прав на власність, стала Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року з Протоколом № 1 (1952) до неї [21]. Зокрема, у ст. 1 цього Протоколу гарантовано кожному право на повагу до власного майна і встановлено певні гарантії прав приватних осіб у випадку втручання держави в реалізацію їхніх прав [22, с. 517–518]. Згодом у тлумаченні Європейського суду з прав людини зазначили, що *«по суті ст. 1 гарантує право власності»* [22, с. 518]. У ній проголошується: *«Кожна фізична особа або юридична особа має право безперешкодно користуватися своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна, окрім як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом та загальними принципами міжнародного права. Попередні*

положення в жодному випадку не обмежують права держави забезпечувати виконання тих законів, які вона вважає необхідними для здійснення контролю за використанням власності відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків, інших зборів або штрафів» [63, с. 270].

Майно наділене цінністю в безпосередній залежності від комплексу прав (правового режиму), який із ним пов'язаний. Переважно стосовно майна встановлені правомочності, що є складовими права власності. Для визначення особливостей розуміння поняття «майно» у контексті міжнародного права потрібно зазначити наступне: згідно з традиційним поглядом у міжнародному праві, угоди держави з особами, які не діють як суб'єкти міжнародного права, регулює національне право такої держави. Цей підхід був висловлений Постійною палатою міжнародного правосуддя Ліги Націй ще 1929 р. у справі *«Франції проти Королівства сербів, хорватів та словенців»* (про «Сербські займи»): *«будь-який договір, який не є договором між державами, що виступають у якості суб'єктів міжнародного права, ґрунтується на внутрішньому праві відповідної держави»* [22, с. 518; 94, р. 41]. Тобто, саме національному праву належить право визначати та встановлювати особливості майна, які іноземні особи мають право ввозити на територію держави, а також права стосовно майна, які іноземці можуть у ній набути [22, с. 518–519]. У цьому рішенні міжнародного суду пояснено: *«Внаслідок цього ці правила можуть бути спільними для кількох держав і навіть можуть бути встановлені міжнародними конвенціями чи звичаями, і в останньому випадку вони можуть мати характер справжнього міжнародного права, який регулює відносини між державами. Але, крім того, слід враховувати, що ці правила є частиною внутрішнього права»* [63, с. 270; 94, р. 41].

Тим самим, як зауважують учені, внутрішньодержавне право формує зміст «іноземної власності», що має правове значення на території цієї держави. Тільки після того, як за особою щодо іноземного майна закріплюється право на власність на основі національного права конкретної приймаючої держави, з'являються підстави для дії норм міжнародного права [22, с. 519; 63, с. 270].

У світлі міжнародного права поняття «майно» (власність) розуміють у широкому значенні, яке є не лише «фізичною власністю» [6, с. 94; 63, с. 270]. Таке тлумачення розглядають на основі міжнародної судової практики. Зокрема, Європейський суд з прав людини, аналізуючи концепцію «майна» (англ. possessions) для застосування положення ст. 1 Протоколу № 1, у справі «Беєлер проти Італії» від 05.01.2000 р. щодо експропріації картини Ван Гога «Портрет молодого селянина» зазначив (п. 100), що *«поняття «майно» [англ. possessions] має автономне значення, яке не обмежується власністю на фізичні речі. Воно є незалежним від формальної класифікації в національному праві: деякі інші права та інтереси, що становлять активи, можуть розглядатися як «право власності» [англ. property rights] і, таким чином, як «майно» в контексті цього положення»* [99]. Таке пояснення суд надав для спростування твердження Італії, що заявник юридично ніколи не ставав власником картини на основі норм внутрішнього права Італії щодо особливостей продажу предметів культурної та мистецької цінності, які надавали переважне право їхньої купівлі органами державної влади у непрямих агентств, одному із яких таке майно передав заявник. Зважали на той факт, що Італія деякими своїми діями підтвердила правомірність належності картини заявнику.

В рішенні у справі «Ейрі проти Ірландії» від 9 жовтня 1979 р. ЄСПЛ зазначив, що між сферою соціальних, економічних прав та сферою, яку охоплює Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, не існує будь-якої непроникної межі. Як стверджує А. А. Яковлев, таке тлумачення дає можливість зробити висновки про суттєве розширення змісту поняття «власність», яке не обмежується володінням виключно матеріальними об'єктами (речами), а містить деякі інші права або захищені інтереси (наприклад, право на отримання відшкодування на підставі судового рішення, клієнтура на основі ділової репутації, право користування ліцензіями чи дозволами, права на деякі види соціальних виплат тощо) [63, с. 271; 65, с. 11].

Вищезазначений перелік підтверджує погляд, що міжнародно-правовому захисту підлягає не лише право власності із загальновідомою тріадою

правомочностей (володіння, користування та розпорядження), а й права щодо майна з достатністю будь-якої комбінації правомочностей, які надають власнику можливість ефективно реалізовувати своє право [27, с. 13; 63, с. 271]. Це можна пояснити тим, що терміни, які використовують у міжнародному публічному праві, не обмежені умовами із внутрішнього права держав чи інших галузей права. Визначення їхнього змісту відбувається у значенні, яке є універсальним для міжнародного співтовариства.

Право на власність, відповідно до міжнародних актів, зокрема ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, вважають абсолютним правом. Це означає, що власнику протистоять треті особи (у тім числі держава), які, своєю чергою, зобов'язані утриматися від дій, що порушують права власника. Як зазначає І. В. Мінгазова, таке розуміння забезпечує власнику «негативну» свободу, тобто свободу від втручання [27, с. 13; 63, с. 271].

Однак дослідження підтверджують, що гарантування власнику його права стосовно свого майна тільки в негативному змісті є недостатнім. Для забезпечення ефективної реалізації права власності необхідні також позитивні обов'язки у сфері захисту прав на власність, які покладають на державу, ґрунтуючись на положеннях міжнародно-правових договорів [27, с. 14; 63, с. 271]. Отже, на державу покладають обов'язки щодо не лише невтручання у реалізації прав на майно, а й у належних діях щодо захисту таких прав від посягань зі сторони інших осіб.

Передусім наголосимо, що в рішеннях Європейського суду з прав людини захист права власності отримав особливий розвиток, який не обмежують речово-правовою концепцією права власності. Інститут захисту прав на власність у тлумаченні європейських суддів поширюється на оборотоздатні об'єкти, що наділені ознаками економічної цінності та наявності, незалежно від їхньої матеріальної чи нематеріальної природи [63, с. 271; 27, с. 14]. Це дає можливість забезпечити захист різноманітних об'єктів правових режимів, які можна кваліфікувати як «майно».

Варто виокремити таку ознаку майна як оборотоздатність, яка відображає ознаку суверенітету держави та можливість заборонити обіг певного майна або

його обмежити певним чином (наприклад, ліцензуванням його продажу). Така особливість може суттєво впливати на вартість майна на внутрішньому ринку держави, а отже, і відповідно має враховуватись під час оцінки майна. Звісно, держава має право заборонити чи обмежити оборот певних видів майна, тоді йдеться про зміну правового режиму, який наділений міжнародно-правовим захистом, а особа, яка зазнала майнових втрат через суттєві зміни режиму, може претендувати на компенсацію на підставі міжнародно-правових норм.

Вищезазначене співвідноситься із дослідженням основних стандартів режиму права власності Радою Європи, яке засвідчує, що на міжнародно-правовому рівні прийнято ціннісну концепцію прав на власність. Головними їх кваліфікуючими ознаками із перелічених І. В. Мінгазовою вважаємо такі: поширення права на об'єкти, яким притаманні ознаки економічної цінності та наявності, незалежно від їхньої матеріальної чи нематеріальної природи, а також покладання на державу обов'язків щодо забезпечення захисту прав на майно [27, с. 14]. Однак такі ознаки, як широкі правомочності власника та рівність суб'єктів приватної власності, які І. В. Мінгазова сумнівно визначає як кваліфікуючі для права власності у міжнародному розумінні, не можна розглядати такими, зважаючи на подібність доктрині Кальво і недостатню обґрунтованість, а доцільно вважати додатковими ознаками, які визначені у внутрішньоправових системах більшості держав чи в окремих положеннях міжнародних договорів [63, с. 271–272].

Застосування компенсації Європейським судом з прав людини в рамках режиму міжнародно-правової відповідальності пояснено у значній кількості рішень [110]. Оцінка майна для цієї цілі часто ґрунтується на особливостях майна, які передбачені внутрішнім правом держави та підпадають під захист положень ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Особи можуть бути наділені майновими правами, які у внутрішньому праві держави через особливості класифікації прав не вважаються правом власності, проте з точки зору міжнародно-правових норм такі об'єкти вважаються майном (англ. *possessions*) та підлягають захисту. Така особливість пов'язана з «автономністю» термінів, що використовують у міжнародних договорах. Згідно зі

ст. 33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1986 р. терміни договору мають однакове значення в кожному автентичному тексті. Інші статті цієї конвенції стосовно правил тлумачення також підтверджують, що класифікація прав на майно у внутрішньому праві не впливає на зміст поняття «майно» (власність) у міжнародних договорах.

Визначення об'єкта оцінки, як «майна» для оцінки, у міжнародному праві повинно ґрунтуватись саме на основі міжнародно-правових термінів. У доповіді М. В. Бема «Особливості застосування статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» 2015 р. у рамках проекту ОБСЄ в Україні «Гарантування дотримання прав людини при здійсненні правосуддя» зазначено про права, які Європейський суд з прав людини вважає майном та можуть підлягати оцінці як майно для виплати компенсації в рамках режиму міжнародно-правової відповідальності [2; 63, с. 272–273]:

1. Права інтелектуальної власності (справа *«Балан проти Молдови»* від 29.01.2008 р., у якій було захищено права стосовно нематеріальних об'єктів, а саме зроблених фотографій) [63, с. 272; 98].

2. Право на здійснення підприємницької діяльності (справи *«Тре Тракторер Актіболаг проти Швеції»* від 07.07.1989 р. [119] (щодо позбавлення урядом Швеції у юридичної особи, яка володіла рестораном, ліцензії на реалізацію спиртних напоїв у цьому закладі. Суд визнав, що ліцензія у цьому випадку є майном, оскільки становить економічну цінність, від якої залежить робота ресторану та рівень його прибутковості); *«Стебницький та «Комфорт» проти України»* від 03.02.2011 р. [46] (щодо неправомірного обмеження, накладеного на господарську діяльність підприємства) та *«Центро Еуропа 7 Ес. Ер. Ел. та Ді Стефано проти Італії»*<sup>1</sup> від 07.06.2012 р. [63, с. 272; 102]. У цих випадках не піддається сумніву суверенне право обмежувати чи забороняти державі певні види діяльності, а лише акцентується на необхідності забезпечити належну компенсацію за обіцяне в

---

<sup>1</sup> У зазначеній справі суддя Н. Вайчич роз'яснила: «Відповідно до встановленого прецедентного права, якщо особа має майновий інтерес у природі вимоги, котра має достатню підставу у національному законодавстві, у нього є актив, здатний залучати захист ст. 1 Протоколу № 1».

рамках ліцензії (чи національного правового режиму), але не дотримане, право на таку діяльність.

3. Акції товариств з урахуванням прав, які вони надають [31, с. 323–324] (справа «*Совтрансавто-Холдинг проти України*» від 25.07.2002 р. [44], у якій суд постановив, що під майном розуміють не лише акції в частині їхньої вартості, а й в частині додаткових прав, які вони надають власнику: можливості непрямого контролю за активами товариства, права голосу та права впливати на товариство) [63, с. 272]. У зазначеній справі міжнародний суд пояснює, що оцінка лише акцій товариства не відображає повної вартості майна, оскільки не відображає права впливу на товариство, які також мають бути враховані з метою забезпечення належної компенсації.

4. Ділова репутація («добре ім'я», «гудвіл», створення власною працею клієнтури [31, с. 323–324]) (справа «*Ван Марле проти Нідерландів*» від 26 червня 1986 р. [120], в якій суд вирішив, що добре ім'я (ділову репутацію) можна розглядати як майно. Економічна цінність у цьому випадку полягає в тому, що завдяки своєму доброму імені та хорошій діловій репутації заявники змогли створити для себе клієнтуру та ділові зв'язки) [63, с. 272]. У таких справах вартість майна визначають на основі втрати дохідності через зменшення клієнтури у зв'язку із впливом на неї. У цьому конкретному випадку вартість майна зменшилась через відмову в реєстрації заявників як сертифікованих бухгалтерів, що «докорінно вплинула на умови їхньої професійної діяльності» [120]. Незважаючи на визнання того, що їхній дохід зменшився, як і вартість їх клієнтури та їхнього бізнесу загалом, міжнародний суд визнав, що таке втручання було виправдане «загальними інтересами» через забезпечення суспільства гарантіями компетентності тих, хто займається цією професією, та можливістю заявників отримати доступ до професії на нових умовах [120]. У зазначеній справі порушення ст. 1 Протоколу № 1 не було визнано.

5. Неодержаний прибуток, якщо його зароблено (справи «*Амбруозі проти Італії*» від 19.10.2000 р. [97] та «*Кечко проти України*» від 08.11.2005 р. [40]) [63, с. 272].

6. Право вимоги, якщо воно достатньою мірою встановлене, щоб являти собою актив. Основою такої вимоги має бути майновий інтерес, а особа, яка її має, вважатиметься такою, що має «легітимне сподівання» (англ. *legitimate expectation*, законне очікування) на отримання майна (справа «Федоренко проти України» від 01.06.2006 р. [51] та ухвала щодо [не]прийнятності заяви у провадженні «Едуард Петрович Мельник проти України» від 07.09.2010 р. [137]), за наявності однієї з таких умов:

а) якщо наявне остаточне судове рішення, що підтверджує це право (справи «Бурдов проти Росії» від 07.05.2002 р.<sup>1</sup> [101]; «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15.10.2009 р. (див. п. 49 щодо тривалого невиконання остаточного судового рішення) [52]; «Агрокомплекс проти України» від 06.10.2011 р. (див. п. 162 та п. 166 щодо перегляду остаточного судового рішення) [37]);

б) якщо є достатнє правове підґрунтя у національному законодавстві, що підтверджує вимогу (справи «Брезовец проти Хорватії» від 29.03.2011 р.; «Рисовський проти України» від 20.10.2011 р. [43]; «Кечко проти України» від 08.11.2005 р. [40]; «Стретч проти Великобританії» від 24.07.2003 р. [47] (щодо розгляду судом ситуації, в якій муніципальні органи відмовлялись укласти із заявником договір оренди землі за наявності в орендаря права на продовження договору на новий строк; суд вирішив, що право на продовження строку оренди містить економічну цінність і, безумовно, належить орендарю); «Інтерсплав проти України» від 09.01.2007 р. [39] (щодо безпідставної відмови у підтвердженні права на відшкодування ПДВ, що завадило заявникові повернути заявлені суми вчасно); «Москаль проти Польщі» від 15.09.2009 р. [108]; «Сук проти України» від 10.03.2011 р. [48]; «Федоренко проти України» від 01.06.2006 р. [51] та «Україна–Тюмень проти України» від 22.11.2007 р. [50]) [63, с. 272–273].

Для оцінки майна важливо розуміти, що не всі об'єкти визнають майном, тому, якщо йдеться про оцінку компаній, потрібно чітко розрізняти, які права

---

<sup>1</sup> У зазначеній справі розглянуто також важливий момент стосовно того, що факт відсутності грошових коштів не є підставою для невиконання міжнародно-правових зобов'язань та не впливає на зменшення розміру компенсації.

вимоги такої компанії вважають майном та збільшують її вартість, а які права не є майном. У справі *«Федоренко проти України»* 2006 р. суд посилається на справу *«Пресос Компанія Навієра проти Бельгії»* 1995 р. [114] та пояснює, що право власності може бути *«існуючим майном»* або коштами, включаючи позови, для задоволення яких позивач може обґрунтовувати їх принаймні *«виправданими очікуваннями»* щодо отримання можливості ефективного використання права власності [51].

Якщо право на майно не набуло статусу права власності чи іншого майнового права, яке є *«практичним»* та *«ефективним»*, а лише передбачалось нереалізоване право на виникнення таких прав, це не може вважатись майном з точки зору практики ЄСПЛ. Зокрема, М. В. Бем зазначив, що не можуть бути майном у розумінні ст. 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини [2]: 1) сподівання на визнання існування права власності, яке давно було неможливо використовувати ефективно (див. справи, наведені у наступному підпункті); 2) умовна вимога, яка втрачає силу внаслідок недотримання цієї умови (справи *«Мальхоус проти Чеської Республіки»* від 12.07.2001 р. [42]; *«Копецький проти Словаччини»* від 28.09.2004 р. [41]; *«Федоренко проти України»* від 01.06.2006 р. [51]); 3) право на набуття майна, наміри стосовно набуття власності [31, с. 323–324] (справа *«Гайдук та інші проти України»* від 02.07.2002 р. [38] (щодо індексації грошових заощаджень) та ухвала щодо [не]прийнятності заяви у провадженні *«Зоя Миколаївна Данілюк проти України»* від 19.05.2005 р. (щодо відшкодування витрат на ремонт придбаного житла та інфляційних втрат через затримання виплати для його придбання) [233]) [63, с. 273; 64, с. 85].

Важливим чинником є те, що сама можливість оцінки економічної цінності певного об'єкта у вартісному еквіваленті поступово стає ознакою категорії *«майно»* у міжнародному праві за умови відповідності міжнародно-правовому режиму захисту. Як зазначено у статті Б. П. Карнауха: *«... у своєму прагненні захистити природне право індивіда на майно, необхідне йому як економічний вимір його свободи й незалежності, міжнародні судові установи тяжіють до того, аби,*

*зрештою, визнати майном геть усі фактори, що визначають гідне існування, даючи людині почуття задоволення власним життям, і при цьому, водночас, можуть бути виміряні економічним еквівалентом вартості... » [17, с. 212].*

Варто пам'ятати про умову, за якою об'єкт не підлягає міжнародно-правовому захисту, яким є принцип поваги до суверенітету держав у частині регулювання національного правового режиму. Це надає можливість забороняти чи обмежувати обіг певних об'єктів державам на власний розсуд та встановлює вимогу правомірності належності майна особі з точки зору національного права держави. Проте у момент зміни внутрішнього правового режиму держави, який суттєво вплинув на економічну цінність майна, що правомірно належало особі, майнові втрати такої особи міжнародне право зобов'язує компенсувати.

Отже, зміст і принципи оцінки майна у міжнародному праві найгрунтовніше розкривають саме під час реалізації міжнародно-правової відповідальності у рішеннях міжнародних судових органів. Це надає можливість визначити принципи та стандарти, які потрібно застосовувати в процесі оцінки майна під час виконання положень міжнародних договорів.

Визначення та відображення негативних економічних наслідків у грошовому еквіваленті для захисту прав на власність, що у практиці міжнародних судових органів відображають поняттям «оцінка майна» (англ. *valuation [of property]*), є передумовою реалізації компенсації у міжнародному праві. Захист прав на власність на основі міжнародно-правових норм здійснюють шляхом призначення компенсації, яка полягає у відшкодуванні негативних економічних наслідків (оцінених та відображених у грошовому еквіваленті), що виникли внаслідок порушення чи зміни правового режиму у державі, який забезпечений захистом відповідно до міжнародно-правових норм.

Основним принципом оцінки майна в частині реалізації міжнародно-правової відповідальності є *забезпечення повноти компенсації* майнової шкоди, що виникла внаслідок міжнародно-протиправних діянь, під чим розуміють необхідність визначення такого розміру вартості майна, що відображає майнову шкоду, виплата

якого у формі компенсації забезпечила б відновлення стану постраждалої сторони еквівалентно реституції.

Такий стан, еквівалент якого необхідно визначити, найчастіше ґрунтується на реалізації принципу поваги прав людини на власність та передбачає захист правового режиму, що відображають категоріями «право на власність» (майно) у міжнародно-правових нормах на основі *principu pacta sunt servanda*. Це потребує розкриття змісту таких категорій для їхнього відображення у вартісному еквіваленті з метою компенсації завданої майнової шкоди потерпілій стороні та реалізації обов'язку держави щодо її відшкодування. Існує погляд, що такий обов'язок може виникнути не лише на основі укладених між державами міжнародних договорів, а й внаслідок порушення «мінімальних стандартів ставлення» до іноземців за звичаєвим міжнародним правом.

Оцінка майна у міжнародно-правовому співробітництві під час визначення змісту та суті категорії «право на власність» (майно) та відображення такого об'єкта оцінки у вартісному еквіваленті полягає у необхідності одночасного дотримання двох *принципів визначення об'єкта оцінки*:

- 1) поваги до суверенітету держав;
- 2) *pacta sunt servanda*.

Принцип поваги до суверенітету держав передбачає те, що держави є вільними у виборі своєї економічно-правової системи. Це означає, що для визначення вартості майна та міжнародно-правового захисту права власності чи іншого права на таке майно у відповідній державі є необхідним наявність такого права згідно з її національним правом. Керуючись дослідженнями Т. Хефті, тільки після того, як стосовно майна виникає статус права на власність у національному праві конкретної держави, з'являються підстави для дії норм міжнародного права.

Європейський суд з прав людини, реалізуючи принцип *pacta sunt servanda* на основі Конвенції про захист прав та основоположних свобод, поняття «майно» розуміє у широкому значенні, яке є не лише фізичним об'єктом, та незалежно від формальної класифікації такого майна в національному праві. Це пояснюють тим, що зазначений суд у своїх рішеннях на основі інтерпретації положень міжнародних

договорів здійснює тлумачення не в рамках речово-правової концепції права власності, а на основі ціннісної концепції права власності, яке полягає в тому, що для захисту права власності щодо певного об'єкта (майна в розумінні міжнародного публічного права) необхідна наявність економічної цінності цього об'єкта незалежно від його матеріальної чи нематеріальної форми. Такий критерій формує головне завдання оцінки майна у міжнародному праві, яке полягає у встановленні вартісного еквівалента економічної цінності прав на майно, які були визнані у державі перебування та підлягають міжнародно-правовому захисту.

Принцип *pacta sunt servanda* у практиці Європейського суду з прав людини виокремив важливу особливість поняття «права на власність» в контексті міжнародно-правового захисту, яка полягає у відсутності необхідності наявності водночас усіх трьох правомочностей (володіння, користування та розпорядження) у зазначеній категорії, а в достатності певних комбінацій указаних елементів. Отож об'єктом права власності у міжнародному праві можуть бути такі об'єкти, як право інтелектуальної власності, деякі права вимоги, ділова репутація, внаслідок якої формується клієнтура, тощо. Це підтверджує, що оцінка майна у міжнародному праві має відображати не лише права, що формально визнані державою як «право власності», а й інші визнані нею права щодо майна, які наділені економічною цінністю. Необхідність урахування повного обсягу прав на власність відображає справа «Совтрансавто-Холдинг проти України» 2002 р., у якій міжнародний суд зазначив, що під майном розуміють не лише акції в частині їхньої вартості, а й в частині прав, які вони надають власнику щодо управління та впливу на компанію, адже залежно від кількості акцій можуть виникнути додаткові права на майно.

Практика Європейського суду з прав людини на основі реалізації принципу *pacta sunt servanda* та інтерпретації положень Конвенції про захист прав та основоположних свобод передбачає, що майном не вважають такі об'єкти: сподівання на визнання існування права власності, яке давно неможливо використовувати ефективно; умовна вимога, яка втрачає силу внаслідок недотримання умови для цієї вимоги, та право на набуття майна. У справах «Пресос Компанія Навієра проти Бельгії» 1995 р. та «Федоренко проти України»

2006 р. це пояснюють тим, що право власності може бути «існуючим майном» або коштами, включаючи позови, для задоволення яких позивач може обґрунтовувати їх принаймні «виправданими очікуваннями» щодо отримання можливості ефективного використання прав на майно. Дійсно, дефініція майна «possessions», зображена у зазначеному міжнародному договорі, передбачає захист наявного у особи об'єкта з ознаками майнової цінності, а механізми набуття права на нього без самостійних ознак майнової цінності ЄСПЛ може не визнавати майном.

Отже, оцінка майна у міжнародному праві ґрунтується на принципі поваги прав людини на власність та потребує розкриття поняття «майно» (англ. *property*) та режиму, що відображає наявні права на майно (права власності), з метою відображення їхнього грошового еквівалента.

Поняття «майно» (власність, англ. *property*) у міжнародному праві можна визначити як об'єкт правового режиму, що наділений економічною цінністю, правомочності стосовно якого підлягають захисту згідно з міжнародно-правовими нормами. На території держав правовий режим, наділений економічною цінністю, переважно виникає на основі норм внутрішнього права, керуючись принципом суверенітету держав, і лише після цього підлягає захисту на основі міжнародно-правових норм за умови наявності таких.

Поняття «право на власність» (англ. *right to property, property right*) у міжнародному праві можна визначити як правовий режим, що наділений економічною цінністю та підлягає захисту на основі міжнародно-правових норм. Однак варто пам'ятати, що, на відміну від класифікації прав у внутрішньому праві України, такий термін ширший та охоплює «майнові права», які не вважають правом власності згідно з національним правом, а тому для уникнення плутанини доцільно використовувати термін «право на власність» або «права на майно».

Наголосимо, що оцінка майна стосується не лише визначення грошового еквівалента порушеного режиму захисту прав на власність, а й будь-яких режимів, що передбачені міжнародно-правовими нормами та можуть бути виражені у вартісному еквіваленті.

### 1.3. Розвиток стандартів оцінки майна у практиці міжнародних судових органів

Сучасною тенденцією міжнародного права є постійний розвиток, який зумовлюють процеси глобалізації та міжнародної інтеграції. Важливим результатом цих процесів стали міжнародні стандарти прав людини (певні показники цих прав, закріплені у міжнародних актах та інших документах) як механізми захисту прав людини, до досягнення яких заохочують або зобов'язують суб'єктів міжнародного права. Як пояснив П. М. Рабінович, йдеться про своєрідні зразки (еталони), на які покликані орієнтуватись у своїй діяльності різні учасники міжнародно-правових відносин [36, с. 19; 60, с. 148].

Найбільш обґрунтовано стандарти оцінки майна проявляються в умовах забезпечення захисту прав на майно (власність) міжнародними судовими органами. Одним із показників міжнародних стандартів прав людини, покликаних забезпечити захист права на власність людини, вважають стандарт «справедливої ринкової вартості [майна]» (англ. *fair market value*). За останнє десятиліття справедлива ринкова вартість стала важливою основою компенсації для значної кількості рішень, особливо у спорах між державою та інвестором, у яких вирішуються майнові права іноземних громадян. У практиці правозастосування загальних принципів міжнародного права і майже у всіх інвестиційних договорах посиляються саме на концепцію «справедливої ринкової вартості» майна, зважаючи на аналіз нанесеної шкоди [60, с. 148]. Це свідчить про те, що стандарти оцінки такої вартості стали правовими «інструментами забезпечення» захисту економічних прав у міжнародному арбітражі [35, с. 25].

У науковій літературі стандартам оцінки майна (англ. *valuation standards*) у практиці міжнародних судових органів присвятили свої дослідження такі іноземні вчені, як Дж. Б. Сімонс у праці «Оцінка в арбітражі між державою та інвестором: до більш точної науки» [213], Дж. Пан у праці «Стандарти оцінки майна для

розрахунку відшкодування МЦУІС<sup>1</sup>» [190], а також С. Д. Франк, С. Ріпінський з К. Вільямсом і К. Л. Бехаррі з Е. М. Браутігам.

Особливості застосування міжнародними судовими органами концепції «справедливої ринкової вартості» майна як міжнародного стандарту відображають міжнародно-правовий рівень захисту економічних прав людини. Для їхнього визначення проаналізовано прогалини в джерелах міжнародного права щодо особливостей застосування розрахунків завданої шкоди та водночас підтверджено розвиток *«одного з найменш зрозумілих і непередбачуваних напрямів міжнародного інвестиційного права»* у міжнародному арбітражі [213, р. 199].

Процес визначення розміру відшкодування шкоди міжнародними судовими органами у справах, де відповідачем є держава за вчинення міжнародно-протиправних діянь, містить правові недоліки, зокрема у випадку застосування для розрахунку шкоди поширеного стандарту справедливої ринкової вартості [60, с. 149]. Це зумовлено наявністю прогалин правового регулювання серед основних джерел міжнародного права, що підвищує значення прецедентних рішень міжнародного арбітражу для розвитку міжнародно-правових інструментів захисту прав людини.

Міжнародні стандарти загалом зосереджені на необхідності *«усунути всі наслідки незаконного акту»* [93, р. 47; 204, р. 35]. Такий принцип «повного» відшкодування обґрунтовано у рішенні 1928 р. справи «Фабрики в Хожуві», на яку часто посилаються як на авторитетне джерело міжнародні судові органи у спорах для вирішення питань компенсації [213, р. 197], та кодифіковано 2001 р. Комісією міжнародного права ООН у ст. 31 проекту статей «Відповідальність держав за вчинення міжнародно-протиправних діянь» [172, р. 8]. П. Б'єнвеню з М. Валасеком наголошують, що *«одним із основоположних принципів у міжнародному праві є принцип повного відшкодування»* [81; 213, р. 197]. А отже, використання справедливої ринкової вартості майна для розрахунку компенсації потрібно

---

<sup>1</sup> Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів.

розглядати як засіб досягнення повного відшкодування майнової шкоди [60, с. 149; 135; 213, р. 197].

Як зазначив Дж. Б. Сімонс у своїх дослідженнях, застосування концепції «справедливої ринкової вартості» є недоцільним безпосередньо для реституції, очевидно, ґрунтуючись на природі цього виду відшкодування [199], договірних формул, очевидно з відмінними концепціями розрахунку вартості майна [152], або моральної шкоди<sup>1</sup> [60, с. 149; 213, р. 197]. З таким твердженням однозначно варто погодитись стосовно першого та останнього, однак договірні формули попри деяку відмінність розрахунку зазвичай містять такий самий стандарт. У випадку протиправної невикплати компенсації на основі договірних формул аналогічно настають наслідки міжнародно-протиправних діянь.

Відповідно до принципів відповідальності за міжнародно-протиправні діяння, закріплених у ст. 35 проекту статей Комісії міжнародного права ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» 2001 р., держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити положення, яке існувало до вчинення протиправного діяння, якщо реституція:

- а) не є матеріально неможливою;
- б) не тягне за собою тягар усієї диспропорції до отримання вигоди від реституції замість компенсації [60, с. 149].

Однак, якщо реституцію неможливо здійснити, держава зобов'язана надати компенсацію за шкоду, заподіяну їй міжнародно-протиправним діянням [60, с. 149]. Розрахунок розміру компенсації здійснюється на основі норм звичаєвого міжнародного права, які передбачають визначення розміру шкоди, що *«відповідає вартості реституції в її натуральному вираженні»* [93, р. 47], а отже, розрахунок розміру компенсації повинен забезпечити:

- 1) принцип повної компенсації;

---

<sup>1</sup> Стосовно моральної шкоди зауважено, що природа моральної шкоди «різко контрастує» зі справедливою ринковою вартістю та поняттям «майно», отож не може бути розрахована на основі зазначеної концепції, зважаючи на її немайнову природу [60, с. 149].

2) уникнення тягаря диспропорції до отримання вигоди замість компенсації.

У цьому випадку міжнародні судові органи фактично використовують стандарт «справедливої ринкової вартості» в умовах як такого, що найбільш обґрунтовано забезпечує вищезазначені принципи. Зокрема, у справі «Енрон проти Аргентини» 2007 р. (та подібно у справі «ЕлДжі&І проти Аргентини» 2007 р.) Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів (МЦУІС) постановив, що «належним стандартом репарації за міжнародним правом є компенсація за шкоду, завдану постраждалій стороні, як це було встановлено Постійною палатою міжнародного правосуддя у Хожувській справі» [141, р. 112; 172, р. 8].

У подальшому міжнародний арбітраж визначав, на основі якого саме порушення державою стандарту, із передбачених міжнародним двостороннім договором, застосувати компенсацію: недотримання справедливого та рівного ставлення (англ. *fair and equitable treatment*) чи експропріації (англ. *expropriation*) всупереч умовам міжнародного договору. Зазначено, що межа, яка відокремлює наведені два порушення, є досить незначною і за таких обставин стандарт компенсації може бути подібним в обох випадках, а тому, з огляду на сукупний характер порушень, міжнародний арбітраж вирішив, що «в цьому випадку доцільно застосувати справедливу ринкову вартість для визначення компенсації» [141, р. 113].

Шкоду в багатьох міжнародних арбітражах визначають відповідно до положень в основному договорі щодо співробітництва з питань захисту інвестицій. Проте можуть виникати випадки неналежного виконання передбачених положень, що часто призводить до визначення шкоди в міжнародних спорах аналогічно загальним стандартам компенсації для випадків міжнародно-протиправних діянь, оскільки міжнародне право в таких обставинах допускає розрахунок розміру завданої шкоди без використання спеціальних норм договірних положень [58, с. 293; 152 р. 79–82; 204, р. 83–84]. Такими випадками вважають недотримання умов (наприклад, критеріїв правомірності позбавлення власності) для вступу в дію положень договору, що передбачають стандарти оцінки майна, а також

невідповідність їхнього застосування нормам міжнародного права, що мають вище правове значення.

Розглянемо теоретичні аспекти реалізації компенсації із застосуванням зазначеного поширеного стандарту. У міжнародній арбітражній практиці поняття «справедливої ринкової вартості [майна]» визначено як *«ціну, яку покупець готовий оплатити [за майно] продавцю, готовому придбати [майно] за вказану ціну, в обставинах, в яких кожен мав достатню інформацію, кожен бажав максимізувати свою фінансову вигоду, і жоден з них не перебував під тиском чи погрозою»* [217, р. 201]. Таке поняття відображено у справі «Старрет Хаус проти Ірану» 1987 р. на основі позицій експертів та відсутності заперечень сторін щодо такого визначення [60, с. 149].

Зазначена категорія сформувалась під впливом розвитку концепції Спенсера із внутрішнього права Австралії на основі справи «Спенсер проти Співдружності Австралії» 1907 р. У цьому рішенні судді сконструювали концепцію «ринкової вартості» для визначення належного розміру компенсації за позбавлення земельної ділянки, згідно з якою: *«... перевірка вартості землі повинна визначатись не шляхом в'ясування того, яку ціну чоловік, що бажає продати, міг би отримати за це у визначений день, тобто чи дійсно в цей день був покупець, що готовий придбати, але в'ясуванням: «Що хотів би чоловік, який бажає купити землю, заплатити за це в той же день продавцю, який готовий продати її за справедливою ціною, але не бажуючого продавати?» ... або, іншими словами, запитати, в якій точці бажуючий покупець і неготовий продавець зійдуться»* [191, р. 18–19]. Наголошено, що, безумовно, дуже складно відповісти на таке питання, і будь-яка відповідь повинна бути якоюсь мірою припущенням, а необхідний розумовий процес полягає в тому, щоб поставити себе, наскільки це можливо, в положення осіб, які знайомляться з предметом у відповідний час, і з цієї точки зору з'ясувати, що, відповідно до тодішньої думки про вартість землі, покупець мав би запропонувати за землю, щоб вмовити такого небажаючого продавця продати її. Як бачимо, складність питання трансформувалось у

міжнародне право, що зумовлює неточності та відсутність однозначних та чітких підходів для практичного визначення ринкової вартості майна.

Така ситуація збільшує ризик того, що негативні наслідки неточної і непрозорої оцінки можуть спричинити втрату довіри до міжнародної судової системи у зв'язку з неможливістю передбачити майбутні рішення. У підтриманій міжнародним арбітражем окремій думці І. Броунлі зазначено, що незрозумілі завищені компенсації можуть виснажувати бюджет держави, що розвивається [126, р. 35–36], і призвести до значного збільшення вітчизняної політичної опозиції [213, р. 198]. Застерігають, що під час зіткнення з непослідовністю у винесенні рішень щодо розміру компенсацій у подібних справах міжнародного арбітражу уряди держав можуть «опинитися в нелегкому становищі щодо пояснення платникам податків, чому вони можуть бути задіяні для виплати компенсації на сотні мільйонів доларів США в одному випадку, але не в іншому» [147, р. 1558]. Через таку політичну незручність руйнуються передумови для належного міжнародно-правового співробітництва між державами, зважаючи також на те, що держави-порушники намагаються приховати завдану шкоду «під плащем юридичної коректності у формальних термінах». [60, с. 149–150; 229, р. 163, 176].

Дж. Б. Сімонс виокремлює таку характеристику міжнародного арбітражу, як «легітимність», яка тісно пов'язана із чинником довіри до можливості належного виконання завдань, покладених державами на такі інституції. Рівень довіри до міжнародного арбітражу пов'язаний з очікуваннями і впевненістю стосовно вирішення спору міжнародним судовим органом. Така впевненість залежить від багатьох чинників. Визначеність і узгодженість арбітражних рішень з питань інвестиційних спорів є тими двома важливими елементами, які допомагають забезпечити, щоб правила, що регулюють арбітраж, змогли «передати чіткі і прозорі очікування» для сторін спору [147, р. 1584]. Під терміном «визначеність» варто розуміти стан, що чітко й однозначно характеризується, а під «узгодженістю» – якість, що позначає логічність та послідовність. Головне завдання міжнародного арбітражу полягає у встановленні справедливої ринкової вартості, достатньої для компенсації нанесеної майнової шкоди, що не міститиме

вигоди для сторони, якій завдано шкоду. Виконання цього завдання відбувається з урахуванням інших концепцій, які забезпечують легітимність рішення, а саме справедливості, рівності, відповідальності за скоєне діяння, належного представництва, процесуальної відповідності та можливості перегляду рішення [60, с. 150; 147, р. 1584].

Міжнародні судові органи держави створюють із тим розрахунком, щоб такі інституції були послідовними у їхньому тлумаченні та застосуванні відповідних правил [147, р. 1585; 164, р. 236–237]. Незважаючи на негативний вплив невідповідностей, потрібно пояснити умови, за яких відбувається розвиток практики міжнародного арбітражу.

Міжнародні інвестиційні угоди не забезпечують повну визначеність і зазвичай викладені лише в коротких основних положеннях [147, р. 1584–1585]. У багатьох інвестиційних договорах не зазначають способи розрахунків відповідної шкоди унаслідок порушень умов договору [172, р. 10–11]. Договірні стандарти компенсації за позбавлення інвестицій переважно передбачають необхідність дотримуватись стандарту «справедливої ринкової вартості» майна для виплати компенсації та не містять достатньо деталей у більшості міжнародних угод [204, р. 22–23; 213, р. 205]. У міжнародному праві загальне бачення щодо законності (відповідності міжнародно-правовим нормам) компенсації на прикладі моделі двостороннього інвестиційного договору США полягає у виплаті *«швидкої, адекватної та ефективної «компенсації» справедливої ринкової вартості»* [225]. Дж. Сімонс відмічає, що це положення не містить «жодних інструкцій з численних питань розрахунку» та жодних методик визначення справедливої ринкової вартості [60, с. 150; 213, р. 205].

Незважаючи на таку невизначеність інвестиційних договорів, публікація значної кількості арбітражних рішень з питань інвестицій сприяє прозорості, яка підвищує надійність очікувань для сторін щодо наявного рівня захисту прав. Прозорість проявляється у декількох формах, серед яких виділяють публічні рішення, публічні слухання та залучення публіки у процес [162; 213, р. 205]. Здебільшого у сторін спору між державою та інвестором є згода на публікацію

рішень, які доступні на певних сайтах інтернет-мережі [148, р. 74]. Це зумовлено значним інтересом громадськості до розгляду справи, коли держава є учасником міжнародних судових процесів [60, с. 150; 162, р. 1353; 189; 196].

Юристи-міжнародники змогли долучитися до розвитку міжнародного інвестиційного права, оскільки тенденція опублікування ухвалених рішень у сфері міжнародного арбітражу домінує у практиці, зокрема у сфері захисту іноземних інвестицій [60, с. 151; 213, р. 206]. Це надало можливості для усунення прогалин у міжнародно-правових зобов'язаннях, набутих державами у процесі міжнародно-правового співробітництва, на основі наукової доктрини міжнародного права.

Публічно доступні рішення міжнародних інституцій спричинили вплив прецеденту як *de facto* реальності в міжнародному арбітражі. По суті міжнародного права, суди не пов'язані з раніше прийнятими рішеннями, а міжнародний арбітраж не є системою загального права у зв'язку з відсутністю норм, що встановлюють зобов'язання *stare decisis* [139, р. 14; 213, р. 206]. Проте сторони та судді часто посиляються на раніше опубліковані рішення міжнародних судових органів [213, р. 206], з огляду на те, що учасники очікують послідовності під час прийняття рішень, зважаючи на попередні прецеденти [139, р. 14]. Така практика спричинила виникнення «прецедентного права» і «юриспруденції» в міжнародному інвестиційному праві [221, р. 60–61; 230], а міжнародні інвестиційні договори охарактеризовані як такі, що є міжнародним «режимом» [209, р. 436]. З цього приводу Дж. Комісін пояснює: «... навіть те, що міжнародне інвестиційне право в цей час в основному розвивається на основі прецедентного права, прецедентне значення кожного рішення, відшкодування і порядку є, справедливо це чи несправедливо, надзвичайно значущим» [213, р. 206]. Тому у міжнародному арбітражі відбувається прискорений розвиток міжнародного права, зокрема у зонах правової невизначеності. Зауважують, що його метою є створення «узгодженого зводу» правових норм [60, с. 151; 213, р. 206].

Незважаючи на вплив прецеденту, міжнародні судові органи іноді ухвалюють рішення, які суперечать попереднім. Зокрема, Дж. Сімонс зауважує, що цьому сприяють деякі специфічні положення у міжнародних інвестиційних

договорах як «принцип найбільшого сприяння». Такі положення формують неузгодженості щодо зафіксованих зобов'язань та надають можливості невиконання положень договору на сумнівних підставах, а саме під приводом необхідності і регулятивного відчуження<sup>1</sup> [138; 213, р. 206–207]. Попри «поширену думку відсутності узгодженого системного підходу до питань компенсації» проведено незначний обсяг досліджень наявних суперечностей у контексті визначення розміру шкоди [204, р. XXXV], а одними із найважливіших неузгодженостей у сфері відшкодувань є питання виявлення і застосування стандартів оцінки майна [60, с. 151].

Неузгоджені рішення можуть спричиняти втрату довіри до міжнародних інституцій та знижувати їхню легітимність [213, р. 207]. Зокрема, С. Франк пояснює: «... неузгодженість наділена тенденцією сигналізувати помилки, веде до суджень, які базуються на несправедливості, створює неефективність і генерує труднощі, пов'язані з когерентністю, в першу чергу відсутністю передбачуваності, надійності і ясності» [148, р. 63–67]. А Н. Блекебі подібно зазначив про згубні наслідки: співіснування «діаметрально протилежних рішень... шокує почуття верховенства права чи справедливості» [60, с. 151; 147, р. 1583].

Учені зауважують, що попри такі недоліки було б перебільшенням стверджувати, що «хаос панує» в міжнародному арбітражі через непослідовність рішень [213, р. 207]. Утім, наявність суперечливих рішень не змінює те, що міжнародне інвестиційне право розвивається на основі зростаючого обсягу прецедентів, відображених у публічних рішеннях [60, с. 151; 164, р. 237].

Конкуренція позицій держав щодо результатів оцінки майна є позитивною ознакою продовження гармонізації міжнародного інвестиційного права. Таке збільшення кількості арбітражних рішень має вирішальне значення для формування належної практики у сфері оцінки з урахуванням того, що оцінка

---

<sup>1</sup> Зауважимо, що у моделі моделі двостороннього інвестиційного договору США зазначеному принципу надали більшої правової визначеності шляхом конкретизації його змісту [225]

майна є необхідним елементом у міжнародних арбітражах, сформованих для вирішення питань міжнародно-правового співробітництва [60, с. 151–152].

Додатково наголосимо, що за аналогією з теорії інших галузей права іноді варто розділяти процедуру оцінки майна з арбітражним процесом. У той час як деякі із правових норм, які регламентують арбітраж, так само застосовують до процесу оцінки і ці терміни іноді є взаємозамінними, однак між ними може бути відмінність. Міжнародний арбітраж передбачає наявність міжнародного спору, який повинні розглянути в суто арбітражному порядку, а процедура оцінки є узгодженим способом визначення вартості чи розміру шкоди, що обговорений раніше, зазвичай у положенні міжнародного договору як норми *lex specialis* задля уникнення майбутніх спорів, а не регулювання наявних [204, р. 84; 224, р. 188]. Однак, як бачимо зі справи «Протоки Корфу» чи переважаючої більшості справ [23, с. 11], відсутність домовленостей щодо процедури оцінки не дає підстав для її зупинення з метою уникнення відповідальності, а лише розширює можливості для здійснення оцінки майна через відсутність додаткових правових рамок щодо свободи дій в частині обґрунтування вартості майна. Відповідальність не визначають шляхом оцінки майна; існує лише пошук вартості майна чи суми завданої майнової шкоди. Розслідування арбітрів має характер арбітражного розслідування і зазвичай передбачає розгляд справи і все, що під цим розуміється. З іншого боку, сторони, самотійно чи із залученням експертів з оцінки майна, якщо інше не передбачено угодою, повинні діяти у відповідності зі своїми власними знаннями і розслідуванням з широким розсудом щодо способів проведення оцінки та джерел інформації [192, р. 932].

Міжнародні судові органи вирішують складні питання юрисдикції, відповідальності та стандартів компенсації шкоди, а наявна компетенція суддів міжнародних арбітражних судів впливає на правомірність їхніх висновків. Для більшості складних питань, які виникли в міжнародному арбітражі, судді є одними з найдосвідченіших людей у питаннях вирішення спорів [60, с. 152; 230, р. 1950].

Після встановлення міжнародним арбітражем, що він наділений відповідною юрисдикцією, що держава несе відповідальність і що формою відповідальності є

застосування компенсації майнової шкоди, він повинен встановити вартість майна (інвестицій) для призначення на її основі компенсації. Часто для вирішення такого завдання потрібно дотримуватись договірних стандартів, зокрема справедливої ринкової вартості майна. Інколи визначення вартості майна міжнародним судовим органом може потребувати зміни підготовлених розрахунків вартості майна, які надані сторонами. Для багатьох суддів міжнародного арбітражу зазначене є «важкою частиною» [79] і «небезпечною територією» [206, р. 274]. Зокрема, у справі британської компанії РосІнвестКо Ел-Те-Де проти Російської Федерації підкреслено складність питань оцінки твердженням, що «суд може скерувати на небезпечну територію, намагаючись ввести свою власну економічну оцінку у висновках щодо думок відповідних економічних експертів», та необхідністю зміни суддями наданої оцінки майна відповідно до наданих обґрунтувань [206, р. 274]. К. Содерлунд зауважує, що «школа є одним з найскладніших питань у судовому процесі» [60, с. 152; 213, р. 208; 215].

Однак у практиці простежується і протилежний підхід щодо можливості судді здійснювати аналіз виконаних оцінок з більшою активністю. Наприклад, оскільки двосторонній інвестиційний договір між США та Аргентиною не визначав, як справедливу ринкову вартість розрахувати, міжнародний арбітраж постановив застосувати визначення вартості «на власний розсуд» [60, с. 152; 190, р. 357].

У цій справі позивач відстоював застосування *дохідного підходу* (на основі даних щодо прибутковості), оскільки це явно враховувало майбутні прибутки від інвестицій та у зв'язку із загальним використанням зазначеного підходу у «міжнародних фінансах і міжнародному арбітражі». Відповідач заперечував проти застосування дохідного підходу, оскільки за його твердженням це спричинило б «грубе завищення оцінки акцій». Замість цього він пропонував «оцінку акцій на фондовій біржі компаній, які знаходяться в аналогічному становищі» [60, с. 152; 190, р. 358].

Міжнародний арбітраж відхилив *порівняльний підхід* (на основі даних щодо «обмінних» ринкових операцій з правами на подібне майно), оскільки акції

компаній на фондовій біржі Аргентини значно відрізнялися від об'єкта спору (газотранспортної компанії) рівнем активів, сегментом ринку, політикою фінансування та іншими ознаками. Крім того, міжнародний арбітраж вважав акції в Аргентині у відповідний час такими, що торгувались в умовах неліквідного ринку, отож ціни на компанії, що є предметом торгівлі, не обов'язково були точним відображенням їхньої справедливої вартості. Міжнародний судовий орган з ентузіазмом зупинився на дохідному підході. Він визнав обґрунтованим те, що «методи дохідного підходу були повсюдно прийняті», і що «є достатні дані», щоб зробити відповідні розрахунки. Метою суду було вирахувати «діапазон значень, які можуть бути раціонально обґрунтовані» [60, с. 152; 190, р. 358].

Для цього суд використав оцінку, подану заявником, і застосував дані з «прогнозованих цифр, підготовлених компанією для внутрішнього використання» [190, р. 358], які, очевидно, ґрунтувались на фінансовій історії за останній період діяльності компанії. Дж. Пан зазначає, що суд спирався на свідчення експертів з обох сторін і за допомогою своїх власних фахівців з персоналу аналізував їх через прогнозування, які лягли в основу методу дохідного підходу заявника, після чого визнав такі припущення заявника обґрунтованими [60, с. 152–153].

Схожа ситуація зазначена у рішенні Міжнародного суду ООН 1949 р. у справі Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії проти Народної Республіки Албанії щодо нанесення шкоди есмінцям мінами в албанських територіальних водах протоки Корфу. Заява Албанії про те, що суд не правочинний визначати розмір компенсації у зв'язку із наявністю згоди сторін спору лише щодо визначення наявності чи відсутності обов'язку виплати компенсації, була відхилена. Суд зробив висновок, що він правочинний визначити розмір компенсації, проте не міг здійснити зазначене негайно через відсутність необхідної інформації. Як наслідок, призначили подальші засідання для того, щоб дати змогу сторонам ознайомитись, обґрунтувати та оспорити ті грошові суми, які заявили для компенсації [23, с. 11]. Заявлені Сполученим Королівством цифрові дані та оцінки Міжнародний суд ООН доручив розглянути двом експертам, громадянам Нідерландів [60, с. 153].

У подальшому на основі висновку призначених судом експертів про те, що представлені Сполученим Королівством дані можна вважати «точною» (англ. *accurate*) і «розумною» (англ. *reasonable*) оцінкою завданої шкоди, Міжнародний суд ООН прийняв рішення зобов'язати Албанію виплатити Сполученому Королівству компенсацію, зокрема за «заміну» повністю пошкодженого есмінця та за шкоду, нанесену іншому есмінцю [23, с. 11]. У цій справі виникла необхідність застосувати майнову відповідальність, яка полягала у визначенні конкретного розміру компенсації, що підлягала виплаті. Як бачимо, для Міжнародного суду ООН важливим аспектом щодо зобов'язання виплати компенсації шкоди виявилась точність оцінки, а розмір компенсації обґрунтовували на можливості заміни майна. Отже, зважаючи на застосований принцип розумності, можна твердити, що зазначена компенсація відповідає стандарту «справедлива ринкова вартість» майна, однак не стосовно есмінця як об'єкта на ринку, а складових частин з його відновлення. У цьому випадку було застосовано *витратний підхід* розрахунку вартості майна, в основі якого вартість визначили як сукупність вартостей матеріалів, робіт та послуг для відновлення есмінця з відніманням вартості придатного обладнання та металообробку, а також урахуванням зносу судна із часом [60, с. 153; 222, р. 248–249, 258, 261].

Хоча у цій справі й були виявлені чотири судна подібного класу, продані Великою Британією урядам Голандії та Норвегії, однак вартість за ці судна була спеціальною з урахуванням обставини, що вплинула на ціну, а саме бажанням підтримати державою своїх союзників, чий флот був виснажений воєнними діями [223, р. 709–710].

Варто зауважити, що особливістю такого майна як есмінець, очевидно, була його обмеженість або відсутність на ринку, що унеможливило належне визначення його вартості порівняльним підходом для визначення еквівалента реституції, а тому єдиним можливим варіантом для відновлення порушених прав було будівництво нового есмінця, а отже, й визначення еквівалента ринкової вартості цього процесу.

В інших умовах за наявності розвиненого ринку такого майна з більшою чи меншою вартістю такий підхід не відповідав би принципу розумності та справедливості, оскільки призвів би до диспропорції в отриманні вигоди чи недостатності компенсації постраждалій стороні у зв'язку з таким:

а) якщо потерпіла сторона отримала б відшкодування на основі витратного підходу з можливістю придбати аналогічне майно на ринку за нижчою вартістю, яке за своєю суттю еквівалентне реституції, у неї залишилася б вигода, що суперечить міжнародно-правовим нормам;

б) якщо відшкодування на основі витратного підходу було б меншим за вартість майна на ринку, потерпіла сторона не відновила б втраченої вигоди у вигляді можливості продажу майна на ринку за більшою вартістю, а компенсаційний стандарт не був би досягнутий.

Отже, застосування витратного підходу відповідає вартості, еквівалентній реституції, лише за умови неможливості використання порівняльного підходу та недоцільності використання дохідного підходу. Недоцільність використання дохідного підходу у цьому випадку можна пояснити основним призначенням такого майна, як військове судно, для цілей, не пов'язаних з отриманням доходу.

Стандарти оцінки майна можуть адаптовувати до необхідності дотримання окремих положень міжнародних договорів. Поряд із заборонаю безпідставного позбавлення власності умови правомірного позбавлення власності зазначені у першому абзаці ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.: *«в інтересах суспільства та на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права»*. Ця частина статті передбачає умови правомірності позбавлення власності. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) також ураховує другу частину ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції: *«Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення оплати податків чи інших зборів або штрафів»*. Загальний підхід цього суду до вимірювання компенсації проявився в **доктрині «справедливої**

*рівноваги*» (справедливого балансу, англ. *fair balance*) між вимогами загальних інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини. Як ЄСПЛ зазначив в одній із найчастіше цитованих ним справі – *«Спорронг і Льоннрот проти Швеції»* 1982 р., – «пошук цієї рівноваги є невід’ємною частиною всієї Конвенції, що також відображається у ст. 1 (протоколу № 1)» (п. 69) [45; 116]. Зазначена доктрина вплинула на стандарти оцінки майна у суді з прав людини таким чином, що умови компенсації повинні бути такими, щоб не накладати «непропорційний» або «індивідуальний і надмірний» тягар на особу, дотримуючись «справедливого балансу» [34; 45; 116].

ЄСПЛ визначив, що втручання у право стосовно приватної власності має відповідати «справедливій рівновазі» між питаннями основних інтересів суспільства та вимогами захисту основоположних прав людини навіть за умов його відповідності національним інтересам. У справі *«Папахелас проти Греції»* від 25 березня 1999 р. умови компенсації за позбавлення ділянки з метою будівництва дороги згідно із застосованими положеннями законодавства Греції були визначальними для вирішення питання про те, чи відповідають оспорювані заходи критерію справедливої рівноваги та чи не створюють вони для заявника надмірний тягар (п. 48). Було встановлено, що позбавлення власності без виплати грошової суми, яка розумно співвідноситься до вартості власності, зазвичай створює непропорційне втручання, яке не може бути виправдане відповідно до ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції. Однак наголошено, що ця стаття не гарантує право на повну компенсацію майнових втрат в усіх випадках, оскільки втручання «в інтересах суспільства», що передбачено законом, з урахуванням необхідних обставин можуть допускати умови для неврахування деяких майнових втрат до розміру компенсації порівняно з виплатою повної ринкової вартості майна, якщо це раціонально обґрунтовано і не несе надмірний тягар на особу [109]. Це означає необхідність виплати справедливої ринкової вартості майна в повному обсязі у разі індивідуального та надмірного тягара на особу, однак заходи, проведені відповідно до національного закону, прийнятого для досягнення національних інтересів з метою контролю за майном або сплати податків, зборів чи штрафів, є

допустимими, а наслідки таких дій у цій частині не підлягають відшкодуванню згідно з практикою ЄСПЛ.

Отже, стандарти оцінки майна у міжнародних судових органах проявляються у формі правил розрахунку вартості майна для встановлення розміру завданої майнової шкоди та належного розміру компенсації як правові інструменти забезпечення захисту економічних прав людини та держави (зокрема прав на власність, включаючи інші права з ознакою економічної цінності).

В умовах значних прогалин правового регулювання серед основних джерел міжнародного права стандарти оцінки майна сформувались та набули розвитку на основі практики розгляду справ у міжнародному арбітражі. Визначення розміру компенсації найчастіше здійснюється на основі стандарту «справедливої ринкової вартості» майна (англ. *fair market value*), який варто вважати найпоширенішим засобом досягнення такого відшкодування майнової шкоди, який покликаний забезпечити міжнародно-правовий захист прав на майно та відшкодування завданої шкоди.

Попри складність судді (арбітри) зобов'язані формувати власний аналіз щодо проведених оцінок майна та зважати на їхній обґрунтованості самостійно чи із залученням незалежних фахівців. Адже у протилежному випадку міжнародний судовий орган допускає можливість порушення встановленого міжнародно-правового режиму захисту економічних прав, яке може виникнути внаслідок обґрунтування рішення на основі неякісної чи недостатньо точної оцінки та, як наслідок, допускати ситуації у вигляді недостатньої компенсації чи отримання вигоди замість компенсації, які, наприклад, недопустимі в разі застосування реституції. Ця позиція ґрунтується також на ст. 17 Загальної декларації прав людини 1948 р. щодо неможливості безпідставного позбавлення майна людини та, поряд з іншими міжнародними договорами, які захищають права на майно, скеровує практику міжнародних судових органів на забезпечення зазначених прав у власних рішеннях [60, с. 153].

Одним із важливих чинників практики застосування стандарту «справедливої ринкової вартості» у міжнародно-правовій практиці є забезпечення послідовності

та передбачуваності арбітражних рішень, які посилюють легітимність міжнародного арбітражного процесу. Цього досягають на основі їхньої прозорості та доступності, формуючи правові норми на основі прецедентів [60, с. 153–154].

Розвиток міжнародної арбітражної (судової) практики закріпив такі три можливі підходи для оцінки вартості майна (завданої майнової шкоди), яка необхідна для встановлення розміру компенсації:

1) порівняльного, що ґрунтується на основі даних про «обмінні» ринкові операції щодо прав на подібне майно;

2) дохідного, що ґрунтується на основі даних щодо прибутковості від реалізації прав на майно;

3) витратного, який полягає у визначенні суми витрат на відновлення еквівалентного майна чи усунення майнових наслідків міжнародно-протиправного діяння у разі неможливості чи недоцільності застосування вищезазначених підходів.

Вибір підходу для оцінки майна та його застосування потребує не лише належного співвідношення із міжнародно-правовими нормами, а й дотримання принципу розумності (англ. *reasonableness*), який забезпечує досягнення цілей міжнародно-правових норм на основі відповідності логічному обґрунтуванню.

## **Висновки до Розділу 1**

Оцінка майна має важливе значення у процесі міжнародно-правового співробітництва держав, оскільки на ній ґрунтується механізм розрахунку компенсації за спричинену шкоду та обсяг міждержавних претензій.

Стандарти оцінки майна пройшли тривалий і складний час становлення, який включає три етапи формування міжнародних режимів:

- міжнародно-правової відповідальності;
- захисту прав людини (економічних прав);
- гарантій захисту інвестицій.

Кожному етапу відповідає певна модель розрахунку спричиненої шкоди.

Міжнародно-правова відповідальність була основою для початкового етапу становлення міжнародних стандартів оцінки майна, який полягав у вирішенні розбіжностей національних підходів у питаннях визначення шкоди, пред'явлених з метою обґрунтування розміру майнових втрат у процесі врегулювання спорів за участю держав. Режим міжнародно-правової відповідальності передбачає стандарти оцінки майна для визначення розміру компенсації внаслідок порушення державами міжнародно-правових норм, яке спричинило шкоду державі чи громадянам, що виникла внаслідок міжнародно-протиправних діянь.

Стандарти оцінки в системі захисту прав людини, передусім економічних, передбачають допустимий розмір відшкодування, що була розрахована на певну категорію міжнародних спорів. Результатом застосування таких стандартів став прогнозований розмір шкоди, який встановлюється незалежним судовим органом унаслідок тлумачення та тривалої практики правозастосування положень угод з прав людини.

Міжнародні стандарти оцінки у галузі міжнародних інвестицій були предметом додаткових зобов'язань у процесі компенсації спричиненої шкоди, що зафіксовані в положеннях інвестиційних угод. Режим іноземних інвестицій передбачає стандарти оцінки майна для визначення розміру компенсації іноземцям у разі правомірності позбавлення їхнього майна, що узгоджений між державами у вигляді укладених міжнародних договорів. Держави сформували такі універсальні поняття, як «ринкова вартість», «інвестиції», у положеннях міжнародних договорів, зміст яких визначався у міжнародно-правовому розумінні, а їхня інтерпретація передбачала необхідність результату оцінки відповідати таким категоріям, що зумовило визначення міжнародно-правових стандартів оцінки майна в рамках режиму іноземних інвестицій.

Стандарти оцінки в режимі міжнародно-правової відповідальності сформовані внаслідок захисту дипломатичними засобами прав людини та правомірних інтересів держав щодо шкоди, спричиненої діями держав, і є

універсальними, а два інші напрями формування стандартів є договірними або *ad hoc*.

Зміст міжнародних стандартів оцінки майна насамперед зумовлений тим, що національний підхід держави-порушника зазвичай встановлює мінімальний розмір відшкодувань. Розширення міжнародних стандартів оцінки майна щодо врахування більших економічних втрат можливе у випадку застосування принципів оцінки, які є економічною моделлю зобов'язань щодо відшкодування спричиненої шкоди, які відображені у ст. 31 і 36 проекту статей Комісії міжнародного права ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння», ухваленого резолюцією ГА ООН 12 грудня 2001 р.

Отже, міжнародно-правове співробітництво держав з питань оцінки майна зумовило формування стандартів оцінки майна, які використовують у процесі застосування норм міжнародного права задля розрахунку вартості майна.

Їхня фіксація мала місце внаслідок застосування дипломатичних засобів щодо необхідності усунення всіх наслідків міжнародно-протиправних діянь (режим міжнародного звичаєвого права) та правового режиму, регламентованого міжнародними угодами, серед яких виокремлюють багатосторонні угоди з прав людини та інвестиційні угоди, зазвичай двосторонні (режим міжнародного договірного права).

У першому випадку стандарти оцінки виникли в силу необхідності захисту майнових прав власних громадян на території інших держав шляхом отримання компенсації. Його зміст полягає в тому, що оцінка майна має бути проведена так, щоб виплата на її основі грошового еквівалента усунула б усі майнові наслідки міжнародно-протиправних діянь. Такий стандарт обґрунтовано у прецедентній справі «Фабрики в Хожуві» та проявляється у призначенні міжнародним судовим органом відшкодування майнової шкоди у формі компенсації, «*що відповідає вартості реституції в її натуральному вираженні*». Це пояснюють тим, що принцип *pacta sunt servanda* (договори повинні дотримуватись) у випадку неможливості реституції трансформувався у вимогу призначення компенсації, еквівалентній реституції, тобто такому гіпотетичному майновому стані позивача, у

якому порушення міжнародно-правових норм не відбулось. Згодом такі стандарти відображено у ст. 36 проекту статей Комісії міжнародного права ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» з метою кодифікації норм звичаєвого міжнародного права.

У другому випадку оцінку майна проводять відповідно до умов компенсації, передбачених конкретним міжнародним договором (наприклад, з дотриманням стандарту «справедливої ринкової вартості» майна).

Важливим моментом компенсації вважають правильну кваліфікацію відповідного режиму захисту, оскільки договірні положення, що визначають стандарти оцінки майна, можуть і не застосовувати, якщо недотримані умови для їхнього застосування.

Захист прав на власність на основі міжнародно-правових норм реалізують шляхом призначення компенсації, яка полягає у відшкодуванні негативних економічних наслідків (оцінених та відображених у грошовому еквіваленті), що виникли внаслідок порушення чи зміни правового режиму у державі, який забезпечений захистом відповідно до міжнародно-правових норм.

Процес визначення еквівалентності реституції як критерію для розрахунку розміру компенсації потребує ідентифікації правового режиму, який був порушений. Для належної реалізації більшості міжнародно-правових норм потрібно визначити зміст понять, що відображають правовий режим, які використовують у положеннях міжнародно-правових договорів, з метою належного визначення розміру компенсації, еквівалентної майновим втратам унаслідок порушення такого режиму.

Оцінка майна у міжнародному праві ґрунтується на принципі поваги прав людини на власність та переважно потребує додаткового розкриття понять «майно» (англ. *property*) та «право власності» (англ. *property right*) для належного відображення їхнього грошового еквівалента.

Для позначення об'єкта оцінки використовують поняття «майно» (власність) з дещо ширшим змістом порівняно із термінологією внутрішнього права держав, оскільки під час укладення міжнародних угод у них використовують такі поняття у

автономному значенні, що є однаковим для усіх держав. Ст. 33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1986 р. та інші положення щодо правил тлумачення передбачають, що терміни договору мають однакове значення в кожному автентичному тексті, а тому класифікація прав на майно у внутрішньому праві не впливає на зміст поняття «майно» (власність) чи інших позначеннях об'єктів у міжнародних договорах, права на які підлягають захисту.

Поняття «майно» (власність) доцільно визначити як об'єкт правового режиму, що наділений економічною цінністю, правомочності стосовно якого підлягають захисту згідно з міжнародно-правовими нормами. Такий об'єкт правового режиму може безпосередньо визначатись у міжнародних договорах чи опосередковано шляхом відсилання норм міжнародного договору на режим у внутрішньому праві держави.

На території держав правовий режим, що наділений економічною цінністю, переважно виникає на основі норм внутрішнього права, керуючись принципом суверенітету держав, і лише після цього підлягає захисту на основі міжнародно-правових норм за умови наявності таких.

Поняття «право власності» (в розумінні прав на майно/власність) у міжнародному праві доцільно визначити як правовий режим, що наділений економічною цінністю та підлягає захисту на основі міжнародно-правових норм. Однак варто пам'ятати, що, на відміну від класифікації прав у внутрішньому праві України, такий термін ширший та охоплює також «майнові права», які не вважаються правом власності згідно з такою класифікацією, а тому для уникнення плутанини варто використовувати термін «право на власність» чи «права на майно».

Основоположним принципом оцінки майна в частині реалізації міжнародно-правової відповідальності є *принцип забезпечення повноти компенсації* майнової шкоди, що виникла внаслідок міжнародно-протиправних діянь. Під цим варто розуміти необхідність визначення такого розміру вартості майна, що відображає майнову шкоду, виплата якого у формі компенсації забезпечила б відновлення стану постраждалої сторони еквівалентно реституції.

*Еквівалентність реституції* передбачає відновлення такого стану постраждалої сторони, який гарантований міжнародно-правовими нормами на основі принципу *pacta sunt servanda*.

Оцінка майна у міжнародно-правовому значенні під час визначення змісту та суті категорії право на власність (майно) та відображення такого об'єкта оцінки у вартісному еквіваленті полі полягає у необхідності одночасного дотримання двох *принципів визначення (ідентифікації) об'єкта оцінки*:

1) *pacta sunt servanda*, за допомогою якого встановлюють правовий режим, який підлягає захисту;

2) поваги до суверенітету держав для встановлення змісту порушених економічних прав, якщо міжнародно-правові норми передбачають захист прав, які встановлені на основі внутрішньоправових норм держави.

Зауважимо, що режим захисту прав на власність не є єдиним, стосовно якого ідентифікацію об'єкта оцінки проводять за вищезазначеними принципами. За такими самими принципами оцінюють майнову шкоду, яка виникла внаслідок порушення інших встановлених режимів (наприклад, режиму справедливого та рівного ставлення).

Стандарти оцінки майна сформувались та набули *розвитку* на основі рішень міжнародних судових органів в умовах значних прогалин правового регулювання серед основних джерел міжнародного права.

Стандарти оцінки майна у міжнародному арбітражі проявляються у формі застосованих правил розрахунку вартості майна для визначення розміру завданої майнової шкоди та належного розміру компенсації як правовий інструмент забезпечення захисту економічних прав людини та держави.

Визначення розміру компенсації найчастіше здійснюють на основі концепції «справедливої ринкової вартості» майна, який варто вважати засобом досягнення такого відшкодування майнової шкоди, який покликаний забезпечити міжнародно-правовий захист прав на майно та відшкодування завданої майнової шкоди.

Важливим аспектом стандартів оцінки майна у рішеннях міжнародних судових органів є забезпечення послідовності та передбачуваності рішень, які

посилюють легітимність міжнародного арбітражного (судового) процесу. Цього досягають на основі їхньої прозорості та доступності, наслідком чого є формування правових норм на основі прецедентів у зонах правової невизначеності.

Визначення вартості як засобу компенсації у судах з прав людини в рамках міжнародно-правової відповідальності на території Європи переважно обґрунтовують порушенням ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Інтерпретація положень зазначеного міжнародного договору Європейським судом з прав людини призвела до розвитку доктрини «справедливої рівноваги» (справедливого балансу, англ. *fair balance*) між вимогами загальних інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини. Це відображається у тому, що умови компенсації повинні бути такими, щоб не накладати «непропорційний» або «індивідуальний і надмірний» тягар на особу, що забезпечують відшкодуванням повної ринкової вартості майна.

З іншого боку, заходи загального характеру, проведені відповідно до національного закону та загальних принципів міжнародного права, передбачені у абзаці 2 ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, є правомірними, а згідно з практикою ЄСПЛ окремі наслідки таких дій не підлягають відшкодуванню. Ними є належні заходи контролю над майном і заходи, пов'язані зі сплатою податків, зборів та штрафів. Однак неналежні діяння з питань податків, зборів і штрафів у супереч нормам внутрішнього права держав, які призвели до майнових втрат, підлягають компенсації.

## РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ ОЦІНКИ МАЙНА У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

### 2.1. Особливості оцінки майна у процесі відшкодування шкоди у формі компенсації

Майнову відповідальність до держав поряд з інститутами реституції та сатисфакції застосовують у формі компенсації завданої майнової шкоди, яка виникла внаслідок позбавлення (експропріації, націоналізації чи конфіскації) майна, його знищення чи пошкодження, або внаслідок інших діянь усупереч міжнародно-правовим нормам. Ініціюючи позови (претензії) стосовно виплати компенсації, виникає необхідність визначення вартості втраченого майна (майнових втрат) у грошовому еквіваленті для:

- інвестиційних арбітражів;
- судів з прав людини;
- інших форм звернення до міжнародно-правової відповідальності.

Стандарти оцінки майна для визначення вартості майна й правові особливості застосування її результатів безпосередньо впливають на рівень відповідальності держави та можливість компенсувати завдану майнову шкоду в повному чи частковому обсязі.

Компенсація – це одна з форм відповідальності держав за вчинення міжнародно-протиправних діянь, що полягає у відшкодуванні завданої шкоди, у тім числі втраченої вигоди, оціненої на основі фінансового розрахунку. Як зазначає І. Лукашук, у міжнародному праві передбачено компенсацію шкоди, завданої як державі безпосередньо, так і громадянам чи компаніям, переважно на основі укладених міжнародних договорів [26, с. 392–393]. Наголосимо, що у праці досліджено компенсацію лише в частині майнової шкоди (без урахування моральної шкоди) [58, с. 291].

Пріоритетною з-поміж кількох видів міжнародно-правової відповідальності вважають реституцію. Така пріоритетність підтверджена Постійною палатою міжнародного правосуддя Ліги Націй під час розгляду справи «Фабрики в Хожуві», а також Комісією міжнародного права ООН. У науковій доктрині також вважають, що міжнародні судові органи розглядають можливість застосування компенсації тільки після висновку про неможливість застосування реституції [14, с. 145].

Компенсацію застосовують у випадку неможливості застосувати реституції, а також для усунення завданої шкоди, яку не усунуто повною мірою реституцією. Такий взаємозв'язок реституції та компенсації передбачено у ч. 1 ст. 36 проекту статей Комісії міжнародного права ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння», де зазначено, що «держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана компенсувати шкоду, завдану такими діяннями, наскільки така шкода не відшкодовується реституцією» [199].

Сучасною тенденцією міжнародного права в умовах значної глобалізації є збільшення звернень до міжнародних судових органів щодо компенсації шкоди, завданої діяннями держав. Неоднозначне застосування критеріїв для компенсації вартості майна може спричинити зменшення економічного та політичного співробітництва внаслідок збільшення інвестиційних ризиків для іноземців та політичну напруженість між державами [58, с. 291]. Розвиток міжнародного права необхідно спрямовувати на розроблення максимально чітких і зрозумілих критеріїв, які використовуватимуть міжнародні інстанції для визначення розміру компенсації та усунення неузгодженостей у міжнародній практиці [58, с. 291].

Найпоширенішими зверненнями до інвестиційних арбітражів є позови щодо експропріації. У договірних положеннях між державами щодо експропріації (націоналізації, конфіскації, вилучення чи іншого позбавлення власності) зазвичай наводять особливі вказівки щодо того, як досягти належного стандарту компенсації. Зазначений стандарт характеризується мірою компенсації, яку в договорах здебільшого визначають через категорію вартості експропрійованих інвестицій (майна) [58, с. 291].

Застосування категорії вартості майна для визначення розміру компенсації детально досліджено у спільній праці вчених С. Ріпінського та К. Вільямса «Шкода в міжнародному інвестиційному праві», а також Ш. Хінделангом у статті «Двосторонні інвестиційні договори, звичай і здоровий інвестиційний клімат: розглянуто питання впливу двосторонніх інвестиційних договорів на звичаєве інвестиційне право» [58, с. 291].

Спори з питаннями щодо визначення вартості інвестицій переважно розглядають на основі положень міжнародних інвестиційних договорів, що надає більшої визначеності в умовах відсутності повністю врегульованих усіх питань нормами звичаєвого міжнародного права. Міжнародні судові органи, що зіштовхнулись із претензіями з причин експропріації, діють у межах міжнародного інвестиційного договору та здійснюють інтерпретацію відповідних положень договору із застосуванням виявлених фактів до їхніх умов [204, р. 83].

У міжнародних інвестиційних договорах встановлюють критерії правомірності позбавлення власності на основі виплати компенсації та встановлюють вимоги для такої компенсації, що визначає основні правила оцінки майна в рамках міжнародного договірної режиму у нормах *lex specialis*. Отож, держави, формуючи договірні положення щодо експропріації, врегульовують питання компенсації, яку застосовують тільки в межах правомірних експропріацій власності. Зазначене засвідчує, що міжнародне право вбачає відмінність між компенсацією за правомірними (допустимими, законними) та протиправними (недопустимими, незаконними) позбавленнями прав на власність [204, р. 83–84].

Дослідження С. Ріпінського з К. Вільямсом виявляє, що у двосторонніх інвестиційних договорах держави зазначають обов'язок виплати компенсації іноземних інвестицій в разі їхнього позбавлення, еквівалентної «ринковій вартості» (англ. *market value*), «справедливій ринковій вартості» (англ. *fair market value*), «фактичній вартості» (англ. *actual value*), «дійсній вартості» (англ. *genuine value*), «реальній вартості» (англ. *real value*), «справжній вартості» (англ. *true value*). Серед цих термінів «справедлива ринкова вартість» переважає у практиці міжнародного арбітражу і передає максимально чітку інформацію для оцінки відповідної

інвестиції (майна) з метою визначення розміру компенсації, необхідної для застосування майнової відповідальності в міжнародному праві, тоді як інші умови, пов'язані із визначенням компенсації, потребують додаткової інтерпретації з метою встановлення їхнього правильного значення [58, с. 291; 204, р. 79].

Наприклад, у справі *«Вівенді проти Аргентини»* від 20 серпня 2007 р. міжнародний арбітражний суд зазначив, що «справедливою ринковою вартістю» можна вважати еквівалент від фактичного значення вартості, тобто на основі змісту терміну «фактична вартість», зазначеного у відповідному договорі [228, р. 245–246]. Аналогічним чином, у справі *«Сіменс проти Аргентини»* від 6 грудня 2007 р., міжнародний арбітраж тлумачив термін «вартість» без уточнених характеристик, який зазначили у двосторонньому інвестиційному договорі, в значенні «повної вартості» або «справедливої ринкової вартості» [58, с. 291; 204, р. 79; 212, р. 112].

Вищезазначене засвідчує, що інтерпретація більшості термінів, зазначених у міжнародних договорах стосовно вартості, передбачає *компенсацію, розмір якої еквівалентний «справедливій ринковій вартості»* експропрійованих інвестицій чи втраченого майна, а такий інструмент забезпечення повсюдно застосовують для досягнення стандарту повної компенсації. Автори С. Ріпінський з К. Вільямсом зауважують, що, на відміну від протиправної експропріації, внаслідок правомірної заявники зазвичай не можуть стягнути інші майнові втрати *«на додаток до справедливої ринкової вартості інвестицій»* [58, с. 291; 204, р. 79]. Це можна пояснити тим, що таке позбавлення майна було допустимим, тобто правомірним з точки зору міжнародного права, а отже, усі інші негативні наслідки позбавлення інвестицій, окрім тих, які передбачені для відшкодування у міжнародному договорі, не підлягають компенсації.

Зазначимо, що в наукових працях та арбітражних рішеннях термін «стандарт компенсації» часто використовують для позначення заходів компенсації за експропріацію [58, с. 291]. Стандарти компенсації визначають стандарти оцінки майна, а це означає, що правила оцінки ґрунтуються на досягненні стандартів компенсації у міжнародному праві. Здебільшого в договірній практиці інвестиційні

договори зобов'язують як умову правомірності експропріації виплатити компенсацію, еквівалентну справедливій ринкової вартості експропрійованих інвестицій [204, р. 79].

Стандарти компенсації шкоди у міжнародному інвестиційному праві відрізняються залежно від тексту положень двосторонніх інвестиційних договорів, що впливає на їхнє застосування. С. Ріпінський та К. Вільямс наголошують, що жоден договір не виявлено таким, який однозначно зобов'язував виплатити «часткову» компенсацію за експропріацію майна [58, с. 291; 204, р. 80]. Звісно, у міжнародних договорах врегульовують деякі питання щодо компенсації з вирахуванням сум податкових зобов'язань або ж інші моменти, що можуть впливати на розмір компенсації, однак такі відмінності обґрунтовують відповідними факторами, що становлять собою правову підставу для неврахування окремих майнових втрат під час визначення розміру компенсації.

Іноді виникали випадки розгляду справ без кваліфікації дій держав стосовно експропріації, подібні до тієї, в якій один міжнародний арбітраж дійшов висновку, що всі двосторонні інвестиційні договори ґрунтуються на «варіаціях з узгодженої істотної основної думки» щодо зобов'язання держави з виплати повної компенсації в разі експропріації іноземної власності<sup>1</sup>, як аргументу для відкладення суперечки щодо того, який стандарт компенсації передбачено міжнародним правом [127, р. 115–116]. Однак такий висновок піддають критиці з огляду на те, що вплив двосторонніх інвестиційних договорів на звичаєве міжнародне право є предметом дискусій [154], а також через наявність відмінностей в положеннях міжнародних інвестиційних договорів, які визначають стандарти компенсації за експропріацію [58, с. 291; 204, р. 80].

---

<sup>1</sup> Як з'ясували С. Ріпінський з К. Вільямсом, така позиція, зазначена у справі міжнародного арбітражного суду *«Сі-Ем-І проти Чехії»* від 14 березня 2003 року, стосувалася протиправної експропріації майна, хоча суд посилався на положення міжнародного інвестиційного договору, які вимагали компенсації як умови для правомірності експропріації.

У статті щодо цього питання Ш. Хінделанг визнає значний вплив двосторонніх інвестиційних договорів, хоча, за його оцінкою, принципом, який перейшов із міжнародного договірної права у звичаєве міжнародне право, є необхідність експропріації супроводжуватися справедливою (англ. *just*) або адекватною компенсацією [154]. Однак наголошують, що важко обґрунтувати твердження, що двосторонні інвестиційні договори встановили звичаєві міжнародно-правові норми щодо «справедливої ринкової вартості» як обов'язкового засобу компенсації [58, с. 291; 204, р. 79].

У дослідженні 2007 р. стосовно зазначеного питання Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) встановила: *«Загальний рівень збіжності із цього питання (умов для експропріації) серед двосторонніх інвестиційних договорів за останнє десятиліття є визначним, за винятком деталей, що стосуються компенсації»*. ... *«двосторонні інвестиційні договори розрізняються за ступенем специфічності й складності, що стосуються розрахунку та виплати компенсації»* [58, с. 291–292; 82, р. 44, 55].

Доцільно розглянути особливі форми притягнення до відповідальності держав у міжнародному праві. Як зазначає І.І. Лукашук, статус потерпілого поширюється більш ніж на одну державу у випадку порушення зобов'язань щодо «групи держав» або міжнародного співтовариства загалом [26, с. 397]. Звичайні норми у ст. 12 проекту статей Комісії міжнародного права ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» передбачають, що *порушення державою міжнародного зобов'язання виникає тоді, коли діяння держави не відповідає тому, що від неї вимагається за цим зобов'язанням, незалежно від його походження та характеру* [199]. Зокрема, такі зобов'язання зафіксовані у положеннях угод щодо захисту прав людини.

Стосовно дослідження стандартів визначення вартості майна для виплати компенсації у судах з прав людини варто звернути увагу на практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). У справах щодо позбавлення майна чи інших форм втручання у права щодо майна виникає необхідність визначення вартості на основі правових норм Конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод 1950 р. В результаті такої практики зазначений суд розвинув прецедентне право з ознаками безперервності і послідовності. Це пов'язують з тим, що всі спори розглядає один і той самий суд із застосуванням однакових положень конвенції, які забезпечують захист прав людини, у всіх випадках порівняно з особливостями багатьох міжнародних інвестиційних договорів [204, р. 80]. Вимоги стосовно компенсації окремі особи чи компанії обґрунтовують зазвичай порушенням ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у якій зазначено: *«Кожна фізична або юридична особа має право на мирне користування своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше, як в інтересах суспільства та на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права»* [58, с. 292].

Розвиваючи доктрину «справедливої рівноваги» в рамках положень ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, ЄСПЛ вважає доволі важливим, що право на повну компенсацію не гарантоване в усіх обставинах, оскільки законні цілі «суспільного інтересу», зумовлені заходами економічної реформи чи іншими заходами, спрямованими на досягнення загальнонаціональних інтересів, можуть створювати умови для неврахування деяких втрат до розміру компенсації експропрійованих активів на відміну від відшкодування повної ринкової вартості усіх майнових втрат [115; 204, р. 81]. Учені С. Ріпінський з К. Вільямсом стверджують, що такими заходами можна вважати також «соціальну справедливість» без розкриття зазначеної категорії та обґрунтування практикою ЄСПЛ, а в таких умовах таке поняття наділене недостатньою правовою визначеністю<sup>1</sup> [58, с. 292].

Отже, ЄСПЛ узалежнений під час визначення розміру компенсації від того, чи заходи застосовані «в інтересах суспільства». Заходи загального характеру, що здійснені відповідно до національного закону та загальних принципів міжнародного права, передбачені в абзаці 2 ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції і є правомірними. Згідно з практикою ЄСПЛ, окремі наслідки таких дій не підлягають

---

<sup>1</sup> Неможливість усвідомити та передбачити вимоги національного закону у рішенні по справі «Стретч проти Сполученого Королівства» від 2003 р. зазначено як ознаку протиправності втручання у права на майно [47].

відшкодуванню. Ними є належні заходи контролю над майном і заходи, пов'язані зі сплатою податків, зборів та штрафів. Однак неналежні діяння з питань податків, зборів і штрафів у супереч нормам внутрішнього права держав, які спричинили майнові втрати, підлягають компенсації.

Заходи індивідуального характеру зазвичай накладають на особу надмірний тягар, що має наслідком компенсацію повної вартості майна. ЄСПЛ іноді нагадує про можливість зменшеного розміру компенсації, проте на практиці зазначає, що навіть за наявності суспільного інтересу у діяннях держави індивідуальне позбавлення майна без компенсації повної ринкової вартості майна порушує доктрину справедливої рівноваги.

Вплив зазначеної доктрини на стандарти оцінки майна можна визначити на основі справ ЄСПЛ, у котрих простежується, що міжнародний суд здебільшого визнає виплату лише повної ринкової вартості майна такою, що відповідає справедливій рівновазі. Навіть якщо позбавлення майна здійснено для суспільних потреб, цього не достатньо для зменшення розміру компенсації у випадку «індивідуального та надмірного» тягара на особу.

Прикладом стандарту визначення розміру компенсації, залежно від позбавлення майна для суспільних потреб, однак таких, що несуть «індивідуальний та надмірний» тягар на особу, є справа *«Папахелас проти Греції»* від 25 березня 1999 р. У справі йдеться про те, що влада Греції за рішенням міністра, згідно із законом Греції «Про зобов'язання власників, нерухомість яких межує з місцями будівництва головних доріг», 1989 р. конфіскувала об'єкти нерухомості заявників з метою побудови нової головної дороги. Експропрійована власність налічувала територію розміром 8 402 м<sup>2</sup>, яка була частиною значно більшої земельної ділянки заявників. Законодавство Греції передбачало презумпцію, відповідно до якої, в разі побудови головної дороги, власники, нерухомість яких межувала із цією дорогою, отримували переваги, а отже, зобов'язувались «жертвувати» частиною вартості експропрійованого майна. Застосовуючи цю презумпцію, влада Греції вважала, що заявники отримали економічну вигоду від будівництва дороги, яка сама по собі відшкодувала їхнє право на компенсацію за 1 440 м<sup>2</sup> експропрійованих земель.

Отже, заявникам уряд компенсував лише 6 962 м<sup>2</sup> земельної ділянки [58, с. 292; 109].

У цій справі заявники скаржились, що презумпція, передбачена законодавством Греції, завадила отримати через внутрішньодержавні суди компенсацію за 1440 м<sup>2</sup> експропрійованої у них земельної ділянки [58, с. 292].

ЄСПЛ зазначив, що в системі права Греції, застосованій у цій ситуації, компенсація в будь-якому разі зменшується на суму, рівну вартості відповідної території земельної ділянки, без можливості власникам оспорити в національних судах те, що насправді результат вказаних робіт не мав жодної вигоди, мав меншу вигоду чи став причиною різноманітних збитків [58, с. 292].

Наголошено, що цю систему права, яка занадто сувора (негнучка) і не враховує різноманітність ситуацій, ігноруючи відмінності, зумовлені, зокрема, природою робіт та плануванням місцевості, уже раніше ЄСПЛ визнав такою, що порушує ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, у двох подібних справах за участю Греції (п. 53). ЄСПЛ не виявив жодної причини, згідно з якою він не повинен слідувати цьому прецедентному праву (щодо захисту права власності), якщо внутрішньодержавні суди позбавили заявників захисту свого права на повну компенсацію за втрату власності та яким призначили компенсацію лише за 6 962 м<sup>2</sup> із 8 402 м<sup>2</sup> експропрійованої земельної ділянки [58, с. 292; 109].

Отже, заявникам довелось нести індивідуальний і надмірний тягар, який могли визнати правомірним лише в разі наділення заявників можливістю довести свій ймовірний збиток та отримати належну компенсацію. У цій юридичній ситуації необхідного балансу не було дотримано [58, с. 292].

Проте ЄСПЛ зазначив, що в цій справі остаточна сума компенсації оцінена всього лише на 1 621 грецьку драхму менше, ніж сума компенсації, запропонована Асоціацією незалежних експертів та обрана для застосування з-поміж інших результатів оцінки майна, отож, суд дійшов висновку, що виплачена заявникам сума справедлива щодо вартості експропрійованої земельної ділянки [58, с. 292; 109].

Доктрину «справедливої рівноваги» щодо компенсації за позбавлення власності наводять у багатьох рішеннях ЄСПЛ. Окрім вищезазначеної справи, вона знаходить вияв у положеннях рішень таких справ: *«Брумареску проти Румунії»* (п. 78) [100], *«Колишнього короля Греції та інших проти Греції»* (п. 89) [103], *«Звежинський проти Польщі»* (п. 71) [124], *«Ягцирал та інших проти Греції»* у п. 40 [122], *«Платаку проти Греції»* (п. 55) [113], *«Малама проти Греції»* (п. 48) [107], *«Джокела проти Фінляндії»* (п. 53) [106], *«Пінкова та Пінк проти Республіки Чехія»* (п. 52) [112], *«Звольськи і Звольська проти Республіки Чехія»* (пп. 69–70) [123]; *«Аллард проти Швеції»* (п. 54) [96], *«Трегубенко проти України»* (п. 53) [49], *«Джей. Ей. Пай (Оксфорд) Ел-те-де проти Сполученого Королівства»* (п. 46) [104], *«Ян та інших проти Німеччини»* (пп. 93–95) [105], *«Стрейн та інших проти Румунії»* (п. 44) [117], *«Василеску проти Румунії»* (пп. 46–47) [121], *«Святі монастирі проти Греції»* (пп. 70–71) [118] тощо [58, с. 292; 204, р. 81].

У цих судових справах суд наполягав на дотриманні «розумного співвідношення» компенсації з ринковою вартістю майна. Вчені С. Ріпінський з К. Вільямсом зауважують, що ЄСПЛ також вимагає оцінки того, що являє собою таке розумне співвідношення компенсації до вартості майна, яка є необхідною в кожному конкретному випадку. Можливість компенсації, яка не враховує деякі майнові втрати (наприклад, непрямі збитки), визнано міжнародним судом лише у тих випадках, які за своєю суттю вважали правомірними (законними) експропріаціями, тобто такими, що відповідають вимогам «поведінки» (за своєю суттю протиправні експропріації обов'язково створюють умови для компенсації повної поточної вартості майна з урахуванням усіх втрат) [204, р. 81–82]. У практиці ЄСПЛ позбавлення майна, яке відповідає всім встановленим вимогам, але за наслідком якого компенсації не сплачено, за своєю суттю вважають правомірним [58, с. 292–293]. У останньому випадку протиправність полягає у невиконанні компенсації, а не у діях держави щодо позбавлення майна.

Зважаючи на прецедентне право, не всі види правомірних експропріацій допускають розмір компенсації, який менший стосовно вартості позбавленого майна. Наприклад, суд у справі *«Скордіно проти Італії»* від 29.03.2006 р.

постановив (п. 96), що «у багатьох випадках законної експропріації, наприклад, експропріації земельної ділянки з метою будівництва дороги або для інших цілей «в інтересах суспільства», тільки повна компенсація може розглядатися як розумно пов'язана із вартістю майна»<sup>1</sup> [204, р. 82; 115]. У цих випадках вважають, що тільки компенсація, відповідна ринковій вартості майна, є такою, що забезпечує «справедливу рівновагу» (хоча логіка розгляду справи *«Папахелас проти Греції»* (п. 53) теоретично підштовхувала (за дотримання певних умов) до можливості зменшення розміру компенсації на суму вартості раціонально обґрунтованих та розрахованих переваг, які зумовлювались певною безпосередньою корисністю здійснених державою заходів для заявника у формі збільшення вартості поряд розташованих його земель внаслідок будівництва шосе) [58, с. 293; 109].

На противагу цьому, вважають, що правомірні (законні) експропріації в результаті «заходів економічної реформи або заходів, спрямованих на досягнення більшої соціальної справедливості» зумовлюють визначення розміру компенсації, який може не враховувати деякі майнові втрати [115]. На думку С. Ріпінський з К. Вільямсом поняття «економічна реформа» і «соціальна справедливість» – доволі гнучкі і їх використовують для інтерпретації з урахуванням конкретних фактів. Зазначені вчені дещо спірно вважають, що вони охоплюють «загальногалузеві націоналізації та інші радикальні регулюючі заходи» [204, р. 82]. Зауважимо, що будь-які заходи щодо позбавлення майна необхідно здійснювати відповідно до положень внутрішнього права та принципів міжнародного права. Однак навіть за таких експропріацій суд не вправі призначити компенсацію, явно нижчу від ринкової вартості майна, без обґрунтування неврахування таких майнових втрат [58, с. 293; 204, р. 82].

У справі *«Пінкова та Пінк проти Чеської Республіки»* від 5 листопада 2002 р. ЄСПЛ постановив, що людина, позбавлена свого майна, загалом повинна отримати компенсацію, «розумно пов'язану з його вартістю», незважаючи на те,

---

<sup>1</sup> ЄСПЛ зазначає, що у цьому правилі можливі рідкісні винятки, і наводить для прикладу справу *«Колишнього короля Греції та інших проти Греції»* [103].

що «законні цілі «публічних інтересів» можуть зумовлювати меншу компенсацію від повної ринкової вартості». Отож, згаданого балансу зазвичай досягають у випадку, якщо компенсація, що виплачують особі, чиє майно експропрійоване, є розумно пов'язаною з його ринковою вартістю [112]. Наприклад, ЄСПЛ у справі *«Платаку проти Греції»* від 11 січня 2001 р. постановив, що компенсація у розмірі 30 мільйонів грецьких драхм, виплачена заявникові, *«не відповідала розумному співвідношенню»* до ринкової вартості майна, яку визначили у розмірі близько 147,5 мільйонів грецьких драхм. За рішенням у цій справі в частині майнової шкоди суд, керуючись вимогою заявника отримати компенсацію з урахуванням виплаченої частини у розмірі 120 мільйонів грецьких драхм, задовольнив вимогу та постановив компенсувати 90 мільйонів грецьких драхм, беручи до уваги уже компенсовану державою суму [58, с. 293; 113].

Отже, «розумне співвідношення компенсації до ринкової вартості» зазвичай використовують для визначення розміру компенсації з урахуванням необхідних обставин справи та обґрунтовують певними економічними чинниками та показниками з метою забезпечення стандарту «справедливої рівноваги» [58, с. 293].

Порівняння прецедентів ЄСПЛ зі справами, розглянутими міжнародними інвестиційними арбітражами, дещо обмежене тим фактом, що ЄСПЛ зазвичай має справу з претензіями, пред'явленими громадянами проти їхніх держав. Водночас, як зазначають С. Ріпінський з К. Вільямсом, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є міжнародним правовим інструментом, і її тлумачення постійно діючим міжнародним судом може бути корисним для інформування щодо міжнародного регулювання спорів загалом [58, с. 293; 204, р. 83].

Наведене доводить, що міжнародне договірне право не повною мірою вирішило питання чітких стандартів компенсації в разі правомірного позбавлення власності в контексті міжнародного права. Безперечно, відповідно до спостережень учених, з плином часу відбувся деякий поступ від дещо гнучкішого стандарту «відповідної» компенсації, яка уможливлювала часткову компенсацію з міркувань справедливості без усталених стандартів оцінки, до жорсткішого стандарту

«повної» (адекватної) компенсації, оціненої на основі визначених стандартів, зокрема категорії справедливої ринкової вартості позбавленого майна. Отож розрахунок компенсації обмежили визначеними стандартами. Як вважають С. Ріпінський та К. Вільямс, «у світлі всіх відповідних джерел звичаєве міжнародне право вимагає компенсації, еквівалентної справедливій ринковій вартості експропрійованих інвестицій, якщо в умовах конкретних обставин справи така компенсація не призводила б до явно несправедливого результату, що руйнує баланс громадських і приватних інтересів», однак в частині балансу інтересів таке твердження є сумнівним поза рамками регулювання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [58, с. 293; 204, р. 83].

Варто детальніше розглянути застосування поняття вартості в рамках звичаєвого міжнародного права. Вважаємо логічним, що присудження компенсації за протиправну експропріацію (чи іншу форму позбавлення права на власність у супереч міжнародно-правовим нормам) визначається не в міжнародних інвестиційних договорах, а міжнародним звичаєвим правом щодо відповідальності держав за міжнародно-протиправне діяння. У низці арбітражних рішень прийняли цю точку зору. У справі *«Ей-Ді-Сі проти Угорщини»* від 2 жовтня 2006 р., міжнародний арбітраж постановив: *«Оскільки двосторонній міжнародний договір не містить жодних юридичних спеціальних правил, які регулюють питання стандарту для оцінки шкоди в разі протиправної експропріації, міжнародний арбітраж у цьому випадку повинен застосовувати типовий стандарт, що міститься у звичаєвому міжнародному праві»* [58, с. 293; 204, р. 84].

Стандарт оцінки завданої майнової шкоди, спричиненої в результаті міжнародно-протиправних діянь, який відображає основоположну мету оцінки майна (як еквівалента майнової шкоди) у міжнародному звичаєвому праві, відображено в рішенні у справі *«Фабрики в Хожуві»*. Зокрема, міжнародний арбітраж у справі *«Сіменс проти Аргентини»* 2007 р. встановив, що двосторонній інвестиційний договір між Аргентиною та Німеччиною застосовують тільки для компенсації за експропріацію, здійсненої відповідно до умов цього міжнародного договору. Оскільки експропріація майна відбулась із порушенням зазначеного

договору, то міжнародний судовий орган встановив, що правом, яке можна застосувати, є звичаєве міжнародне право, керуючись ст. 36 проекту статей Комісії міжнародного права ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» та прецедентом у справі «Фабрики в Хожуві» щодо необхідності *«усунути всі наслідки незаконного акту»* [212, р. 111–112]. Такий самий підхід застосували у справі *«Вівенді проти Аргентини»* 2007 р. [58, с. 293; 228].

Застосування міжнародного звичаєвого права, а не положень міжнародного договору, впливає на встановлення стандартів визначення вартості, на основі якого визначають розмір компенсації. Міжнародний арбітраж з'ясував, що стандарт звичаєвого міжнародного права дає змогу, якщо цього потребують факти, більший рівень компенсації, ніж це передбачено в ст. 5 двостороннього інвестиційного договору між Аргентиною та Францією для правомірної експропріації [228, р. 244]. У наведеному прикладі яскраво проявляється відмінність між цими двома режимами у міжнародно-правових відносинах (між звичаєм та договором) [58, с. 293].

Розмежування двох зазначених режимів для визначення стандартів оцінки майна відображено у справі *«Сіменс проти Аргентини»* від 6 грудня 2007 р., у якій пояснено, що *«ключовою відмінністю»* компенсації між регламентованою положеннями статей двостороннього інвестиційного договору та стандартом компенсації у справі *«Фабрики в Хожуві»* є те, що в останньому випадку компенсація повинна врахувати *«всю фінансову шкоду, що можлива для розрахунку»*, тобто *«усунути всі наслідки незаконного акту»*, на противагу компенсації *«еквівалента вартості експропрійованих інвестицій»* згідно з умовами міжнародного договору. Керуючись звичаєвим міжнародним правом, заявник має право на компенсацію не лише вартості підприємства станом на дату експропріації (тобто 18 травня 2001 р.), а й також на більшу вартість, якої підприємство досягло станом на дату присудження міжнародним судовим органом компенсації, з урахуванням будь-яких непрямих збитків [212, р. 112]. Отже, у цьому разі визначення дати, станом на яку необхідно оцінити *«справедливу ринкову вартість»* підприємства, залежало від вирішення питання щодо

застосування договірному режиму (визначення вартості підприємства на дату експропріації) або звичаєвих міжнародно-правових норм (визначення вартості підприємства з урахуванням її збільшення на дату її присудження) [58, с. 294].

Варто зауважити, що в деяких рішеннях міжнародні арбітражі застосували договірні положення про компенсації без вирішення питання щодо правомірності експропріації, навіть у тих справах, що стосувались протиправних експропріацій (наприклад, у справі «Вена Хотелс проти Єгипту» від 8 грудня 2000 р.) [204, р. 84–85]. Ігнорування цього питання в таких рішеннях можна пояснити тим, що в практиці міжнародного арбітражу для обох режимів (міжнародного звичаєвого та міжнародного договірного права) фактично застосовують стандарт справедливої ринкової вартості майна [58, с. 294].

Отже, головним правовим критерієм компенсації для застосування категорії вартості майна (інвестицій) як засобу майнової відповідальності в міжнародному публічному праві є правомірність чи протиправність діянь держави [58, с. 294].

*Протиправність (незаконність, недопустимість) діянь держави*, зокрема незаконність позбавлення власності, має наслідком застосування норм звичаєвого міжнародного права щодо відповідальності держав за міжнародно-протиправне діяння, а саме – принципу «усунення всіх наслідків незаконного акту», зазначеного у справі «Фабрики в Хожуві» (за аналогічним принципом застосовують компенсацію в разі знищення чи пошкодження майна). У цій ситуації допустима компенсація, відповідна повній вартості майна або, в окремих випадках, вартості його ремонту, тобто такої, що *de facto* відповідає стандарту «справедливої ринкової вартості» майна (як еквіваленту завданої майнової шкоди, не усунутої у формі реституції), незважаючи на дискусії щодо правової підстави застосування такого стандарту в звичаєвому міжнародному праві [58, с. 294].

Важливою нормою у звичаєвому міжнародному праві вважають необхідність оцінки майна забезпечити справедливу (англ. *just*) компенсацію, однак такий засіб визначення вартості майна, як розрахунок «справедливої ринкової вартості» (англ. *fair market value*) майна, застосовують з іншим терміном справедливості «*fair*». Таку відмінність спробуємо пояснити тим, що термін «*fair*» використовують у

розумінні рівності у ставленні, отож таку ринкову вартість доцільно розуміти як належно та безсторонньо визначену. Термін «*just*» відрізняється тим, що встановлює вимогу для ширшого розгляду контексту ситуації, а для визначення розміру компенсації це, зокрема, означає: якщо частину збитків відшкодували у формі реституції, то еквівалент цього відшкодування враховують шляхом зменшення суми компенсації на цю частину відносно повної справедливої ринкової вартості майна, що відображає завдану майнову шкоду.

*Правомірність (законність, допустимість) діянь держави*, зокрема законність позбавлення власності, зумовлюється її відповідністю міжнародним договорам, отож в таких випадках компенсацію застосовують в рамках міжнародно-правового договірної режиму. Проте практика укладення таких договорів, а також інтерпретація їхніх умов міжнародними судовими органами засвідчує необхідність компенсації повної вартості майна, яка здебільшого відповідає стандарту «справедливої ринкової вартості» майна (інвестицій), ґрунтуючись на положеннях міжнародних договорів, зазвичай інвестиційних [58, с. 294].

Основними тенденціями компенсації на підставі правомірного позбавлення власності чи іншого втручання у права на майно в рамках міжнародного права є:

1) відсутність включення інших додаткових відшкодувань майнових втрат, окрім тих, що зазначені у застосованому договорі, до компенсації вартості майна;

2) допустимість урахування умов, передбачених у міжнародному договорі, для неврахування деяких майнових втрат під час розрахунку вартості майна (порівняно з повною ринковою вартістю майнових втрат). Наприклад, такими умовами згідно з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод є втручання в «інтересах суспільства» і на умовах, встановлених національним законом та загальними принципами міжнародного права. Зокрема, майнові втрати від належного контролю за використанням майна чи забезпечення сплати податків, інших зборів або штрафів не підлягають відшкодуванню [58, с. 294].

Особливості оцінки майна у судах з прав людини найповніше відображені у практиці Європейського суду з прав людини під час визначення розміру

компенсації за порушення державами положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У практиці зазначеного суду відбулось формування доктрини «справедливої рівноваги» в рамках положень ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, яка, поряд з необхідністю компенсації повної вартості майнових втрат, допускає підстави для неврахування деяких із них до розміру компенсації.

Важливими закономірностями практики Європейського суду з прав людини, що визначають підстави для невиплати повної вартості майна особи в рамках застосування компенсації, є такі обставини справи:

а) визначення правомірності діянь держави, що спричинили майнові втрати, як основної умови для неврахування деяких майнових втрат до розрахунку розміру компенсації;

б) врахування вже виплаченого державою розміру компенсації, який виявився недостатнім у зв'язку з невідповідністю ринковій вартості експропрійованого майна або внаслідок тривалого періоду виплати (справи *«Платаку проти Греції»* та *«Малама проти Греції»*, позиція суду щодо недостатності встановленої національним правом компенсації в п. 79 справи *«Брумареску проти Румунії»*);

в) застосування державою «непрямої» експропріації («фактичної» експропріації) чи інших форм обмеження власності, унаслідок яких позбавлення власності не відбулось у повному обсязі, зокрема й у разі обмеження прав власника щодо об'єкта власності (щодо накладення обмежень на власність та її можливої експропріації в майбутньому в справі *«Спорронг і Льоннрот проти Швеції»*, щодо невизначеності питання експропріації в національних судах у справі *«Звежинський проти Польщі»*);

г) врахування обґрунтованих переваг, які отримав заявник унаслідок експропріації, як елемент компенсації, раціонально розрахований (позиція суду щодо ненадання можливості внутрішнім правом оскаржити презумпцію про отримання переваг від будівництва дороги в п. 54 справи *«Папахелас проти Греції»*) [58, с. 294].

З'ясування таких обставин Європейським судом з прав людини є необхідним для аналізу дотримання стандарту захисту від безпідставного позбавлення майна, доктрини «справедливої рівноваги» та «розумного співвідношення компенсації до ринкової вартості майна» з метою відшкодування справедливого розміру компенсації [58, с. 294].

## **2.2. Значення моменту оцінки майна для встановлення розміру компенсації у міжнародному праві**

Вибір міжнародним судовим органом дати оцінки майна, як визначеного моменту часу, значною мірою впливає на розмір компенсації, що присуджують заявнику, який зазнав порушення прав на інвестиції внаслідок експропріації, націоналізації, конфіскації чи в інших формах істотного обмеження власності у приймаючій державі всупереч нормам міжнародного права<sup>1</sup>. Оцінку майна встановлюють на певну дату з метою фіксації стану власності та ринкових умов у визначеному моменті часу. Отже, ефективна реалізація норм міжнародного права, зокрема досягнення компенсаційної мети, залежить від належного визначення дати оцінки майна [61, с. 219].

Позови, що стосуються обґрунтування вибору дати оцінки, активно проявились порівняно нещодавно. Як і будь-який напрям юридичного обґрунтування, якому раніше не приділяли уваги, він розвивається за наявності відповідних засобів і стимулів. Як стверджують Ф. Лаво та Г. Р. Коста, спори з приводу дат оцінки зрідка траплялися до початку XXI ст. тому, що вирішального аргументу щодо відповідних фактів не досягнули. Після достатнього розвитку відповідного напрямку міркувань зазначене питання стало визначальним для

---

<sup>1</sup> Визначення понять, що відображають позбавлення власності, істотне обмеження власності чи інший вплив на право власності, у міжнародному праві здійснюють на основі інтерпретації положень конкретних міжнародних договорів та інших норм права.

подальших дебатів щодо відшкодування шкоди у міжнародному праві [61, с. 219–220; 171, р. 52].

Якщо для застосування компенсації у положеннях міжнародного інвестиційного договору виявляють посилання на вартість, то це вважають економічною вартістю інвестиції. Реалізацію інших норм міжнародного права також здійснюють на основі оцінки вартості майна, зокрема за необхідності визначення вартості, «що відповідає вартості реституції в її натуральному вираженні» [93, р. 47]. Вартість майна неможливо визначити лише за її характеристиками, отож її визначають шляхом посилання на окрему перспективу<sup>1</sup>. Поняття вартості І. Марбое пояснила в такий спосіб: *«Вартість, однак, не є об'єктивною якістю речей. ... Як зазначив Іммануїл Кант, цінність можна зрозуміти лише як оцінку з боку людей. Без потреб і схильностей людей це не матиме ніякої вартості. «Вартість», виходить, поняття відносне»* [61, с. 220; 166, р. 10; 177, р. 22].

Ключовим спірним питанням у міжнародних судових органах для визначення розміру компенсації вважають необхідність встановлення того, чи оцінка відображатиме лише ті очікування та інформацію, які доступні на момент позбавлення майна, чи враховуватиме також інформацію, що впливає на визначення вартості інвестиції уже після дати позбавлення майна [61, с. 220].

У доктрині міжнародного права цій темі присвятили свої дослідження такі вчені, як М. А. Абдала [70; 69], М. Кантор [167], А. М. Юуль [166], Ш. Корі [130], Е. К. Смутні [214], І. Марбое [177], Б. Сабахі [208]. Зазначене питання досліджено у спільній статті Ф. Лаво та Г. Р. Кости «Дата оцінки в інвестиційному арбітражі: фундаментальне дослідження Хожувських принципів» [171], а також відображено у спільній праці С. Ріпінського та К. Вільямса «Шкода в міжнародному інвестиційному праві» [61, с. 220; 204].

---

<sup>1</sup> Теорія перспектив описує те, як люди обирають між альтернативами, що зумовлює встановлення вартості на основі їхньої суб'єктивної оцінки ризиків та переваг.

Метою цієї частини праці є встановлення міжнародно-правових засад вибору моменту оцінки майна, зазвичай зафіксованого календарною датою, та особливостей його застосування у практиці міжнародних судових органів для розрахунку розміру компенсації у міжнародному праві.

Оцінка розміру компенсації за шкоду внаслідок експропріації інвестицій значною мірою залежить від визначення дати оцінки. Значення вартості постійно змінюється під впливом інформації щодо інвестиційних активів та змін на ринку. Оскільки метою оцінки майна є визначення вартості на дату оцінки, то актуальною вважають лише ту інформацію, що передуює даті оцінки (*ex-ante* («перед подією») інформація). Інформацію про події, які відбуваються після дати оцінки (*ex-post* («після факту», «постфактум») інформація), вважають недоступною для покупців на дату оцінки, отож вона не впливає на розмір вартості, що слід враховувати під час визначення розміру компенсації. Попри відкидання *ex-post* інформації для розрахунку, її іноді використовують для того, щоб підтвердити розумність припущень, застосованих у виконаних оцінках майна. *Ex-post* інформація про фактичні доходи після моменту оцінки часто може підтвердити належну обґрунтованість припущень щодо очікування покупців і продавців станом на дату оцінки [70, р. 8; 204, р. 254]. Однак, за твердженнями С. Ріпінського з К. Вільямсом, у ситуації протиправних експропріацій *ex-post* інформацію використовують у випадку, якщо вона спричиняє збільшення вартості компенсації. Очевидно, що вчені розглядають ці два види інформації стосовно дати експропріації, а не дати оцінки [61, с. 220–221; 204, р. 258].

Головним критерієм для визначення моменту оцінки вважають правомірність чи протиправність діянь, внаслідок яких відбулось позбавлення майна (власності) особи. Зокрема, Європейський суд з прав людини також використовує зазначений підхід для визначення дати оцінки залежно від визначення законності чи незаконності позбавлення власності, проте з особливим поглядом на поняття протиправності позбавлення майна в частині підтримки ним позиції про недостатність порушення договірних положень лише щодо строків виплати

компенсації за майно (якщо їх передбачено міжнародним договором) для визнання такого позбавлення протиправним [61, с. 221; 204, р. 67, 245].

Для визначення дати оцінки майна необхідна **правова кваліфікація діянь держави за критерієм правомірності чи протиправності**. Не існуюча станом на сьогодні Постійна палата міжнародного правосуддя Ліги Націй у справі «*Фабрики в Хожуві*» 1928 р., аналізуючи дії Польщі, визначила чітке розмежування між правомірними (допустимими) та протиправними (недопустимими) експропріаціями майна. Більшість розрізняє *правомірну експропріацію (в якій не виконано лише зобов'язання щодо компенсації)* від інших заборонених форм позбавлення власності [61, с. 221; 171, р. 46].

Зазначений суд взяв до уваги те, що дії держави, пов'язані з позбавленням власності, суперечили Конвенції про Верхню Сілезію, укладеної в Женеві 1922 р., не вважалися експропріацією з точки зору інтерпретації статей цієї конвенції та відповідали б зазначеному поняттю за умов їхньої законності та виплати справедливої компенсації; це вважали «захопленням майна, прав та інтересів, котрі не можуть бути експропрійовані навіть за наявності виплати компенсації» [93, р. 46], керуючись деякими територіальними обмеженнями права експропріації, зазначеними у цій угоді [92, р. 31]. Міжнародний судовий орган прямо заявив у рішенні, що відшкодування в цьому випадку вважає наслідком не застосування статей конвенції, «а дій, які суперечать цим статтям» [61, с. 221; 93, р. 46; 208, р. 48].

Зазначимо, що таке тлумачення поняття «експропріація», яке включало обов'язкову ознаку правомірності, відбувалось у межах інтерпретації тексту договору у справі та не характерне для доктрини міжнародного права, у якій часто використовують поняття «незаконність експропріації». Як вдало зазначила В. Поєдинок, термінологія міжнародних інвестиційних угод щодо примусових вилучень інвестицій не надто послідовна, а такі поняття, як «експропріація», «націоналізація», «вилучення», «позбавлення» тощо, часто застосовують як взаємозамінні та використовують залежно від правової традиції та перекладу [29, с. 98; 61, с. 221].

Проте стандарти оцінки майна, викладені у справі «Фабрики в Хожуві», стали загальноновизнаними у міжнародній судовій практиці: їх вважають нормами звичаєвого міжнародного права [214, р. 631]. Деякі міжнародні судові органи визнали, що такі стандарти застосовують не лише до протиправних експропріацій, а й до інших порушень, для яких міжнародні інвестиційні договори не передбачають особливих правил, що регулюють засоби захисту. Наприклад, міжнародний арбітраж у справі «*Лемір проти України*» 2011 р. визнав, що прецедент справи «Фабрики в Хожуві» застосовують до порушень стандарту справедливості та рівноправності, *навіть якщо таке порушення «не призводить до повної втрати інвестиції»*. Отже, дебати щодо визначення моменту оцінки частіше трапляються у випадках експропріації, проте можуть виникнути й у контексті інших порушень умов міжнародного договору [61, с. 221–222; 165, р. 46; 171, р. 48].

**Визначення дати оцінки для правомірних експропріацій (позбавлень власності)** відбувається на основі інтерпретації тексту міжнародних договорів. Здебільшого інвестиційні договори передбачають, що датою оцінки вважають момент експропріації чи момент, коли інформація про експропріацію стала загальнодоступною громадськості, залежно від того, що було раніше [61, с. 222; 130, р. 996–997; 204, р. 244].

На практиці це, зазвичай, можна встановити за відповідним рішенням уряду, що спрямоване на експропріацію, або діями, подібними прямому захопленню інвестицій. Сенс цього правила полягає у виключенні будь-якого впливу на ринкову вартість інвестицій, пов'язаного із розкриттям інформації щодо наміру держави здійснити експропріацію. Якби зазначену інформацію використовували під час розрахунку вартості інвестицій, то держава отримала б безпідставні переваги від своїх власних дій унаслідок нижчої оцінки інвестицій, оскільки вважають малоімовірною наявність багатьох потенційних покупців, готових придбати такі інвестиції через невизначеність стосовно їхнього майбутнього у державі [61, с. 222; 204, р. 243–244].

Міжнародні судові органи розглядають дату оцінки інвестицій як момент ситуації на ринку, під час якого власники та потенційні покупці враховують акціонерні ризики участі як інвесторів, оскільки подальші події, які зменшують або збільшують вартість інвестицій, уже не впливають на процес оцінки, адже є невідомими для них у зазначений час [61, с. 222].

У міжнародному праві досягнення правової мети присудження компенсації вартості майна здійснюють у формі його грошового еквівалента, отож вибір дати оцінки станом на дату експропріації з визначенням *історичної* або *номінальної вартості* потребує встановлення *реальної вартості*, а саме – врахування зміни показника цінності цього еквівалента з часом [165, р. 75; 181, р. 169], тобто окремого розрахунку його знецінення у часі (інфляції), або врахування разом з втраченою вигодою у складі відсотків відповідних комерційний ставок [204, р. 397]. Для кращого забезпечення можливості отримати компенсацію реальної вартості майна у міжнародних договорах зазначають відповідні «антиінфляційні» положення [61, с. 222; 181, р. 169].

Властивість знецінення грошової одиниці може зумовити дебати саме щодо еквівалента, а не дати оцінки майна. Зокрема, у справі «*Санта Єлена проти Коста-Рики*» міжнародний арбітражний суд прийняв позицію заявника, що вартість майна, оціненого на дату експропріації (5 травня 1978 р.), повинна відповідати теперішньому еквіваленту грошових коштів (на 17 лютого 2000 р.) з урахуванням у складі відсотків (п. 104): «... коли власник майна в деякий час раніше втратив вартість свого активу, але не отримав грошовий еквівалент, який тоді став йому належний, сума компенсації повинна відображати, принаймні частково, додаткову суму, яку його кошти могли б заробити, якби дохід, отриманий від них, був реінвестований щорічно за найпоширенішими відсотковими ставками» [61, с. 222–223; 129, р. 193, 201–202].

**Визначення дати оцінки для протиправних експропріацій (позбавлень власності)** відбувається на основі норм звичаєвого міжнародного права після встановлення факту здійснення акту, такого як захоплення, або рішення, яке позбавляє інвестора інвестиції (*прямої експропріації*), чи такого позбавлення

майна, що не є результатом одного акту, рівноцінного позбавленню власності (*непрямої або повзучої експропріації*). Чимало міжнародних судових органів у випадку протиправності експропріації застосовує не положення міжнародних інвестиційних договорів, попри їхню наявність, а норми звичаєвого міжнародного права для визначення стандартів компенсації за вчинення міжнародно-протиправних діянь [61, с. 223; 171, р. 44–45].

*Принцип «повної компенсації»* не надто чіткий щодо того, чи він вимагає відновлення потерпілої сторони до стану, що передував протиправному акту (*status quo ante*) з урахуванням відсотків на дату присудження відшкодування, чи він має відновити гіпотетичну ситуацію, у якій порушення не відбулось би (*a hypothetical position*) [93, р. 47–48]. Прецедент справи «Фабрики в Хожуві» надав більшої чіткості стосовно необхідності вибору саме гіпотетичної ситуації [171, р. 55; 208, р. 50]. Однак у доктрині та практиці міжнародного права не завершені дискусії щодо змісту наведеного стандарту та інтерпретації зобов'язання відшкодування шкоди, що дорівнює вартості реституції, зазначеними двома підходами: вузького та широкого [61, с. 223].

*Широкий* підхід (*a hypothetical position*) до реституції тягне за собою зобов'язання відновити теперішню гіпотетичну ситуацію, в якій не здійснено протиправних діянь. За такого підходу міжнародний судовий орган повинен присудити компенсацію, розмір якої дорівнює різниці між фактичною і гіпотетичною ситуаціями інвестора на дату присудження відшкодування, стосовно випадків протиправних експропріацій державою [166, р. 33]. Це часто потребує встановлення моменту оцінки інвестицій на дату присудження відшкодувань, тобто оцінки майна станом на момент прийняття міжнародним судовим органом рішення про виплату визначеного розміру відшкодування. Такий підхід згадують як стандарт зі справи «Фабрики в Хожуві» [61, с. 223].

Міжнародні судові органи, які застосували стандарт зі справи «Фабрики в Хожуві», вважали, що вартість інвестицій не обмежується датою експропріації, а включає будь-які непрямі втрати, визначені на дату присудження відшкодування. Наслідком такого погляду є те, що на держави покладені як ризик зниження

вартості інвестицій, що знаходяться під їхнім контролем, так і ризик компенсації будь-якого збільшення вартості експропрійованих інвестицій за наслідком протиправного діяння, оскільки це також вважатимуть шкодою, завданою інвестору [61, с. 223; 212, р. 112; 232, р. 545].

Однак для непрямих експропріацій статус інвестора щодо інвестицій, за визначенням, не змінюється, а інвестор (принаймні формально) може їх продати. На думку М. А. Абдали, якщо заходи держави не перешкоджають відчуженню майна інвестора, то йому в будь-якому випадку належить різниця між гіпотетичною величиною і фактичною вартістю на дату присудження компенсації [69, р. 118–119]. Наведемо його аргумент (попри те, що він не базується на арбітражній практиці): якщо економічні умови погіршуються, то компенсація, обмежена вартістю на дату експропріації, надала б інвесторові додаткову вигоду, втрата якої не пов'язана з діями держави [166, р. 34]. Недоліком цього погляду є ігнорування втраченої можливості інвестора продати майно до настання несприятливих економічних умов як завдану шкоду внаслідок протиправних дій [61, с. 224].

Автори С. Ріпінський та К. Вільямс зазначають: *«логічно, що компенсація за незаконне відчуження не може бути нижчою, ніж для законної»* [204, р. 245, 256]. Водночас А. М. Юуль зауважує, що ними не проаналізовано чому це є логічним, однак визнає, що така позиція створює стримуючий чинник для протиправних дій, який надає нормам права щодо правомірної експропріації більшої ефективності та запобігає спробам експропріацій, користуючись сприятливими ситуаціями. Проте учений стверджує, що такий підхід наділений, найвірогідніше, ознаками елементу покарання, ніж компенсації у міжнародному праві. Дійсно, у п. 4 коментаря Комісії міжнародного права ООН до ст. 36 документа «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» зазначено, що функція компенсації «чисто компенсаційна» та не має відношення до покарання [198, р. 245]. Однак головним аргументом визначення дати оцінки на основі дати присудження відшкодування можна вважати можливість урахування у такий спосіб втраченої вигоди та її неповного врахування під час оцінки майна на дату експропріації у вигляді

відсотків, а також те, що природа реституції, еквівалент вартості якої необхідно визначити як компенсацію, спрямована саме на теперішній момент і неможлива для здійснення в минулому [61, с. 224].

Яскравим прикладом вибору міжнародним арбітражним судом пізнішої дати оцінки вважають арбітраж 2006 р. у Міжнародному центрі з урегулювання інвестиційних спорів у справі *«Ей-Ді-Сі проти Угорщини»* [171, р. 54]. Справа стосувалася експропріації права діяльності на основі операційної угоди для міжнародного аеропорту Будапешта «Феріхедь». Основна угода між інвестором та урядом Угорщини від 1995 р. передбачала, що після здійснення реконструкції аеропорту проектна компанія наділена правом здійснювати операції на терміналі та отримувати доходи на визначений строк, однак згодом її порушили [71, р. 19]. Кваліфікацію діянь держави здійснили на основі критеріїв міжнародної угоди щодо взаємного сприяння та захисту інвестицій, укладеної 1989 р. між Угорщиною та Кіпром. Міжнародний арбітраж постановив, що в державних заходах наявні ознаки протиправної експропріації, оскільки позбавлення відбулось із такими порушеннями положень міжнародного договору:

- а) з порушенням вимоги щодо можливості позбавлення лише для досягнення цілей публічних інтересів;
- б) без дотримання належного правового процесу;
- в) з порушенням «справедливого і рівного ставлення»;
- г) з наявністю дискримінації;
- д) без виплати справедливої компенсації інвестору [61, с. 224; 71, р. 88].

Це підтвердило, що Угорщина порушила вимоги положень міжнародного договору стосовно забезпечення «повної безпеки та захисту» інвестора [71, р. 88]. Вартість угоди стосовно права обслуговування аеропорту помітно зросла після дати експропріації у зв'язку зі вступом Угорщини в ЄС і значним зростанням потоку туристів, що відвідували Угорщину. Міжнародний арбітраж визначав, яка зі сторін отримає переваги від цих подій. Оцінка на основі дати експропріації з розглядом зазначених подій як постфактум інформації принесла б вигоду Угорщині. І навпаки, за оцінки гіпотетичної вартості на дату присудження

відшкодування цю інформацію розглядають як *ex-ante* інформацію, яка приносить вигоду позивачу [61, с. 224–225; 166, р. 37–38].

Міжнародний судовий орган постановив, що належний стандарт компенсації був стандартом зі справи «Фабрики в Хожуві» і що інвестору належить присудити компенсацію за ринковою вартістю станом на дату присудження виплати відшкодування [71, р. 93–94, 97–98]. Розглянемо цей підхід з огляду на аргументи. Головним ціноутворювальним чинником загальної вартості інвестицій була кількість пасажирів, що подорожують через аеропорт. Оскільки ця кількість збільшилася, а компанія «Ей-Ді-Сі» є професійним оператором аеропорту, видається достатньо ймовірним, що інвестиції збільшилися б у вартості після дати експропріації. Якби оцінку майна інвестора не здійснювали станом на дату присудження відшкодування, компенсаційна мета стандарту справи «Фабрики в Хожуві» не була б досягнута. Вибір дати експропріації як дати оцінки не поставив би заявника в гіпотетичну ситуацію, у якій він би опинився в умовах відсутності протиправної експропріації [61, с. 225].

Широким і цікавим підходом застосування стандарту компенсації зі справи «Фабрики в Хожуві» вважають випадок у справі колишніх власників «Юкоса» проти Російської Федерації 2014 р. (попри спроби оскарження визначення юрисдикції суду на підставі Договору до Енергетичної хартії). Справа стосувалася експропріації на території Росії нафтової компанії «Юкос». Експропріацію визнано протиправною міжнародним арбітражним судом, оскільки її не проведено в рамках належної правової процедури і жодної компенсації не виплачено. Стосовно питання щодо відповідної дати оцінки міжнародний арбітраж постановив, що *заявник мав право на вибір між датою експропріації і датою присудження відшкодування* [171, р. 34]. Перед цим суд спершу проаналізував ст. 13 Договору до Енергетичної хартії і дійшов висновку, що вона не містить нічого такого, що стосується визначення дати оцінки відносно розрахунку шкоди. Надалі суд розглянув статті 35 та 36 проекту статей Комісії міжнародного права ООН і постановив, що стаття 35 тягне за собою «зобов'язання реституції [що] застосовується станом на дату винесення рішення» [232, р. 545]. Міжнародний

арбітражний суд розтлумачив, що *реституція потребує виплати більшої вартості з визначених на дату присудження відшкодування і дату експропріації*. Це означає, що держава несе ризик будь-якого збільшення чи зменшення реальної вартості інвестицій з дати експропріації до дати присудження відшкодування [61, с. 225; 232, р. 545].

Проте міжнародний арбітраж у справі власників «Юкоса» проти Російської Федерації нетипово розглядав обґрунтування вибору дати оцінки для розрахунку компенсації, намагаючись врахувати ймовірність продажу активів інвестором до дати присудження відшкодування. Міжнародний арбітражний суд постановив, що інвестор у разі «відсутності експропріації ... міг би продати цей актив більш ранньою датою на попередній вищій вартості» [232, р. 545]. Оскільки ця справа стосувалася прямої експропріації шляхом захоплення і подальшого продажу через аукціон активів компанії, держава насправді позбавила інвестора можливості такого продажу у зв'язку з примусовим виставленням на аукціон активів компанії внаслідок експропріації [61, с. 225–226].

Для визначення вартості експропрійованої інвестиції міжнародний арбітраж спирався на нафтові і газові цінові індекси російської фондової біржі, беручи за основу з кількох поданих заявниками значень вартості одну – станом на дату експропріації (21 листопада 2007 р.), та скорегував значення вартості так, щоб враховувати значення оцінки також станом на дату присудження відшкодування (тобто значення вартості визначили на основі двох дат) [232, р. 561]. Такий підхід передбачав, що вартість компанії «Юкос» показувала зміну цінового індексу та включала ймовірність відчуження інвестицій впродовж цього періоду. Проте А. М. Юуль наголошує на малоімовірності вчинення «Юкосом» таких дій. З іншого боку, зважаючи на відсутність ознак того, що інвестори дійсно відчужили б інвестиції до дати прийняття рішення, збереження інвестицій у власника до дати присудження відшкодування також є припущенням. Це засвідчує ймовірність відчуження активів у зазначений період з функціонуванням компанії відповідно до такого рівня цінового індексу, отож цей підхід за таких обставин можна вважати найрозумнішим припущенням [166, р. 39]. Отже, компенсаційна мета, покладена в

основу стандарту справи «Фабрики в Хожуві», потребувала компенсації на основі оцінки на особливу дату присудження відшкодування з урахуванням втраченої вигоди в минулому. Якби арбітраж не зробив цього, зазначене рішення не усунуло б усі наслідки протиправних дій Російської Федерації. Загальна різниця у вартості між двома датами сягала понад 33 млрд дол. США [166, р. 39]. Розмір компенсації чудово ілюструє важливість моменту оцінки майна [61, с. 226].

Зазначимо, що у справах «Ель Пасо проти Аргентини» 2011 р., «Фон Пецольт проти Зімбабве» 2015 р., «Кіборакс проти Болівії» 2015 р. також обґрунтована необхідність вибору дати з вищою вартістю інвестиції у ситуаціях, коли дата оцінки є спірною під час визначення розміру компенсації внаслідок протиправної експропріації власності [61, с. 226; 171, р. 56].

За вузького підходу (*status quo ante* – ситуація, яка існувала раніше) держава повинна усунути всі наслідки шляхом компенсації вартості реституції до моменту вчинення протиправного акту з урахуванням відповідних відсотків до дати присудження відшкодування. Твердження А. М. Юуля про те, що (згідно з коментарем Комісії міжнародного права ООН) на міжнародному рівні прийнято вузьке тлумачення, є достатньо спірним та прямо суперечить цьому ж самому коментарю у п. 27 до ст. 36, де зазначено, що за стандартом вказаної справи обов'язок урахування втраченої вигоди впливає на необхідність визначення вартості майна «не на дату експропріації, а на дату присудження відшкодування» [198, р. 259]. Дійсно, у ст. 35 документа Комісії міжнародного права ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» вказано про обов'язок держави «відновити становище, яке існувало до вчинення протиправного діяння» [199]. Однак нагадування у ст. 36 про втрачену вигоду гармонійно співвідноситься зі словами Постійної палати міжнародного правосуддя у справі «Фабрики в Хожуві» про те, що обов'язок відшкодування шкоди «не обов'язково обмежується вартістю підприємства на момент позбавлення, плюс відсотки до дня оплати» [61, с. 226–227; 93, р. 47; 208, р. 49].

Наведені нижче судові справи характеризують застосування стандарту справи «Фабрики в Хожуві», проте виявляють неузгодженості щодо визначення

дати оцінки майна. У справі «Румелі Телеком проти Казахстану» 2008 р., критикованій Дж. Б. Сімонс [213, р. 212], арбітраж Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів дивно зазначив, що стандарт справи «Фабрики в Хожуві» застосовують тільки до інших неправомірних дій, а не до протиправної експропріації. По суті, справа щодо Казахстану не є вдалим прикладом застосування усталеного стандарту [61, с. 227].

Інвестиції у справі «Румелі Телеком проти Казахстану» були оцінені з дати експропріації. Міжнародному арбітражному суду довелося б розглянути *ex-post* інформацію у випадку застосування стандарту справи «Фабрики в Хожуві». На думку Юуля, застосування цього стандарту, ймовірно, спричинило б такий результат, як застосування стандарту оцінки, передбаченого інвестиційним договором, оскільки арбітраж пов'язав позитивні зрушення саме з новим власником, а це означало, що позивач не був би в цій покращеній ситуації на ринку у випадку відсутності протиправних діянь [207, р. 222]. Така аргументація суду суперечить суті ринкової вартості, а саме – «фундаментальному аспекту ринкової оцінки» щодо необхідності застосування при її визначенні принципу «найціннішого та найкращого використання» (*highest and best use* – найефективнішого використання) майна на дату його оцінки, визнаного, зокрема, впливовою міжнародною неурядовою організацією – Міжнародним комітетом зі стандартів оцінки майна (МКСО) [129, р. 185; 163, р. 269; 167, р. 32], оскільки базується на припущеннях неефективного використання інвестицій попереднім власником. Отже, зазначений принцип загалом необхідно застосовувати для визначення справедливої ринкової вартості й обґрунтування вибору дати оцінки, однак він неприпустимий у разі невідповідності стандартам оцінки, зазначеним у положеннях міжнародних договорів [61, с. 227; 167, р. 33].

Навіть за додаткового вкладення державою власного майна до функціонування підприємства, це лише впливає на необхідність додаткових розрахунків з вирахуванням частки такого вкладу, проте аж ніяк не на визначення дати оцінки майна. Твердження А. М. Юуля щодо відсутності необхідності застосування пізнішої дати оцінки, оскільки застосування дати експропріації дає

змогу досягти поставленого завдання, в таких умовах є доволі суперечливим, адже базується не на фактах, а на припущенні, застосування якого в процесі оцінки суперечить домінуючій та кращій міжнародній практиці [61, с. 227].

У справі *«Кардасопулос проти Грузії»* 2010 р. арбітраж Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів визнав, як зазначено, що Грузія порушила вимогу щодо належного процесу та протиправно експропріювала інвестиції шляхом припинення концесії інвестора. З'ясували, що компенсацію необхідно сплатити, оскільки реституція уже неможлива. Міжнародний арбітраж, схоже, нетипово застосував стандарт справи *«Фабрики в Хожуві»*, оскільки зазначив, що принцип повного відшкодування може вимагати відшкодування шкоди на день винесення рішення, якщо *«продемонстровано, що Заявники, за винятком [здійсненого] позбавлення, зберігали б свої інвестиції»* [61, с. 227–228; 159, р. 165].

Під час застосування стандарту справи *«Фабрики в Хожуві»* до особливої справи щодо протиправної експропріації міжнародний арбітраж визнав, що інвестор продав би інвестиції. Доказом цього для міжнародного арбітражного суду виявилась малоймовірність гіпотетичного результату стосовно збереження інвестиції до дати присудження відшкодування на тій підставі, що інвестор вів перемовини щодо продажу інвестицій за місяць до дати експропріації, а продаж акцій був би *«цілком прийнятним виходом»* [159, р. 49, 165]. Міжнародний арбітражний суд також покладался на думку галузових експертів, які засвідчили, що консорціум, пов'язаний з інвестиціями, найімовірніше, придбав би такі інвестиції [159, р. 166]. Відповідно до трактування обставин справи зроблено висновок, що збереження інвестицій є обов'язковою умовою для вибору пізнішої дати оцінки (дати присудження відшкодування). Якщо б інвестицію продали приблизно на дату експропріації, то не було б втрати вартості, що виникла на дату присудження компенсації. Як вважає А. М. Юуль, компенсаційна мета, покладена в основу справи *«Фабрики в Хожуві»*, не вимагатиме пізнішої дати оцінки в таких випадках [61, с. 228; 166, р. 40–41].

Однак зазначимо, що такий варіант визначення дати оцінки з обґрунтуванням високої ймовірності продажу є доволі суперечливим у частині забезпечення принципу повної компенсації у звичайному міжнародному праві. Такий близький збіг дати переговорів щодо продажу інвестицій та дати експропріації, навпаки, створює підозру щодо наявності в інвестора інформації про ризик таких дій з боку держави, що, безперечно, в цей момент могло зменшити вартість інвестиції та зумовити бажання її продажу, отож таке сприйняття факту спроби відчуження було б справедливіше трактувати на користь заявника, а різний розмір компенсації, залежно від факту ведення переговорів щодо продажу інвестиції, є сумнівною позицією [61, с. 228].

Наявність такого *чинника тиску*, який, безперечно, впливає на зменшення ціни продажу в момент ведення переговорів та зумовлює бажання відчужити інвестицію, не можна використовувати для встановлення справедливої ринкової вартості за визначенням цього стандарту у міжнародному праві, зокрема і для обґрунтування вибору дати оцінки [213, р. 197]. Будь-яке відхилення від принципу повного відшкодування з урахуванням втраченої вигоди більшою мірою виглядає як спроба ухилення від компенсаційного стандарту з метою отримання певної економічної вигоди внаслідок протиправних діянь та порушення економічних прав, а такі особливі стандарти визначення дати оцінки віддаляють від еквівалента вартості, відповідного вартості реституції [61, с. 228].

***Визначення дати оцінки для непрямих (повзучих) експропріацій***, що не відбуваються в один певний момент, можна вважати складним процесом, оскільки таке позбавлення власності не є результатом одного акту, рівноцінного позбавленню власності [61, с. 228].

Повзучі експропріації є результатом низки вжитих державою заходів, що загалом, в сукупності, і є експропріацією. Встановлення точної дати як «моменту експропріації», коли позбавлення власності не відбувається в одну конкретну мить, є складним завданням для міжнародного арбітражу. Очевидно, момент визначення експропріації необхідний не лише для визначення її як дати оцінки, а й для

визначення обсягу майна, наділеного економічною цінністю, яке втрачено інвестором та вимагає компенсацій [61, с. 229].

Для непрямих експропріацій тенденція арбітражної практики полягала в тому, щоб концентрувати увагу на даті, коли заходи уряду спричиняють «незворотну деривацію» як дату експропріації [177, р. 135]. На думку Ш. Корі, визначення цього моменту наприкінці дій держави несе інвесторові ризик лише часткової компенсації негативних наслідків експропріації порівняно з використанням дати експропріації, встановленої на початок серії подій. Незважаючи на переваги визначення дати оцінки в момент, коли інформація про експропріацію ще не вплинула на вартість інвестиції, недоліком зазначеного вибору вважають вплив на вартість таких дій, які є правомірними та не потребують компенсації, а також впливу на вартість змін на ринку, які становлять звичайний ризик діяльності та не пов'язані з діями держави [130, р. 997–998]. Таку неузгодженість можна пояснити лише важливістю урахування усіх правомірних та протиправних моментів впливу на втрату майном цінності, тобто визначенням обсягу експропрійованого майна та необхідністю усунення впливу інформації щодо експропріації майна на його вартість [61, с. 229].

Визначення дати експропріації є доволі проблемним питанням, коли її застосовують як дату оцінки та коли виникає необхідність визначення еквівалента обсягу експропрійованих інвестицій на основі рішень держави в різний час. Однак таке завдання спрощується під час оцінки майна на дату присудження відшкодування у разі відсутності погіршення економічних умов, які впливають на вартість майна, з плином часу. За таких умов еквівалент обсягу майнових втрат визначають як різницю між вартістю інвестиції у гіпотетичній ситуації в умовах відсутності порушень і фактичною вартістю на момент прийняття арбітражного рішення [61, с. 229].

У справі «Унглауб проти Коста-Рики» 2012 р. простежуємо тривалу спробу держави експропріювати власність на нерухомість. На дату присудження компенсації Коста-Рика формально все ще цілком не позбавила права на інвестиції. Арбітраж Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів визнав, що з

22 липня 2003 року держава вжила заходів, які фактично позбавили позивача нормальних прав власності. Ці дії визнані протиправними, оскільки адекватну компенсацію не сплачено. Міжнародний арбітражний суд вважав, що «визначення «дати експропріації» (та її використання як «дати оцінки» 75-метрової [прибережної] смуги) являє собою складний та незадовільний набір рішень» [179, р. 111]. Щоб усунути наслідки протиправного діяння, суд призначив виплату справедливої ринкової вартості інвестиції, розраховану станом на 1 січня 2006 року та засновану на цікавому припущенні, що інвестор продасть майно за шість місяців до початку піка ринку продажу нерухомості [61, с. 229; 179, р. 113].

Наголосимо на **значенні вибору дати оцінки для забезпечення дотримання міжнародно-правових зобов'язань**. Постійна палата міжнародного правосуддя Ліги Націй у відомому рішенні стосовно майна в Хожуві розтлумачила, що правова система покликана реагувати енергійніше на порушення договорів, пояснюючи, що певні обмеження компенсації, передбачені в умовах правомірної експропріації, не повинні застосовувати до міжнародно-протиправних діянь держав, оскільки це було б рівносильним прирівнянню правомірного позбавлення власності з протиправним у частині фінансових результатів. Міжнародний арбітраж у справі «Юкоса» пояснив (п. 1765): «Зрівняння розміру відшкодування шкоди за правомірні позбавлення [власності] з розміром шкоди за протиправне позбавлення на звичний погляд є непереконливим варіантом» [232, р. 544–545]. Найкращою відповіддю на це питання, на думку Ф. Лаво та Г. Р. Кости, є підтримка міжнародними судовими органами деякий форм «морального судження» з наданням заявникам можливості вибору дати оцінки із більшою вартістю інвестиції [171, р. 65]. Однак, вважаємо, що можливість вибору дати оцінки в таких випадках є цілком обґрунтованою нормами звичаєвого права щодо необхідності компенсації втраченої вигоди, а вибір дати оцінки обумовлено властивістю майна змінюватись у вартості з часом [61, с. 229–230].

Можливості вибору дати оцінки майна є також важливими для недопущення отримання державою-правопорушницею вигоди від позитивних коливань на ринку внаслідок вчинення міжнародно-протиправних діянь. Вчені наводять аргументи,

що відповідальність держав полягає не лише в досягненні компенсаційної мети, а й у стримуванні міжнародних несправедливостей та посиленні моралі (у тому числі шляхом запобігання несправедливому збагаченню), що, крім забезпечення стабільної міжнародної інвестиційної діяльності, стримує від багатьох істотних порушень норм міжнародного права [61, с. 230; 171, р. 69].

Визначення розміру компенсації з використанням дати присудження відшкодування (чи вибір дати з більшим значенням) як дати оцінки може бути аналогічним засобу знешкодження. Таке знешкодження орієнтоване на державу та її незаконну поведінку, а не на інвестора. Це слугує «позбавленню експропріюючої держави будь-якої вигоди від її деліктності». Те, що інвестор отримує посилену вартість своїх експропрійованих інвестицій, є випадковим. Як зазначають Ф. Лаво та Г. Р. Коста, інтереси інвесторів (у разі отримання посилення компенсації) узгоджуються та підпорядковані *«системним цілям справедливості та стримування»* [171, р. 66]. Автори наголошують, що «поняття справедливості та стримування не слід плутати з поняттям покарання», вказуючи на представників сторін, що намагаються відстояти зменшений розмір компенсації. З цього можна зробити висновок, що принцип повної компенсації поширюється не лише на певний момент часу, а й на його період, протягом якого власника протиправно позбавили певних можливостей (наприклад, вигідного продажу майна). Такі рішення не виходять за межі власне компенсації на рівень покарання [61, с. 230].

Щодо важливості запобігання міжнародним правопорушенням нагадує також Дж. Сімонс, акцентуючи увагу на інвесторів, які отримують переваги від детальних, загальнодоступних пояснень, що «нейтралізують перевагу повторного гравця» в особі держав та оповіщають їх щодо практик держав, заснованих на повазі до них [213, р. 214], а також на суддів, які виявляють зацікавленість у публікації обґрунтованих рішень, що підтримують арбітражну систему та їхню особисту репутацію, важливу, зокрема, для подальшого розгляду арбітражних справ. Зазначено, що «аргументований розмір присудження відшкодування сприяє забезпеченню не лише реалізації справедливості, а й сприйняттю його таким» [61, с. 230–231; 213, р. 214].

Отже, механізм міжнародно-правової відповідальності у формі компенсації передбачає врахування моменту у часі, станом на який здійснюють оцінку майна та який зазвичай фіксують календарною датою. Вибір дати оцінки позбавленого майна є важливим питанням не лише для підготовки заявником обґрунтування розміру завданої шкоди, а й важливим питанням судових дебатів у міжнародних судових органах між сторонами. Саме такий вибір впливає на суттєву різницю між варіантами розміру компенсації, а в окремих справах ціна питання зростає до мільярдів доларів США. Однак вибір дати оцінки не лише стосується розрахунку розміру компенсації за вчинення міжнародно-протиправних діянь, а й виходить на фундаментальний рівень побудови міжнародно-правової системи, залежно від практики вибору дати оцінки у міжнародному арбітражі, а саме – від такого вибору, який або запобігає міжнародним правопорушенням, або ж їх стимулює шляхом надання можливостей залишити певну вигоду від протиправного діяння у держави-порушниці [61, с. 231].

У міжнародному праві дата оцінки майна (інвестиції, власності) для визначення розміру компенсації – це момент ситуації на ринку, у якому майно наділене певною цінністю, базуючись на інформації, що доступна лише в цей момент часу, який визначається за критерієм правомірності чи протиправності експропріації (позбавлення власності):

1. Вибір дати оцінки для правомірних позбавлень власності здійснюють на основі інтерпретації тексту міжнародних договорів та зазвичай визначають на дату експропріації.

2. Вибір дати оцінки для протиправних експропріацій чи інших міжнародно-протиправних діянь здійснюють на основі норм звичаєвого міжнародного права та здебільшого визначають на дату присудження відшкодування. Варто пам'ятати, що суд може застосувати норми звичаєвого міжнародного права навіть за наявності відповідних договірних положень, якщо дії держави щодо експропріації інвестицій не відповідають умовам таких положень [61, с. 231].

Вибір дати оцінки на дату експропріації не означає неможливості врахування знецінення (інфляції) грошового еквівалента вартості з метою забезпечення

компенсації реальної вартості майна, що полягає у її відповідності грошовому еквіваленту на момент присудження відшкодування [61, с. 231].

У звичайному міжнародному праві «системним цілям справедливості та стримування» відповідає широкий підхід визначення дати оцінки як гіпотетичної ситуації, у якій правопорушення не відбулось:

- встановлення вартості на дату присудження відшкодування (на основі необхідності відповідати еквіваленту «вартості реституції» з урахуванням втраченої вигоди);

- вибір такої дати, за якої вартість майна є вищою (право заявника на вибір дати, керуючись позбавленням можливості власника продати майно до дати присудження відшкодування, що зумовлює втрату вигоди) [61, с. 231].

Вузький підхід визначення вартості майна виключно в ситуації, яка існувала раніше, а саме – на дату експропріації, у звичайному міжнародному праві піддають критиці. Зокрема, в деяких рішеннях міжнародних судів та доктрині міжнародного права застосування відповідальності за протиправні діяння значною мірою нагадує ухилення від норм звичайного міжнародного права щодо необхідності компенсації постраждалих сторін на основі принципу *повної компенсації з урахуванням втраченої вигоди*, аргументуючи це припущеннями та спірними юридичними позиціями зацікавлених сторін [61, с. 231–232].

Компенсація із можливістю часткового збереження вигоди державою внаслідок протиправних діянь лише частково виконує функцію компенсації, не виконує ролі належної відповідальності у міжнародному праві, а, навпаки, відіграє роль стимулюючого чинника для протиправних позбавлень власності та створює ризики для міжнародно-правової системи у частині забезпечення системних цілей справедливості та запобігання міжнародно-протиправним діям [61, с. 232].

Ефективність дії норм міжнародного права з питань захисту власності засвідчує, що експропріації здебільшого проводять у непрямих (повзучих) формах, однак доктрина міжнародного права швидко адаптувалась до складних форм позбавлення власності [61, с. 232].

Краща судова практика вибору та застосування дати оцінки майна для розрахунку розміру компенсації має значення не лише для належного міжнародно-правового захисту економічних прав людини; керуючись правом на ефективний засіб юридичного захисту у національних органах, передбаченим ст. 13 Європейської конвенції з прав людини, така практика є доцільною для належного функціонування національної системи права України з метою зменшення позовів проти держави, підвищення інвестиційної привабливості, усунення системних чинників стимулювання порушення прав, які виникають унаслідок часткового відшкодування шкоди та залишення вигоди у порушника, а також для надання можливості громадянам України отримати захист права власності на рівні, не нижчому від міжнародно-правового захисту [61, с. 232].

### **2.3. Міжнародно-правова практика оцінки майнової шкоди з урахуванням втраченої вигоди в міжнародному праві**

У доктрині міжнародного права вважають, що метою відшкодування шкоди, спричиненої міжнародно-протиправним діянням, є забезпечення такого стану, в якому сторони перебували б в умовах належного дотримання договірних положень, передбачених сторонами. Це правило прямо слідує з принципу *pacta sunt servanda* (договори повинні дотримуватися), а у випадку порушення та невідновлення наслідків у рамках реституції його результатом буде заміна зобов'язання, обіцяного державою в рамках міжнародно-правових зобов'язань, однак не виконаного, на фінансове зобов'язання<sup>1</sup>, еквівалентне вартості реституції, — компенсацію. Отож природно, що порушник повинен забезпечити повну компенсацію, яка містить у собі такі елементи:

а) фактичні збитки (лат. «*damnum emergens*», англ. «*loss suffered*»), наприклад

---

<sup>1</sup> Компенсацію у негрошовій формі в сучасній міжнародно-правовій практиці майже не застосовують, однак історично траплялися випадки компенсації золотом чи іншим еквівалентом.

понесені витрати, пов'язані з виконанням договору, чи іншу шкоду, фактично завдану позбавленням або пошкодженням власності безпосередньо внаслідок порушення міжнародно-правових норм<sup>1</sup>;

б) втрачену вигоду (лат. *«lucrum cessans»*, англ. *«loss of profits»*), наприклад, чистий прибуток, який би отримували у разі дотримання умов міжнародного договору [152, р. 88; 198, р. 243; 200, р. 99].

Аналогічний підхід можна застосувати до порушення норм міжнародного права, які не є договірними, адже за своєю суттю такі норми відрізняються лише способом виникнення, однак зобов'язання щодо їхнього дотримання для держав подібне до договірних зобов'язання.

Компенсацію вважають однією із форм відшкодування державою шкоди за міжнародно-протиправне діяння, яка реалізується на основі фінансової оцінки завданої шкоди (англ. *damage*), включаючи втрачену вигоду, у разі неможливості повного відшкодування спричиненої шкоди у формі реституції. Загальний принцип міжнародного звичаєвого права полягає в тому, що *«компенсація охоплює будь-яку фінансово можливу для розрахунку шкоду, включаючи втрачену вигоду, наскільки вона встановлена»* [198, р. 243]. Дефініція «фінансово можлива для розрахунку» (англ. *financially assessable*) націлена на те, щоб виключити компенсацію за те, що іноді називають «моральною шкодою» державі, тобто образу чи шкоду, нанесену в результаті порушення прав, які не пов'язані з фактичною шкодою майну та є предметом сатисфакції [11, с. 119; 198, р. 244].

Найбільша дискусія у міжнародному арбітражі точиться навколо належної адаптації методик оцінки майна до окремих правових категорій міжнародного

---

<sup>1</sup> У справі «Персі В. Шуфельдта» (США проти Гватемали) 1930 р. вказано, що *«damnum emergens»* завжди підлягають відшкодуванню» [91, р.1099]. Потрібно також зазначити, що як частину «damnum emergens» заявник має право вимагати не лише витрати, пов'язані з договором, а й також побічні витрати, які виникли після порушення договору, наприклад, кошти, пов'язані з ліквідацією компанії, заснованої для виконання контракту, чи витрати на повернення персоналу з території іноземної держави [204, р.107].

права. Автори С. Ріпінський та К. Вільямс зазначають, що міжнародні арбітражі зрідка мають проблеми у присудженні фактичних збитків, оскільки це втрата, що вже відбулася, яку легко визначити кількісно, але втрачена вигода є тим чинником, який значно важче встановити, передусім унаслідок невизначеності, властивій майбутньому прибутку [204, р.107].

Розмір компенсації, який відображає реальну вартість позбавленого чи знищеного майна в результаті міжнародно-протиправного діяння, зазвичай встановлюють на основі «справедливої ринкової вартості» такого майна. Однак методи оцінки, які використовують, залежать від особливостей такого активу. Вартість простіше визначити, коли відповідне (чи подібне) майно є предметом вільної торгівлі на відкритому ринку з використанням порівняльного підходу. В таких випадках вибір і застосування методів оцінки, що ґрунтуються на вартості активів, в яких використовують ринкові дані з урахуванням фізичних властивостей цих активів, майже не спричиняє жодних проблем, за винятком документального підтвердження прав на майно та унікальності об'єктів власності, які не є предметом регулярної купівлі-продажу (наприклад, творів мистецтва чи інших видів культурної власності) [11, с. 124; 198, р. 255–256].

Наголосимо, що значні розбіжності для розрахунку елементів завданої шкоди проявляються у правомірних та протиправних позбавленнях власності. Наприклад міжнародний арбітраж (Трибунал з розгляду претензій Ірану та США) у справі «Амоко проти Ірану» 1987 р. дослідив укладений договір між США та Іраном від 1955 р. та встановив, що компенсація за правомірні позбавлення містить лише вартість експропрійованої власності (дослівно, згідно з п. 2 ст. IV зазначеної угоди «повний еквівалент позбавленої власності») або, іншими словами, – *damnum emergens* без урахування *lucrum cessans*. З іншого боку, у разі протиправних позбавлень власності міжнародне право передбачає врахування обох елементів [74, р. 269; 204, р. 101].

Однак, на думку деяких учених, міжнародний судовий орган у справі «Амоко проти Ірану» прирівняв *damnum emergens* до поточної вартості компанії<sup>1</sup>, еквівалентної вартості на момент експропріації, з дещо ширшим значенням, яке охоплює елементи, що також можуть підпадати під поняття *lucrum cessans*, зокрема «комерційні перспективи» як елемент справедливої ринкової вартості компанії, тобто, як висловив окрему думку суддя Н. Брауер, «включаючи будь-які потенційні майбутні прибутки [визначені] на дату позбавлення» [197, р. 9]. Він вважав, що міжнародний арбітраж у цій справі застосував «помилкове тлумачення» стандарту справи «Фабрики в Хожуві» та «невірне розуміння економіки», пропонуючи дещо іншу інтерпретацію. Суддя стверджував, що прецедентна справа Постійної палати міжнародного правосуддя визначила просту схему: правомірні позбавлення власності наділяють позивача правом на *damnum emergens* і *lucrum cessans*, в той час як протиправні позбавлення власності – правом на реституцію щодо позбавленої власності, а в разі неможливості чи непрактичності – правом на компенсацію шкоди, еквівалентної *damnum emergens* і *lucrum cessans*, з додаванням будь-яких непрямих збитків (англ. *consequential damages*) [204, р. 101].

Висновки справи «Амоко проти Ірану» щодо інтерпретації стандартів визначення розміру компенсації відхилив міжнародний арбітраж у справі «Філіпс Петролеум проти Ірану» 1989 р. У ній дійшли висновку, що різниця між правомірними та протиправними експропріаціями згідно зі звичаєвим міжнародним правом, яка визначена у справі «Фабрики в Хожуві», стосується лише двох можливих варіантів: «чи реституція власності може бути призначена і чи компенсація може бути присуджена за будь-яке збільшення у вартості власності між датою позбавлення і датою судового чи арбітражного рішення про виплату компенсації. Хожувське рішення не передбачає жодних підстав для будь-якого твердження, що законні позбавлення вимагають меншої компенсації, ніж

---

<sup>1</sup> Дослівно англ. «going-concern value», що передбачає збереження вартості в умовах аналогічного функціонування.

та, котра є еквівалентною вартості власності на дату позбавлення» [195, р. 122; 204, р. 101].

Науковці погоджуються, що справа «Фабрики в Хожуві» визначила розбіжності для правомірних та протиправних експропріацій власності, що впливає на розмір суми, яку необхідно сплатити інвестору, однак учені здебільшого вважають, що це стосується вирішення питання щодо включення втраченої вигоди для розрахунку компенсації. Інновація Н. Брауера полягала в інтерпретації цієї справи з іншої точки зору, що полягала у можливості вибору дати оцінки майна для розрахунку компенсації в умовах протиправних позбавлень власності [197, р. 9].

Категорію «втраченої вигоди» у п. 28 коментаря Комісії міжнародного права ООН до ст. 36 «Компенсація» документа «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» поділяють на такі три види:

1. *Втрачена вигода від майна, що продукує дохід, протягом періоду, коли не було такого втручання у правовий титул власності, яке є відмінним від тимчасової втрати користування.* Перший вид містить претензії щодо втраченої вигоди через тимчасову втрату можливості користування та використання активу, що приносить дохід. У цих випадках немає жодного втручання у правовий титул майна, за винятком права користування, а отже, у відповідний період компенсація шкоди відповідає доходу, на який позивач мав право, проте не отримав через незахищене право власності [11, с. 126; 198, р. 260–261]. У багатьох справах XIX ст. присудження втраченої вигоди стосувалося арештованих та затриманих суден у супереч міжнародно-правовим нормам. У коментарі наведено справу «Монтіджо» 1875 р., яка була розглянута арбітражною комісією, створеною США та Колумбією для вирішення спору стосовно американського судна, арештованого у Панамі [205, р. 279]. У цій справі призначено відшкодування грошової суми з розрахунку за кожен день втрати можливості користування судном. Аналогічно вирішено справу «Бетсі» 1794 р., у якій компенсацію призначено не тільки за вартість арештованого і затриманого вантажу, а й за демерраж у період

затримання, що означало втрату можливості користуватися судном [11, с. 126; 185, р. 113–114; 198, р. 261].

2. *Втрачена вигода від власності, що продукує дохід, визначена між датою позбавлення права власності та рішенням у справі.* Другий вид претензій стосується протиправного позбавлення власності, яке продукує дохід. У цих справах призначають відшкодування за період аж до прийняття судового чи арбітражного рішення. Як загальний принцип, постраждала держава має право на відсотки від основної суми, що відображає шкоду, якщо ця сума кількісно визначена на дату, що передує даті початку врегулювання (агнл. *settlement*), даті судового розгляду (агнл. *judgment*) чи присудженні відшкодування (агнл. *award*) стосовно позову, і в тій мірі, в якій це необхідно для забезпечення повного відшкодування (репарації). У справі «Фабрики в Хожуві» після визначення вартості майна у стані на момент його конфіскації, втрачена вигода прийняла вигляд реінвестованих доходів, що виражали прибуток від моменту позбавлення власності до моменту рішення у справі. На прикладі справи «Претензій норвезьких судновласників» (Норвегія проти США) 1922 р. простежуємо, що втрачену вигоду не визначають на періоди після дати арбітражного рішення, оскільки після реалізації механізму компенсації позивач може вкласти грошові засоби у справу для відновлення доходу. У коментарі зазначено, що присудження втраченої вигоди зумовлено визнанням втраченої вигоди позивача від моменту позбавлення майна до моменту перетворення потенційної реституції у виплату компенсації [11, р. 126–127; 188, р. 341–342; 198, р. 260–261].

3. *Втрачені майбутні вигоди, в яких очікували прибутків після дати прийняття рішення у справі.* Третій вид претензій щодо втраченої вигоди виникає в контексті концесій та інших інтересів, що забезпечені міжнародним договором. У випадку із міжнародними договорами йдеться про майбутній дохід аж до моменту, коли статус визнання такого права припиняється. У деяких міжнародних договорах такий момент настає одразу ж, наприклад, після припинення такого договору на вимогу держави чи з виникненням інших підстав для припинення договору. В

інших випадках такий строк може визначатись будь-якою датою, обумовленою у міжнародному договорі [11, с. 126–127; 198, р. 260–261].

Практика відшкодування втраченої вигоди у міжнародному арбітражі часто здається непослідовною або довільною. В одних випадках міжнародні судові органи відмовляли у відшкодуванні втраченої вигоди на тій підставі, що її розрахунок не може ґрунтуватися на історичних даних та, як наслідок, може бути повністю спекулятивним. На противагу цій позиції, деякі міжнародні арбітражі в таких обставинах присуджували втрачену вигоду, розмірковуючи, що компенсація втраченої вигоди є необхідною для відшкодування завданої шкоди в повному обсязі. Іноді під час встановлення розміру втраченої вигоди міжнародні арбітражі присуджують її як середнє значення між результатами її оцінки, наданими сторонами [152, р. 61 ].

Вищезазначені неузгодженості арбітражної практики у міжнародних спорах, що стосуються втраченої вигоди, призводять до того, що заявники не завжди досягають стандарту повної компенсації за міжнародно-протиправне діяння, а позивачі часто отримують лише частину того, на що вони сподіваються [73, р. 477, 479; 152, р. 61].

Одним із найновіших способів, що забезпечує визначення справедливої ринкової вартості інвестиції з урахуванням втраченої вигоди, вважають методи дохідного підходу, зокрема «дисконтування грошового обігу» (англ. «Discounted Cash Flow», «DCF»). Основи розрахунку вартості майна з використанням вищезазначеного методу доволі визначені і добре відомі в середовищі міжнародного інвестиційного арбітражу. Отож, прогнозування вартості здійснюють завдяки відповідним формулам, які дають змогу на основі прибутковості, що формується відповідним підприємством, визначити вартість такого підприємства [62, с. 251; 213, р. 222].

Зазначений метод орієнтується на тій особливості, що грошові кошти, які прогнозують отримати в майбутньому, мають меншу економічну цінність, порівняно із наявними грошовими ресурсами. Це пов'язано із таким принципом фінансів, що «долар сьогодні має більшу вартість, ніж долар завтра» у зв'язку з

можливістю його негайного використання, зокрема як банківський вклад під комерційні ставки. Відповідно, прогнозований грошовий обіг використовують для отримання поточної вартості підприємства, тобто вартості на дату присудження компенсації за міжнародно-протиправне діяння [213, р. 222]. Отже, зазначений метод дає змогу визначити вартість підприємства на основі даних щодо прибутковості такого підприємства.

Однак цей підхід можна використати і для оцінки майна на момент його позбавлення з тією лише відмінністю, що прогнозовані дані щодо прибутковості можливо звірити із фактичними після його позбавлення, а реальна втрачена вигода між датою позбавлення та датою присудження відшкодування не врахована та потребує визначення. У цьому випадку вартість на момент позбавлення майна можна розглядати як фактичні збитки, які полягають у можливості продати це майно за визначену суму у цей момент, керуючись даними щодо його прибутковості (комерційними перспективами), а втрачену вигоду можна встановити як еквівалент можливості використання зазначених коштів від моменту позбавлення майна до моменту виплати відшкодування, що, зазвичай, визначають на основі відповідних комерційних ставок.

Фактичні збитки та втрачену вигоду можуть розраховувати як окремо, так і разом. Для прикладу наведемо дві моделі розрахунку розміру компенсації завданої майнової шкоди внаслідок вчинення міжнародно-протиправних діянь:

а) станом на дату позбавлення власності фактичні збитки розраховують окремо як вартість майна на момент його позбавлення, а втрачену вигоду – як відсотки відповідних комерційних ставок через втрату можливості використання визначеної еквівалентної суми до моменту присудження компенсації;

б) визначення вартості позбавленого майна станом на дату присудження відшкодування передбачає фактичні збитки та втрачену вигоду в одному розрахунку, оскільки втрачена вигода у вигляді збільшення вартості такого майна з часом після моменту його позбавлення уже врахована.

Дохідний підхід, як метод визначення справедливої ринкової вартості майна, загалом використовують для визначення розміру фактичних збитків та втраченої

вигоди в одному розрахунку для визначення розміру завданої шкоди на дату присудження відшкодування [213, р. 222–223], а на дату позбавлення майна – для визначення фактичних збитків<sup>1</sup> з додатковою необхідністю встановлення втраченої вигоди після моменту позбавлення.

Особливість вищезазначеного методу призводить до того, що зрідка виникають *ситуації подвійного розрахунку* вартості одного і того ж самого об'єкта для встановлення компенсації. Зокрема, М. Кантор зазначає, що іноді міжнародні судові органи для визначення розміру компенсації присуджують фактичні збитки окремо від втраченої вигоди, однак акцентує увагу на невірності окремих розрахунків, що стосуються одного і того ж майна, оскільки це може спричинити подвійний розрахунок вартості такого об'єкта та необґрунтовану компенсацію [152, р. 111; 167, р. 198]. Так, у справі «*Шахін Шайне Ебрахімі проти Ісламської Республіки Іран*» 1994 р. експерт зазначив, що включення до оцінки вартості компанії ціни придбаного обладнання та розрахованої методом дохідного підходу вартості компанії на основі прибутків, які отримують із використанням цього обладнання, спричиняє подвійний розрахунок. Однак, як зазначив експерт, це не означає, що існування контрактів щодо придбання такого обладнання не впливає на вартість компанії, а лише те, що вартість обладнання не можна вважати додатковою до вартості активів загалом [167, р. 199]. Це пояснюють тим, що таке обладнання уже враховане у розрахунку вартості підприємства на основі дохідного підходу.

Отже, методи дохідного підходу дають змогу врахувати категорію втраченої вигоди в складі завданої шкоди частково чи у повному обсязі. Однак, за твердженням Дж. Б. Сімонс, як зазначені методи, так і втрачена вигода пов'язані з проблемами арбітражного доказування, які *вимагають «заглянути в майбутнє»* [213, р. 223]. Таке «майбутнє» на основі даних про дохідність компанії визначається з моменту позбавлення власності на майно або з моменту

---

<sup>1</sup> Таку вартість можна вважати фактичними збитками, оскільки вона відображає еквівалент позбавленого майна безпосередньо в момент такого позбавлення.

присудження відшкодування. У першому випадку таку гіпотетичну дохідність можна звірити з фактичними показниками компанії після позбавлення власності. Зазначені фактичні показники спірно використовувати для розрахунку вартості станом на момент позбавлення майна, оскільки вони невідомі в цей час та не завжди відповідають прогнозам на ринку, що існували в цей момент і впливали на вартість компанії. У другому випадку фактичні показники можна використовувати для прогнозування дохідності компанії після присудження відшкодування з метою оцінки майна на момент присудження виплати відшкодування. Такі особливості означають, що втрачена вигода і методи дохідного підходу, зазвичай, пов'язані зі складними фінансовими моделями, які створюють труднощі для арбітрів міжнародних судових органів, що призводить до відсутності належної послідовності [213, р. 223].

Розглянемо інші способи оцінки майна. Не існує єдиного методу, який доцільно використовувати для оцінки всіх видів власності [166, р.13]. Деякі інвестиційні договори встановлюють правові рамки для оцінки майна, проте не всі методи завжди вважають підходящими для досягнення цілей міжнародного арбітражу, отож міжнародному судовому органу надають право вибору належного методу оцінки майна [204, р.192]. В таких умовах міжнародні арбітражі заохочують застосування декількох методик для підтвердження достовірності їхніх результатів [213, р. 223].

Різнманітні методики для визначення вартості майна варто класифікувати у такі три підходи:

- порівняльний;
- дохідний;
- витратний.

Серед способів першого підходу метод аналізу порівняння укладених угод найпоширеніший, оскільки такі угоди вказують на те, що покупець фактично заплатив зацікавленому продавцю за майно, подібне до того, стосовно якого відбувається спір. Проте використання такого методу спричиняє суперечки у дебатах з приводу подібності майна, зазначеного в угодах. Найбільшу складність у

цьому методі може спричинити недоступність угод з подібним майном, адже значна кількість арбітражних справ між інвестором та державою стосується унікальних інвестицій, щодо яких подібні угоди зазвичай обмежені або не існують [213, р. 223].

Методи дохідного підходу широко визнані міжнародними організаціями, такими як Світовий банк, як надійні методи для оцінки справедливої ринкової вартості майна для визначення завданої майнової шкоди у міжнародних спорах [213, р. 224]. Як зазначає Дж. Б. Сімонс, головною перевагою методів дохідного підходу вважають можливість їхнього застосування у випадку оцінки інвестицій із недоступними даними щодо операцій купівлі-продажу подібного майна.

Витратний підхід застосовують для встановлення вартості об'єктів, які відсутні (значно обмежені) на ринку та які, зазвичай, не використовують для отримання прибутку. В разі можливості належного визначення вартості вищезазначеними підходами такий підхід не застосовують. Як приклад використання витратного підходу за вчинення міжнародно-протиправних діянь можна навести справу «Протоки Корфу» 1949 р., у якій вартість знищеного військового судна визначали на основі витрат на матеріали та послуги на ринку для будівництва аналогічного корабля. У такий спосіб визначили розмір компенсації, еквівалентної вартості реституції, тобто будівництва такого об'єкта. Оскільки іншого способу реституції (купівлі на ринку подібного корабля для його заміни) не існувало, міжнародний судовий орган вирішив застосувати зазначений підхід для визначення розміру компенсації<sup>1</sup>. У вищезазначеній справі вартість встановили в рамках звичаєвого міжнародного права, а застосування витратного підходу для визначення категорії «справедливої ринкової вартості» майна, якщо така передбачена міжнародним договором, зважаючи на відсутність ринку такого майна, може теоретично допускатись лише у разі неможливості належного визначення вартості іншими підходами. На нашу думку, якщо це єдиний варіант

---

<sup>1</sup> У цій ситуації виявлено обмежену кількість угод з продажу позивачем подібних кораблів державі-союзниці в рамках допомоги під час війни, однак суд вірно їх відкинув через їхню неринкову мотивацію, яка передбачала б комерційну вигоду.

визначення вартості майна, а позивач може замовити відновлення ідентичного майна на основі вартості на ринку матеріалів та послуг з його відновлення, то лише в цьому особливому випадку така вартість відповідатиме справедливій ринковій вартості майна.

*Метод «балансової вартості»* передбачає оцінку активів компанії здебільшого за вартістю їхнього придбання із застосуванням коефіцієнтів амортизації, отож «має незначний стосунок до їхньої фактичної вартості» [210, р. 80]. Балансова вартість відображає активи інвесторів та їхні зобов'язання. Цей спосіб нехтує багатьма чинниками, які впливають на вартість майна: правами за контрактом, ноу-хау, гудвіл, управлінськими якостями менеджменту. Він просто вимірює те, що знаходиться на бухгалтерському балансі компанії, на основі застосування принципів бухгалтерського обліку, отож не дивно, що його вважають найменш прийнятним методом оцінки майна [210, р. 80].

Як зазначає Дж. Б. Сімонс, незважаючи на ці недоліки, наведений спосіб може додатково обґрунтовувати правильність застосування методів порівняльного та дохідного підходів. І лише в окремих рідкісних випадках, може бути доцільним як ексклюзивний метод для визначення справедливої ринкової вартості інвестиції [213, р. 224]. Таким випадком можна вважати справу *«Амінойл проти Кувейту»* 1982 р., у якій із бухгалтерського обліку визначили історичні дані про вартість компанії та в подальшому відкоригували їх так, щоб відобразити поточну ринкову вартість компанії. Проте міжнародний арбітраж зазначив: *«метод чистої бухгалтерської вартості може бути допустимим, коли це є справою нещодавніх інвестицій, оригінальна вартість котрих не є віддаленою від теперішньої вартості їхньої заміни»* [167, р. 237]. Фахівцям також необхідно, про що нагадує М. Кантор, врахувати вартість активів та зобов'язань компанії, які не включені до історичної балансової вартості.

Водночас Дж. Б. Сімонс зауважує, що хоча рішення міжнародних судових органів рухаються в напрямі кращих пояснень оцінок майна, нездатність адекватно пояснити оцінку натякає на неспроможність вирішити проблему методично, піддаючи визначений розмір компенсації більшому скептицизму [213, р. 214].

Найбільше критикують рішення, у яких міжнародні арбітражі визначають вартість майна як середнє значення між поданими оцінками позивача та відповідача, адже такий підхід може спричинити абсурдну ситуацію, коли позивачам буде вигідно подавати максимально завищені оцінки, а відповідачам – максимально занижені. Такий спрощений підхід до оцінки виявляє, як компетенція арбітрів може поставити під сумнів оцінку майна, що підриває легітимність визначених розмірів відшкодування [213, р. 211]. Це пояснюють тим, що він не підкріплений аргументованими причинами, що зменшує довіру до його результату. В ситуації з різними оцінками майна від сторін міжнародний арбітраж повинен визначити найдостовірніший обґрунтований результат оцінки на основі самостійного аналізу чи із залученням незалежних фахівців, за необхідності включаючи можливість коригування поданих оцінок майна.

Незважаючи на рідкісні випадки оскарження розміру відшкодування на основі неякісних оцінок, однією із таких справ є *«Марітайм Інтернаціонал Номініс Істеблішмент проти Гвінеї»* 1989 р. У ній підтверджено відсутність обґрунтованих аргументів щодо розрахунку розміру майнової шкоди в частині втраченої вигоди. Позивач надав два варіанти розрахунку втраченої вигоди, однак міжнародний судовий орган відхилив ці пропозиції, оскільки їхні результати були надто спекулятивними, і замість цього використав третій метод, який він вважав значно реалістичнішим. Міжнародний судовий орган зазначив: *«Міжнародний арбітраж не міг, не суперечивши собі, прийняти «теорію шкоди», яка не враховувала реальну ситуацію і спиралася на гіпотези, які сам міжнародний арбітраж відхилив як підставу для розрахунку шкоди»* [180, р. 125; 213, р. 215–216].

Компенсаційна комісія ООН наголошує, що позивачі для підтвердження завданої шкоди повинні надавати «чіткі та переконливі підтвердження поточної і очікуваної в майбутньому прибутковості», а зазначена позиція загалом відповідає практиці міжнародного арбітражу, зокрема у справі *«Шуфельдта»* (США проти Гватемали) 1930 р., про те, що *«lucrum cessans повинна бути прямим результатом*

[порушення] договору і не має бути надмірно віддаленою та гіпотетичною» [11, с. 126; 211, р. 1099].

Отже, методи оцінки майна для розрахунку фактичних збитків і втраченої вигоди в міжнародному арбітражі відіграють роль систем обґрунтування вартості майна, необхідних для визначення розміру завданої майнової шкоди за вчинене міжнародно-протиправне діяння та еквівалентного розміру компенсації. Особливості оцінки майна у міжнародному арбітражному процесі ґрунтуються на цілях конкретних міжнародно-правових норм та зумовлюються застосованим правовим режимом (норм звичаєвого чи договірного права) між сторонами.

Найпоширеніший метод визначення вартості майна ґрунтується на даних про ринкові угоди щодо ідентичного чи подібного майна (порівняльний підхід), однак внаслідок обмеженості чи недоступності даних про такі угоди на ринку застосовують також дохідний підхід, що ґрунтується на даних про прибутковість від майна, та витратний, який відображає вартість витрат на відновлення ідентичного майна.

Міжнародна практика засвідчує, що основним міжнародно-правовим стандартом оцінки фактичних збитків та втраченої вигоди, на який орієнтуються міжнародні судові органи, вважають необхідність забезпечення повної компенсації за вчинення міжнародно-протиправних діянь, обґрунтованої належним чином.

Варто підтримати позицію судді Н. Брауера, за якою він вважає поділ завданої майнової шкоди на фактичні збитки та втрачену вигоду дещо архаїчним та умовним, незважаючи на часте використання зазначених термінів у рішеннях міжнародних судових органів. Це можна пояснити тим, що в складі фактичних збитків може частково міститись втрачена вигода, яка відображає «комерційну перспективу» майна. Найяскравіше це проявляється, коли вартість компанії в момент його позбавлення розраховують дохідним підходом на основі прогнозування майбутніх прибутків від її діяльності, аргументуючи це фактами про дохідність компанії.

## Висновки до Розділу 2

Міжнародно-правова відповідальність є первинним і головним результатом співробітництва з питань відшкодування шкоди між державами. Здійснюючи покровительство над власними громадянами, держави вимагали компенсації, визначаючи її розмір на основі національного підходу, зважаючи на відсутність універсальних міжнародних договорів, що регламентують процес оцінки майнової шкоди. Вартість встановлювали в межах значень, підготовлених здебільшого на основі різних підходів держав, а рішення міжнародних інстанцій стосовно визначення належної для застосування компенсації стали базисом формування стандартів оцінки майна у міжнародному праві.

Компенсацію як різновид міжнародно-правової відповідальності вважали найефективнішим і найприйнятнішим способом відшкодування шкоди, спричиненої міжнародно-протиправними діями. Натомість реституцію для захисту прав людини застосовували рідко.

Майнова шкода, завдана порушенням правового режиму, що захищений міжнародно-правовими нормами, підлягає відшкодуванню в процесі реалізації міжнародно-правової відповідальності держав. У такому випадку міжнародні судові органи здійснюють захист порушених прав на власність чи інших економічних прав та інтересів шляхом призначення компенсації. Компенсація полягає у відшкодуванні негативних економічних наслідків (оцінених та відображених у грошовому еквіваленті), що виникли внаслідок порушення державою правового режиму, який забезпечений міжнародно-правовим захистом. Визначення та відображення негативних економічних наслідків у грошовому еквіваленті для відновлення порушених прав у практиці міжнародних судових органів відображають поняттям «оцінка майна», а зазначений процес є передумовою реалізації компенсації у міжнародному праві.

Етап визначення вартості майна (власності), яке було позбавлене, знищене або відображає інший еквівалент завданої шкоди, що спричинила майнові втрати, є

необхідною передумовою застосування майнової відповідальності в міжнародному праві.

Визначення вартості майна, яке відображають поняттям «оцінка майна», здійснюють на основі правових категорій, які ґрунтуються на терміні «*вартість*» (англ. *value*). Основною метою оцінки майна є встановлення вартості майна для призначення компенсації у грошовому еквіваленті. Проте зазначена категорія може характеризуватись особливостями, що впливають, відповідно, і на відмінні стандарти оцінки у міжнародному праві залежно від застосування поняття вартості в рамках режиму звичаєвого міжнародного права або режиму міжнародного договірної права. Якщо в одному випадку вартість встановлюють, орієнтуючись на досягнення цілей звичаєвого міжнародного права щодо визначення розміру компенсації, еквівалентної реституції, то в іншому випадку вартість встановлюють, ґрунтуючись на правових нормах, визначених у міжнародних договорах. Термін «стандарт компенсації» часто використовують для позначення заходів компенсації за позбавлення майна. Стандарти компенсації визначають стандарти оцінки майна, а це означає, що правила оцінки націлені на досягнення стандартів компенсації у міжнародному праві.

Отже, оцінка майна у процесі реалізації міжнародно-правової відповідальності ґрунтується на правових нормах, що визначають стандарти компенсації майнової шкоди, завданої порушенням правового режиму, що захищений міжнародно-правовими нормами. Першочерговим завданням для визначення міжнародно-правових стандартів оцінки такого майна є кваліфікація діянь держави за ознакою їхньої правомірності чи протиправності стосовно норм міжнародного права.

*Протиправність (незаконність, недопустимість) діянь держави* має наслідком застосування норм звичаєвого міжнародного права щодо відповідальності держав за міжнародно-протиправне діяння, а саме – принципу «усунення всіх наслідків незаконного акту», який зазначено у справі «Фабрики в Хожуві». У цій ситуації застосовують компенсацію, що відповідає повній вартості майна або еквіваленту вартості заходів щодо усунення майнової шкоди, тобто такій

вартості, що *de facto* в домінуючій практиці міжнародного арбітражу відповідає стандарту «справедливої ринкової вартості» майна (як еквіваленту завданої майнової шкоди, не усунутої у формі реституції). В таких випадках визначення вартості не обмежують категорією «справедлива ринкова вартість» за неможливості визначення ринкової вартості, а є лише одним із інструментів забезпечення визначення вартості майна.

*Правомірність (законність, допустимість) діянь держави* щодо позбавлення власності чи іншого впливу на режим права на власність зумовлюється її відповідністю міжнародним договорам, отож компенсацію застосовують в умовах міжнародно-правового договірної режиму. Практика укладення таких договорів, а також інтерпретація їхніх умов міжнародними судовими органами засвідчують необхідність компенсації повної вартості майна, яка зазвичай ґрунтується на стандарті «справедливої ринкової вартості» майна (інвестицій), базуючись на положеннях міжнародних договорів. Повнота вартості майна є відносною та полягає у дотриманні договірних стандартів компенсації, які можуть не включати втрачену вигоду після моменту правомірного позбавлення, враховувати суми податкових зобов'язань чи інші чинники, що впливають на розмір компенсації. Зважаючи на дотримання договірних положень під час розрахунку розміру компенсації, окремі майнові втрати через врахування таких договірних умов не вважають майновою шкодою.

У подальшому для визначення розміру компенсації виникає потреба визначення моменту оцінки майна, який фіксують календарною датою (датою оцінки майна) та, іноді, додатково ще й інформацією про моменти прийняття чи опублікування рішень щодо позбавлення майна в межах обраної дати.

Отже, дата оцінки майна – це момент ситуації на ринку, виражений календарною датою, у якому майно наділене певною цінністю, зважаючи на інформацію, доступну лише в цей момент часу.

Визначення дати оцінки на момент позбавлення майна потрібно відрізнити від чинника знецінення (інфляції) грошового еквівалента вартості, який враховують з метою забезпечення компенсації реальної вартості майна, що полягає

у відповідності вартості майна у минулому часі значенню грошового еквівалента на момент присудження відшкодування.

Основним критерієм, за яким визначають правове регулювання встановлення дати оцінки майна, є правомірність чи протиправність позбавлення власності. Визначення дати оцінки для правомірних позбавлень власності здійснюють на основі інтерпретації тексту міжнародних договорів та здебільшого визначають на дату експропріації, а для протиправних позбавлень майна чи інших міжнародно-протиправних діянь – на основі норм звичаєвого міжнародного права та можуть визначати на дату присудження відшкодування або дату позбавлення майна.

У справі «Філіпс Петролеум проти Ірану» 1989 р. зазначено, що Хожувське рішення не передбачає жодних підстав для будь-якого ствердження, що правомірні позбавлення вимагають меншої компенсації, ніж та, котра є еквівалентною вартості власності на дату позбавлення. А різниця між правомірними та протиправними експропріаціями відповідно до звичаєвого міжнародного права, що визначена у справі «Фабрики в Хожуві», стосується лише двох можливих варіантів: чи реституція власності може бути призначена і чи компенсація може бути присуджена за будь-яке збільшення у вартості власності між датою позбавлення і датою судового (арбітражного) рішення про виплату компенсації.

У міжнародному праві майнову шкоду можуть поділяти на фактичні збитки (лат. *damnum emergens*) і втрачену вигоду (лат. *lucrum cessans*). Методи оцінки майна для розрахунку фактичних збитків і втраченої вигоди в міжнародному арбітражі відіграють роль систем обґрунтування вартості майна, необхідних для визначення розміру завданої майнової шкоди за вчинене міжнародно-протиправне діяння та еквівалентного розміру компенсації. Особливості оцінки майна у міжнародному арбітражному процесі ґрунтуються на цілях конкретних міжнародно-правових норм та зумовлюються застосованим правовим режимом (норм звичаєвого чи договірної права) між сторонами.

Основним міжнародно-правовим стандартом оцінки фактичних збитків та втраченої вигоди, на який орієнтуються міжнародні судові органи, вважають

необхідність забезпечення повної компенсації за вчинення міжнародно-протиправних діянь, обґрунтованої належним чином.

Доктрина міжнародного права під впливом обґрунтувань Н. Браувера поступово відходить від позиції, що втрачену вигоду «*lucrum cessans*» не враховують під час правомірних позбавлень власності, а інтерпретація прецедентної справи «Фабрики в Хожуві» полягає в тому, що вона визначила просту схему: правомірні позбавлення власності наділяють позивача правом на *damnum emergens* і *lucrum cessans*, в той час як протиправні позбавлення власності – правом на реституцію щодо позбавленої власності, а в разі неможливості чи непрактичності – правом на компенсацію шкоди, еквівалентній *damnum emergens* і *lucrum cessans*, з додаванням будь-яких непрямих збитків (англ. *consequential damages*).

Варто доповнити погляди Н. Браувера, що під час правомірних позбавлень у інвестора власності державою відповідно до укладених міжнародних договорів вартість компенсації може бути меншою не тому, що втрачену вигоду (*lucrum cessans*) не враховують, а принципу повної компенсації не дотримуються, а тому, що частина втраченої вигоди між датою позбавлення та присудженням міжнародним арбітражем компенсації не підлягає компенсації у зв'язку із правомірністю (допустимістю) позбавлення власності. Звісно, в цьому проміжку часу найчастіше в міжнародних договорах зазначають про виплату відсотків від вартості позбавленого майна для усунення чинника інфляції та втрати можливості користування коштами, однак вони не передбачають відшкодування ймовірного збільшення вартості майна з плином часу понад передбачену суму відсотків у міжнародному договорі.

Найпоширеніший метод визначення вартості майна ґрунтується на даних про ринкові угоди щодо ідентичного чи подібного майна (порівняльний підхід), однак унаслідок обмеженості чи недоступності даних про такі угоди на ринку використовують також дохідний підхід, що ґрунтується на даних про прибутковість від майна, та витратний, який відображає вартість витрат на відновлення ідентичного майна.

### РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ОЦІНКИ МАЙНА

#### 3.1. Система міжнародних неурядових організацій з питань оцінки майна

Значна кількість учених наголошує на актуальності для сучасного етапу розвитку науки міжнародного права підвищення значення актів міжнародних неурядових організацій, що за формальними юридичними критеріями не наділені обов'язковою силою, однак «справляють значний вплив на формування міжнародно-правових норм і практику міжнародних відносин» [9, с. 248]. Поширеність таких квазінорм як джерел права, які формально не обов'язкові, проте можуть мати практичні наслідки, є характерною рисою сучасного міжнародного права. Міжнародні неурядові організації у системі міжнародного права досліджували, зокрема, С.Чарновітц [125], А.-К. Ліндблом [174] та український науковець О. В. Тарасов [56].

У процесі міжнародно-правового співробітництва держав міжнародні неурядові організації відіграють специфічне значення. Окрім їхнього залучення з консультативною метою, держави також можуть використовувати їхні акти з відповідними напрацюваннями для вирішення різноманітних міжнародних питань.

Такими актами, які стосуються оцінки майна, є стандарти *Міжнародного комітету зі стандартів оцінки майна* (МКСО). Відомі також інші міжнародні неурядові організації, які розробляють стандарти оцінки майна. Отож така особливість, за якої Міжнародні стандарти оцінки майна (МСО), розроблені МКСО, не є єдиними стандартами міжнародного значення з питань оцінки, проявляється у співвідношенні з міжнародними стандартами оцінки, напрацьованими іншими міжнародними неурядовими організаціями, зазвичай унаслідок співробітництва таких організацій.

*Встановлення взаємозв'язку Міжнародних стандартів оцінки майна, напрацьованих МКСО, зі стандартами оцінки майна інших міжнародних*

неурядових організацій є, зокрема, важливим для спрощення економічного співробітництва держав та належного захисту економічних прав.

До такого типу міжнародних стандартів оцінки, які гармонізовані із МСО, варто також віднести стандарти інституції, що виникла у Великій Британії. Йдеться про *Королівський інститут сертифікованих фахівців з нерухомості (Royal Institution of Chartered Surveyors, RICS)*, яка діє також у статусі міжнародної неурядової організації та розробляє стандарти не лише національного, а й міжнародного значення з аналогічною назвою для цих двох видів стандартів «Червона книга» [201]. Зазначена організація не лише дотримується стандартів оцінки МКСО, а й підтримує прийняття та застосування універсальних стандартів оцінки в усьому світі, що не є дивним, адже вона є одним із ініціаторів створення МКСО та її учасником [175, р. 5]. Глобальне видання «Червоної Книги» доповнює Міжнародні стандарти оцінки майна, зважаючи на детальний опис і рекомендації щодо їхнього практичного застосування.

Серед другого типу стандартів оцінки, які певним чином вступають у колізію з МСО, вважають *Європейські стандарти оцінки майна (European Valuation Standards, EVS)* міжнародної неурядової організації, яка ставить за мету розроблення стандартів оцінки на регіональному рівні. Йдеться про Європейську групу оцінювачів основних фондів (*The European Group Valuers of Fixed Assets, TEGOVOFA*), засновану 1977 р. внаслідок об'єднання професійних організацій оцінювачів з кількох держав Європейського Співтовариства та в подальшому (1997 р.) реорганізовану у *Європейську групу асоціацій оцінювачів (The European Group of Valuers Associations, TEGoVA)*, яка позиціонує себе основною організацією для розробки законодавства і стандартизації Євросоюзу з питань оцінки майна [149, р. 22].

Як стверджує вчений В. В. Якубовський, Європейська група асоціацій оцінювачів останніми роками активно взаємодіє з керівними органами Європейського Співтовариства [66]. Найбільше визнають такі стандарти в Німеччині та у декількох інституціях Європи, зокрема Європейській комісії, Європейській іпотечній федерації, Європейській економічній комісії ООН, а також

деяких національних центральних банках[149, р. 23–24]. Виходячи з цього, як головний орієнтир передбачається націленість на поступове визнання Європейських стандартів оцінки майна загальноєвропейськими нормативними документами оціночної діяльності [231, р. 79].

Однак є передчасно стверджувати про успішне досягнення цієї мети, оскільки деякі держави Європи активно використовують Міжнародні стандарти оцінки майна та стандарти оцінки Королівського інституту сертифікованих фахівців з нерухомості. З цього приводу А. Хорджик 2011 р. виявив кілька цікавих висновків щодо європейської практики оцінки: *«хоча ринкові вартості можна порівняти в різних державах, методики оцінки є специфічними та важкими для порівняння між державами»* [149, р. 58]. Питання обрання основного міжнародного стандарту для гармонізації стандартів оцінки майна серед держав Європи досі не вирішено [149, р. 58].

Яскравим підтвердженням конкуренції міжнародних стандартів трьох різних міжнародних неурядових організацій на території континентальної Європи є те, що під час оцінки житлового нерухомого майна для банківської застави у п. 26 преамбули Директиви Європейського парламенту та Ради № 2014/17/ЄС від 4 лютого 2014 р. «Про кредитні договори для споживачів, що стосуються житлової нерухомості ... » саме три групи стандартів – «*IVS*», «*EVS*» та «*RICS*» – прямо рекомендовані до застосування як надійні у зв'язку з їхнім визнанням на міжнародному рівні [10; 132].

Метою прийняття зазначеної директиви стало забезпечення фінансової стабільності держав на основі належних процесів кредитування. Держави-учасниці Європейського Союзу відзначили стандарти оцінки майна міжнародних неурядових організацій як надійні стандарти для кредитних цілей після фінансової кризи, яка продемонструвала, що безвідповідальна поведінка учасників ринку становить загрозу основ фінансової системи, що несе ризик серйозних соціальних та економічних наслідків. У п. 3 преамбули директиви наголошено на проблемі високого рівня боргу всередині Європейського Союзу, значна частина якого зосереджена в кредитах, що пов'язані з нерухомим майном. Це стало передумовою

ініціативи держав Великої двадцятки щодо впровадження в галузі кредитування надійної нормативної бази, забезпечення відповідності міжнародним принципам та необхідності використання низки доступних інструментів, серед яких важливу роль покладено на стандарти оцінки майна з міжнародним значенням [10; 132].

На думку В. В. Якубовського зазначені стандарти оцінки майна можна розглядати як взаємодоповнювальні. Вчений вважає доцільним під час розгляду загальних питань опиратися на міжнародні стандарти «*IVS-2017*», а за необхідності більш детальнішого врахування особливостей майна, призначених для застосування на загальноєвропейському ринку, використовувати європейські стандарти «*EVS-2016*» [66]. Однак оцінювач не розглянув питання пріоритетності, які виникають в разі колізії положень наведених міжнародних стандартів.

Вищезазначене засвідчує, що сфера застосування Міжнародних стандартів оцінки майна (*International Valuation Standards, IVS*) є значно ширшою порівняно з Європейськими стандартами оцінки майна (*European Valuation Standards, EVS*).

Вплив МСО продовжує зростати. Зокрема, Асоціація оцінювачів АСЕАН<sup>1</sup> (*The ASEAN Valuers Association, AVA*) приєдналася до багатьох національних та регіональних органів у підтримці та прийнятті МСО на своєму 20-му конгресі, що відбувся в Сінгапурі 11–13 вересня 2017 р., організованому для оцінювачів з Азії та Близького Сходу Інститутом дослідників та оцінювачів Сінгапуру, де вирішили: «Хоча в кожній з держав АВА [Асоціації оцінювачів АСЕАН] є свої унікальні місцеві стандарти оцінки, що відображають його особливості та норми, ми одностайно погоджуємося прийняти МСО для послідовності та прозорості, та для задоволення зростаючих міжнародних потреб» [76].

МКСО активно співпрацює з міжнародними організаціями, які формують стандарти оцінки майна не лише для визначення ринкової вартості, а й для встановлення єдиних стандартів оцінки майна для цілей фінансової звітності. Такою організацією є Фонд міжнародних стандартів фінансової звітності, з якою МКСО співпрацює на основі «*Заяви про протоколи співробітництва щодо*

---

<sup>1</sup> Асоціація держав Південно-Східної Азії.

*Міжнародних стандартів фінансової звітності та Міжнародних стандартів оцінки майна між Міжнародною радою зі стандартів оцінки майна та Фондом МСФЗ» від 6 березня 2014 р. [219].*

МКСО підтримує зв'язки з такими впливовими міжнародними організаціями, як Організація економічного співробітництва та розвитку, Міжнародний валютний фонд, Світова організація торгівлі, Комісія Євросоюзу та Банк міжнародних розрахунків [149, р. 21; 193, р. 303].

Головною метою міжнародних стандартів з питань оцінки майна вважають усунення прогалин правового регулювання на міжнародному рівні для забезпечення економічного співробітництва між державами, однак питання ускладнюється у випадку наявності розбіжностей між різними міжнародними стандартами. Розглянемо практику міжнародних судових органів, де виникає необхідність розрахунку розміру компенсації за завдану шкоду на основі вартості майна внаслідок вчинення міжнародно-протиправних діянь. Зазначимо, що у міжнародній арбітражній практиці поняття «ринкова вартість» використовують для вирішення міжнародних спорів на засадах категорії справедливості, у зв'язку з цим міжнародні судові органи використовують зазвичай термін «справедлива ринкова вартість».

Як приклад наведемо ситуацію з двома можливими варіантами розрахунку розміру компенсації міжнародним судовим органом на основі поняття «ринкова вартість майна». Розглянемо особливості розрахунку зазначеної вартості на основі міжнародних стандартів «IVS-2017» (також «IVS, чинних з 31.01.2020» [157]) та європейських стандартів «EVS-2016», а саме – з урахуванням їхньої розбіжності щодо обов'язковості аналізу та врахування під час розрахунку концепції найефективнішого використання майна.

Фундаментальним аспектом ринкової оцінки вважають застосування концепції **«найефективнішого використання»** (англ. *highest and best use*, *найціннішого та найкращого використання*). МКСО визначає наведену концепцію загалом так: використання власності з максимальним потенціалом, яке є фізично можливе, належним чином обґрунтоване, юридично допустиме, фінансово

можливе і результатом якого є найбільша вартість власності, що оцінюється (п. 140 IVS 104) [167, р. 32; 157]. Такий підхід вважають *основою* поняття «ринкова вартість» згідно з Міжнародними стандартами оцінки майна (п. 30.4 IVS 104 [157]), а також застосовують у практиці міжнародних судових органів під час визначення ринкової вартості [167, р. 32]. Наприклад, необхідність її застосування зазначено у справі 2000 р. *«Санта Єлена проти Коста-Рики»* [129, р. 192], у якій заявник обґрунтував, що найефективнішим використанням прибережної земельної ділянки є курорт та розвиток туризму на основі «фізичної можливості, юридичної допустимості [до початку експропріації] та фінансової здійсненності» [129, р. 185]. Арбітраж прийняв позицію заявника, що *«справедлива ринкова вартість майна Санта Єлени заснована на його найціннішому і найкращому використанні на ринку, еквівалентному його теперішньому значенню вартості, незважаючи на будь-які експропріаційні дії уряду та, зокрема, будь-які природоохоронні закони або правила, прийняті після 1978 [початку експропріації]»* [129, р. 193].

Однак визначення поняття ринкової вартості у п. 5.3.7 «Синьої книги» європейських стандартів *«EVS-2016»*, у якому розрахунок такої вартості із застосування концепції «найціннішого та найкращого використання» вважають *«ринковою вартістю, заснованою на припущенні, а не на звичайній ринковій вартості чи елемента в межах ринкової вартості»*, значно відрізняє такі стандарти від Міжнародних стандартів оцінки майна [144].

Зазначену відмінність можна вважати істотним недоліком для застосування таких стандартів під час визначення ринкової вартості порівняно з Міжнародними стандартами оцінки майна. Це зумовлює їхню несумісність для застосування у міжнародному арбітражі з метою захисту економічних прав на основі поняття «ринкова вартість» майна, зокрема через неможливість досягти компенсаційного стандарту, передбаченого звичаєвим міжнародним правом щодо необхідності усунення всіх наслідків незаконного акту, включаючи втрачену вигоду, а також через уже усталену практику міжнародного арбітражу щодо необхідності

врахування концепції найефективнішого використання під час застосування поняття «справедлива ринкова вартість»<sup>1</sup>.

Природа зазначеного недоліку полягає в тому, що застосування підходу з Європейських стандартів оцінки майна не дає змоги визначити ринкову вартість на основі обґрунтованого та допустимого з точки зору національного права іншого виду використання на відміну від існуючого. Тобто зазначений підхід, порівняно з Міжнародними стандартами оцінки, відкидає цілий *етап аналізу найефективнішого використання об'єкта* оцінки та замінює його правилом про недоцільність такого аналізу, яке змушує ігнорувати об'єктивні обставини на ринку. Наприклад, якщо об'єкт нерухомого майна, зареєстрований згідно внутрішнього права держави як склад, а розташований у центрі міста поряд з ідентичними торговими приміщеннями, то застосування правила для поняття «ринкова вартість» із Європейських стандартів оцінки не даватиме змоги оцінити зазначене приміщення еквівалентно вартості сусідніх, чим спричинить істотне заниження реальної вартості майна. Це, безперечно, не відповідатиме *принципу розумності*, застосування якого під час оцінки майна є важливим для міжнародної арбітражної практики. Зокрема, Міжнародний суд ООН у справі «Протоки Корфу» 1949 р. відмітив важливість «точності» та «розумності» оцінки майна для розрахунку завданої шкоди [23, с. 11; 222, р. 9].

Переважаюча практика міжнародного арбітражу засвідчує, що поняття справедливої ринкової вартості майна визначають в умовах його найефективнішого використання (як *«ціну, яку готовий оплатити покупець [за майно] готовому придбати [таке майно] за вказану ціну продавцю в обставинах, в яких кожен мав достатню інформацію, кожен бажав максимізувати свою фінансову вигоду, і жоден з них не перебував під тиском чи погрозою»* [217]), яке за своєю суттю відповідає визначенню із Міжнародних стандартів оцінки майна.

---

<sup>1</sup> Відхід від такої концепції теоретично допускається в рамках договірному режиму у разі слідуванню стандартам оцінки, передбачених міжнародним договором, які явно не допускають застосування такого стандарту.

Безперечно, для більшості об'єктів оцінки існуючий вид використання майна і є його найефективнішим використанням, отож цей недолік Європейських стандартів оцінки майна не часто проявляється. Європейська група асоціацій оцінювачів допускає застосування принципу найціннішого та найкращого використання, однак саме поняття «ринкова вартість» згідно з їхніми стандартами не передбачає етапу аналізу найефективнішого аналізу, на відміну від Міжнародних стандартів оцінки майна. Причиною цього рішення Європейська група асоціацій оцінювачів вважає *«обмеженість [зазначеної концепції] припущенням»*, що насправді викликає подив та, ймовірно, спрямоване на уникнення помилок оцінювачів на цьому етапі, адже Міжнародний комітет зі стандартів оцінки майна вважає будь-яку оцінку заснованою на припущенні. В цій ситуації залишається лише вибір припущення щодо вартості, яке є найбільш імовірним – між виключно існуючим використанням та найефективнішим, а відмова від етапу аналізу найефективнішого використання може створювати логічні помилки про вартість майна у реальних ринкових умовах, оскільки потенційний продавець приміщення, зважаючи на можливість ефективнішого його використання, не погодиться на продаж майна еквівалентно вартості діючого його використання.

Впливовою міжнародною установою, яка надає переваги Європейським стандартам оцінки майна у випадку розбіжності з іншими міжнародними стандартами, вважають Європейський центральний банк, що засвідчує можливі переваги їхнього застосування для цілей банківської застави майна, оскільки саме з цією метою надають такий пріоритет в інструкції Європейського центрального банку: *«Нерухомість слід оцінювати відповідно до європейських стандартів EVS-2012 («Синя книга») та інших міжнародних стандартів, таких як стандарти Королівського інституту сертифікованих фахівців з нерухомості (RICS), причому EVS-2012 має перевагу у випадку будь-якого конфлікту (для уникнення сумнівів це слід вважати застосовуваним у цілому документі)»*. [78, р. 145; 153, р. 1]. Наголосимо, що міжнародна установа використовує дещо застарілу версію

стандартів «*EVS-2012*» попри наявність «*EVS-2016*», незважаючи на оновлення власних інструкцій у червні 2018 р. [78, р. 145].

Відмова від аналізу найефективнішого використання об'єкта дає змогу уникнути зловживань щодо завищення вартості майна на цьому етапі, що можна вважати корисним для стабільності банківської системи, якщо таку оцінку здійснюють для банківської застави. У випадку, якщо майно має реально більшу вартість на ринку, банк наділений більшими гарантіями повернення кредитних коштів. Якщо ж оцінку проводять з метою позбавлення власності чи з іншими цілями, то відмова від аналізу найефективнішого використання є недоцільна.

Однак, з плином часу Європейська група асоціацій оцінювачів змінила підхід, зазначивши, що концепція *найціннішого та найкращого використання* є «складовою частиною ринкової вартості» у стандартах 2020 р. (п. 4.3.4 «*EVS-2020*»), наголосивши про такі зміни ключового поняття у вступі до нової редакції. [143, р. 15, 32]. Попри такі зміни, етап аналізу найефективнішого використання не було додано у стандарти оцінки для фінансових цілей, а заміно на «припущення», що таким є діюче використання майна (п. 4.3. «*EVS-2020*») [143, р. 114].

Отже, систему міжнародних неурядових організацій з питань оцінки майна варто розглядати у співвідношенні між напрацьованими ними стандартами. Міжнародні стандарти МКСО іноді беруть за основу для розроблення та оформлення міжнародних стандартів інших міжнародних організацій (наприклад, Міжнародних стандартів фінансової звітності, Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, стандартів Світового банку), розроблених для досягнення визначених цілей міжнародного характеру, що ґрунтуються на реалізації загальних інтересів держав. Таке співвідношення виникає зазвичай унаслідок співробітництва таких організацій з метою гармонізації з міжнародними стандартами МКСО.

У Європі, крім стандартів оцінки МКСО, застосовують також міжнародні стандарти оцінки *Королівського інституту сертифікованих фахівців з нерухомості*, які ґрунтуються на основі перших та деталізують їхнє застосування, та *Європейської групи асоціацій оцінювачів*, які містять розбіжності з МКСО. Відмінність стандартів Європейської групи асоціацій оцінювачів у редакції 2016 р.

полягала, зокрема, у визначенні поняття «ринкова вартість», яке не передбачало ознаки найефективнішого використання майна та етапу його аналізу. У багатьох напрямках оцінки це є значним недоліком, однак, з іншого боку, саме для цілей банківської застави майна зменшує ризики в частині завищення вартості, отож Європейський центральний банк у випадку розбіжностей між різними міжнародними стандартами надає перевагу Європейським стандартам оцінки майна.

### **3.2. Міжнародний комітет зі стандартів оцінки майна як міжнародна неурядова організація з питань оцінки майна**

У процесі міжнародно-правового співробітництва держав неодноразово звучали заяви її представників щодо розвитку міжнародних стандартів оцінки майна з метою заповнення прогалин правового регулювання та вирішення інших питань міжнародного значення, зокрема в рамках форуму держав Великої двадцятки.

Необхідність міжнародних стандартів оцінки для забезпечення співробітництва роз'яснено в Азійсько-Тихоокеанському регіоні в доповіді міністрів фінансів держав Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва 2014 р.: «Оцінка майна має вирішальне значення для прийняття рішень в рамках глобальної економіки як для рішень із сфери ринку фінансів, так і у сфері ринку нерухомості, а також для рішень і дій в державних та приватних секторах, у тому числі для постійно діючих організацій. Суспільний інтерес, економічне зростання і розвиток фінансових систем залежні від безлічі варіантів рішень та дій, які базуються на проведеній оцінці майна. Ця критична роль оцінки підкреслює важливість для економіки в регіоні домовитися про імплементацію високоякісних стандартів оцінки в різних юрисдикціях по всьому світу і розвивати надійність професії оцінки майна» [77]. Отже, практична потреба у міжнародних стандартах оцінки важлива не лише для забезпечення міжнародного

співробітництва держав. Стандарти оцінки задають ключові рамки для багатьох галузей діяльності.

Для вирішення питань розвитку процесу оцінки майна на міжнародному рівні значного впливу набули міжнародні неурядові організації з питань оцінки майна. Однак у науці питання щодо визначення правової природи актів таких організацій, що встановлюють стандарти оцінки, залишаються невирішеними та дискусійними [9, с. 248]. Зокрема, у цій частині праці розглянуто правове значення *Міжнародних стандартів оцінки майна*, розроблених міжнародною неурядовою організацією – Міжнародним комітетом зі стандартів оцінки майна<sup>1</sup>.

Міжнародні неурядові організації можна визначити як *«групи осіб або суспільств, що вільно створені за приватною ініціативою, які переслідують інтереси, що виникають або виходять за рамки національних кордонів, метою яких не є пошук прибутку»* [125, р. 350]. Ст. 71 Статуту ООН встановила правову основу діяльності міжнародних неурядових організацій у рамках ООН, яка визначає, що міжнародні неурядові організації можуть отримати консультативний статус Економічної і соціальної ради ООН (ЕКОСОР). Такі консультативні норми, що покладені в основу ст. 71, вплинули на інституційні зміни у багатьох інших міжнародних організаціях [72].

Міжнародні правила та стандарти оцінки доповнюють міжнародний правопорядок і в такий спосіб простежуємо вищий рівень структурності проблем, які виникають під час міжнародного співробітництва держав. На думку Т. Крабека, питання, які досі не були вирішені в рамках економічної теорії і неможливі для вирішення через їхню складність, можна структурувати та спростити лише у формі нормативного регулювання [169, р. 532].

Встановлена та загальновизнана на належному рівні стандартизація оцінки майна у міжнародному праві у вигляді загальнообов'язкових норм відсутня, що підштовхує до практичного «термінологічного хаосу» [169, р. 532], а часто і до

---

<sup>1</sup> Трапляються інші переклади назви організації. Оскільки щодо англomовного терміна «valuation» термін «оцінка» недостатньо розкриває зміст діяльності, доцільно використовувати поширений у діловодстві України термін «оцінка майна».

неможливості чітко інтерпретувати результати оцінки майна для їхнього правильного застосування. Сьогоднішня ситуація вирізняється значними практичними труднощами під час реалізації норм міжнародного права, оскільки за необхідності встановити значення «ринкової вартості» чи іншого виду вартості, не визначивши таку категорію цінності будь-яким способом, виникають небажані ситуації довільного трактування результатів оцінки або ігнорування правил розрахунку, які встановлені для зазначеного поняття у найпоширеніших міжнародних стандартах оцінки майна.

У таких ситуаціях нормативні акти міжнародних неурядових організацій особливого значення набувають у зонах *правової невизначеності* для усунення прогалин правового регулювання (лат. *lacuna legis*, англ. *legal gaps*) [226, р. 102], що загалом сприяє належному співробітництву між державами та вирішенню міжнародно-правових спорів.

Відштовхуючись від погляду Т. Крабека про те, що «сутністю стандартизації є необхідність зменшення складності» [169, р. 533], основною метою Міжнародних стандартів оцінки майна можна вважати *спрощення* вирішення завдань з визначення вартості та застосування результатів оцінки майна у міжнародно-правових відносинах.

Розвиток міжнародних ринків, транскордонні транзакції, прагнення до прозорості у міжнародній фінансовій звітності зумовили необхідність розроблення глобальних стандартів професійної оцінки майна для держав, інвесторів, міжнародних організацій, базуючись на їхніх загальних інтересах.

Зважаючи на сучасний процес глобалізації, заснували Міжнародний комітет зі стандартів оцінки активів (*The International Asset Valuation Standard Committee, TIAVSC*) 1981 р. з початковим членством професійних організацій оцінювачів з 20-ти держав як результат домовленостей у 1970-х роках між професійними оцінювачами США та Сполученого Королівства. Перші стандарти видали 1984 р., а через десять років перший формальний набір стандартів оцінки опублікувала ця ж міжнародна організація зі зміненою назвою – Міжнародний комітет зі стандартів оцінки майна (*International Valuation Standard Committee, IVSC*) [75, р. 404].

У 2008 р. зазначену організацію повторно перейменували (*International Valuation Standard Council, IVSC*, із варіантом перекладу як «Міжнародна рада зі стандартів оцінки майна») [155, р. 5]. Зміна частини назви в англomовній версії на «*council*», зважаючи на поширену взаємозамінність змінених термінів, зберігає наближеність змісту до терміну «комітет», тому її уніфіковано у дослідженні.

Виникненню такої міжнародної неурядової організації сприяв розвиток громадянського суспільства. Учасниками зазначеної організації є зазвичай громадські організації оцінювачів, які часто є професійними органами держав з оцінки майна та діють з метою регламентування професійної діяльності шляхом саморегулювання у власних державах або спільного з державними органами регулювання, пропагуючи переваги Міжнародних стандартів оцінки майна як для держав, так і для міжнародного регулювання загалом [191, р. 17].

Зазначена організація формує міжнародні стандарти із обмеженою кількістю високорівневих вимог у формі принципів, які підтримуються набором правил оціночної діяльності та загальною придатністю для застосуванням у відносинах між державами. З іншого боку, учасники організації сприяють адаптації національних стандартів відповідно до положень міжнародних стандартів з урахуванням специфіки національної юрисдикції [191, р. 17].

Значення Міжнародних стандартів оцінки майна для міжнародно-правового співробітництва голова МКСО Дж. Едж пояснив так: «...правила оцінки [вартості майна] уже не є тими національними стандартами, що існують ізольовано. Стандарти різних держав мають бути гармонізовані одні з одними і для того, щоб здійснити це, повинен бути надійний єдиний орієнтир спільних стандартів, до яких усі держави можуть посилатись. Це є роль, яку МКСО заповнює» [136, р. 1].

Міжнародний комітет зі стандартів оцінки майна ставить перед собою глобальні завдання, орієнтуючи свою діяльність на узагальнення передової та загальновизнаної практики оціночної діяльності для її відображення в універсальних за своїм застосуванням стандартах. Беручи до уваги важливе значення стандартів оцінки майна для міжнародної фінансової системи загалом, розроблення таких стандартів покликане сприяти підвищенню обґрунтованості

застосовуваних процедур та практики оціночної діяльності, підвищуючи довіру до результатів, отриманих на їхній основі.

Вплив актів МКСО значно посилює його статус консультативного члена Організації Об'єднаних Націй у структурі Економічної і соціальної ради ООН [193, р. 303], а співробітництво МКСО з міжнародними неурядовими організаціями сприяє становленню практики загального використання деяких міжнародних стандартів оцінки в «міжнародних фінансах і міжнародному арбітражі» [190, р. 358], що за своєю суттю ґрунтуються на таких міжнародних стандартах, як Міжнародні стандарти фінансової звітності, Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку та Міжнародні стандарти оцінки майна [190, р. 367; 219].

Важливість стандартів, розроблених МКСО, засвідчує також, що до його учасників належить і Світовий банк – впливова міжнародна організація, практика оцінки якої є вагомим аргументом для визнання її міжнародним арбітражем «як надійних методів для оцінки шкоди і справедливої ринкової оцінки у міжнародних спорах» [213, р. 225].

Значення стандартів МКСО проявляється у **співвідношенні з національними стандартами оцінки майна**. Незважаючи на широке застосування Міжнародних стандартів оцінки майна (*International Valuation Standards, IVS*) та ініціатив щодо необхідності їхнього застосування, варто наголосити на існуванні двох типів стандартів оцінки майна, зокрема:

- 1) розроблених для застосування на рівні внутрішнього права держави (*національні стандарти оцінки майна*);
- 2) розроблених міжнародними неурядовими організаціями для досягнення визначених цілей міжнародного характеру.

Національні стандарти оцінки майна наділені зв'язком із Міжнародними стандартами оцінки майна у випадку їхньої імплементації у норми національного права держав. Така імплементація зумовлюється національними інтересами держав щодо переваг міжнародного економічного співробітництва та можливості використання «найкращої практики оцінки», що визнана на міжнародному рівні.

Набуття стандартами МКСО міжнародного значення залежить від дій держав щодо добровільної імплементації таких стандартів у внутрішнє право чи щодо гармонізації власних стандартів із ними [4, с. 43–47]. Внаслідок таких дій формують практику оцінки майна з міжнародним визнанням. У розробці національних стандартів оцінки є кілька важливих національних рішень, що засвідчує вплив МКСО на міжнародному рівні:

- Королівський інститут сертифікованих фахівців з нерухомості (*Royal Institution of Chartered Surveyors, RICS*) – організація, створена ще 1868 р. та відповідальна за встановлення стандартів для професії оцінювача нерухомості на території Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, імплементував МСО для національних стандартів, відомих під назвою «Червона книга», які, починаючи з останніх перевидань, складено у повній відповідності з Міжнародними стандартами оцінки майна та фактично є його додатком; у п. 1 «Червоної Книги» 2014 р. зазначено: «офіційно визнає і приймає МСО, вимагаючи від учасників їхнього дотримання» [53; 203], а 2017 р. адаптовано стандарти відповідно до нової редакції МСО 2017 року (відповідно в подальших роках) [202].

- Фонд оцінювання (*The Appraisal Foundation, TAF*) – організація, відповідальна за встановлення стандартів для професії оцінювача на території США, та Міжнародний комітет зі стандартів оцінки майна 2006 р. уклали угоду «Медісонська домовленість» [183], спрямовану на досягнення гармонізації між Єдиними стандартами професійної оціночної практики (*Uniform Standards of Professional Appraisal Practice, USPAP*) та Міжнародними стандартами оцінки майна. З метою її реалізації спільно видали посібник для виконання оцінок, сумісних із МСО (2016 та 2018 роки) [67; 68].

- Інститут оцінювання Канади (*Appraisal Institute of Canada, AIC*) розробив національні стандарти оцінки майна відповідно до МСО (п. 1) [86, 87].

- Австралійський інститут нерухомості (*Australian Property Institute, API*) визнає МСО як основні стандарти та доповнює додатковими стандартами, щоб відповідати місцевим внутрішньоправовим вимогам [75, р. 405].

- Україна, представлена у МКСО двома громадськими організаціями, – «Українським товариством оцінювачів» (УТО) [33] і, починаючи з 2019 р., «Всеукраїнською Асоціацією Фахівців Оцінки» (ВАФО) [3], на рівні внутрішнього права 2001 р. зобов'язала державні органи розробляти національні стандарти на основі міжнародних стандартів, що й практикується у співпраці із громадськими організаціями оцінювачів з використанням МСО.

- Румунія, Туреччина, Південна Африка, Філіппіни та Нова Зеландія прийняли національні стандарти оцінки майна у повній або частковій відповідності з МСО [75, р. 405;194];

- МСО визнані у державах Латинської Америки як авторитетне джерело [75, р. 405; 88].

Виявляється очевидним, що одним з найважливіших напрямів застосування міжнародних стандартів з питань оцінки майна вважають **усунення прогалин правового регулювання** на міжнародному рівні з метою забезпечення економічного співробітництва між державами.

Міжнародні судові органи, зіштовхнувшись з *правовою невизначеністю* під час встановлення розміру вартості майна, потребують прийняття рішення щодо застосування одного чи іншого варіанта розрахунку вартості майна в умовах, коли зазначене питання чітко не врегульоване міжнародно-правовим договором чи іншим способом на міжнародно-правовому рівні, а таке рішення потребує узгодженості з принципами міжнародного права, міжнародно-правовими договорами та звичаєвими міжнародними нормами.

Міжнародні стандарти оцінки в таких випадках часто відіграють роль «найкращої практики оцінки майна», визнаної на міжнародному рівні. Вчені наголошують, що джерелом формування правил Міжнародних стандартів оцінки майна є «краща практика», яка не обов'язково буде звичайною практикою. Зважаючи, що термін «краща практика» чи «найкраща практика» не має однозначного тлумачення, варто зазначити, що його можна визначити як практика, яка найефективніше забезпечує досягнення цілей міжнародно-правової норми [28, с. 122]. Зауважимо також, що окремі положення міжнародних стандартів не завжди

можна вважати кращими від елементів національної практики оцінки, отож обґрунтування застосування того чи іншого стандарту є завжди відкритим, однак міжнародне визнання слугує вагомою перевагою для вибору за основу оцінки саме міжнародних стандартів.

Міжнародні стандарти МКСО, незважаючи на розроблення з метою реалізації цілей міжнародного характеру, не вважають кодифікацією звичаїв у практиці оцінки у зв'язку з відсутністю стійкої звичаєвої практики. Такі стандарти у своїй основі містять правила проведення оцінки, запозичені з різних національних стандартів оцінки, встановлених професійними організаціями оцінювачів або державою. Проте на національному різні правила проведення оцінки також не вважають звичаями, оскільки встановлені професійними організаціями оцінювачів або державою, а не складені стихійно, самостійно, по волі учасників відносин з оцінки майна [28, с. 122].

Отже, стандарти МКСО не є джерелом звичаєвого міжнародного права, однак варто звернути увагу на перспективу виявлення в окремих положеннях Міжнародних стандартів оцінки майна правил, наділених ознаками звичаєвої міжнародної норми. Про можливість трансформації актів міжнародних неурядових організацій у загальнообов'язкові норми звичаєвого міжнародного права зазначала, зокрема, вчена І. Марбое [178, р. 27].

Оцінка завжди базується на правових та інституційних наборах правил, у рамках яких здійснюють економічну діяльність і майнові операції. Міжнародні стандарти оцінки майна не є і не можуть бути вичерпними у зв'язку з неможливістю охопити всі можливі об'єкти, вартість яких необхідно оцінити. Отож, на думку Г. Ю. Гулевської, стандарти повинні зберігати необов'язковий характер і гнучкість, не обмежуючи можливості їхнього вдосконалення, що загалом збігається із позицією щодо більшості видів квазінорм зі стандартизації [9, с. 249].

Дійсно, застосування положень міжнародних стандартів оцінки майна доцільно в умовах, якщо такі стандарти забезпечують виконання принципів та норм міжнародного права як «найкраща практика оцінки» для досягнення цілей

міжнародного права. В цьому випадку необхідність їхнього застосування впливає з логічного обґрунтування необхідності досягнення цілей інших норм міжнародного права.

Міжнародні стандарти надають практичні відповіді на значну кількість питань оцінки майна. Наприклад, наголошують, що найкращим показником ринкової вартості є ціна ідентичного майна, отримана в результаті торгівлі на ліквідному ринку чи найбільше наближена до дати оцінки (п. 50.1 «*IVS 500*» 2020 р.). [156] Нагадаємо, що ціна на ринку відображає лише пропозицію майна і не завжди підтверджує готовність потенційного покупця оплатити таку ціну за майно, а отже, може і не відповідати ринковій вартості майна.

Постійна практика вдосконалення та змін міжнародних стандартів оцінки майна дає змогу ефективніше здійснювати захист економічних прав, надаючи надійніші та додаткові засоби захисту економічних прав. Зокрема, у п. 20.6 (d) «*IVS 500*» редакції МСО 2020 р. внесено нововведення до міжнародних стандартів оцінки, за якими з 2020 р. там, де можливо, рекомендують застосовувати кілька підходів до оцінки майна, а у випадку виникнення розбіжностей у результатах вартості оцінювач зобов'язаний пояснити та задокументувати таку різницю [156].

Важливе застереження зазначено у п. 30.2 «*IVS 500*» МСО 2020 р., що стосується можливих розбіжностей таких міжнародних стандартів у разі, коли правовою основою вартості є інші стандарти. Зокрема, зазначено необхідність розуміння та дотримання нормативних вимог прецедентного та податкового права, які використовують як основу для оцінки [156]. Це додатково засвідчує, що у випадку суперечностей у положеннях міжнародних стандартів рекомендаційного характеру стандартам оцінки, визначених міжнародними договором чи звичаєвим міжнародним правом, застосовувати положення стандартів міжнародних неурядових організацій недопустимо. Перспектива застосування положень стандартів МКСО всупереч укладеним міжнародним договорам існує лише в разі узгодження з міжнародно-правовою нормою чи принципом з вищим правовим значенням. Зокрема, положення Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. щодо добросовісності, недопустимості погрози чи застосування

сили можна гармонічно співвіднести зі стандартом «справедливої ринкової вартості» у частині неприпустимості чинників «тиску чи погрози» у процесі визначення вартості майна.

Отже, Міжнародні стандарти оцінки майна (МСО), сформовані міжнародною неурядовою організацією МКСО, становлять дискусійну категорію джерел у міжнародному праві. Зазначені стандарти не наділені формально юридичною обов'язковою силою, однак їх можуть застосовувати для усунення прогалин правового регулювання, зокрема і тоді, коли це необхідно для реалізації формально обов'язкової норми, сформованої у процесі співробітництва держав.

Можливість застосування таких стандартів забезпечено тим, що Міжнародні стандарти оцінки майна МКСО у доктрині міжнародного права часто визначають як «найкращу практику оцінки» майна, що визнана на міжнародному рівні. Однак міжнародні судові органи у своїх рішеннях посилаються не на положення стандартів, а на їхнє фактичне застосування у міжнародній арбітражній та фінансовій практиці.

Особливістю таких стандартів можна вважати динамічність у зв'язку із періодичним їхнім вдосконаленням та зміною положень. Однак такі зміни МКСО у положеннях МСО, як і будь-яке положення МСО, потребують дослідження в частині узгодження із міжнародно-правовими нормами перед застосуванням у міжнародно-правових відносинах.

Вплив таких міжнародних стандартів у міжнародному праві зумовлений також економічними інтересами держав, що сприяє їхній добровільній імплементації у внутрішнє право держав (норми міжнародних організацій) або гармонізації з ними для забезпечення конкурентних переваг співробітництва держав між собою в умовах глобалізації.

### **3.3. Застосування стандартів оцінки майна, розроблених міжнародними неурядовими організаціями, у практиці міжнародних судових органів**

Сучасна міжнародно-правова система в умовах глобалізації, інтеграції, розвитку транснаціональних корпорацій та міжнародних неурядових організацій значною мірою залежить від ефективності дії міжнародно-правових норм.

Зокрема, І. І. Лукашук зазначає важливість формалізації для міжнародного права як умови для його ефективності [25, с. 11]. Одними з найбільш детально формалізованих норм у міжнародному праві за своїм змістом можна вважати деякі норми міжнародних неурядових організацій, що стосуються стандартизації у різних напрямках економічного співробітництва. Такі норми впливають на важливі елементи забезпечення ефективності дії міжнародно-правових норм, якими є, зокрема, механізми відповідальності за вчинення міжнародно-протиправних діянь та компенсації завданої майнової шкоди.

Однак головною особливістю таких міжнародних стандартів вважають їхню формальну необов'язковість. Це означає відсутність міжнародно-правової відповідальності за порушення таких норм [145, р. 409].

Зазначене пояснюють тим, що такі стандарти формують там, де досягнення компромісу на рівні зобов'язуючих нормативних приписів є вкрай складним, або у сферах, недостатньо досліджених в теорії та практиці міжнародного права, що потребують подальшого юридичного аналізу [18, с. 112].

Під час укладення міжнародних договорів держави зазвичай неохоче погоджуються брати на себе зобов'язання, що стосуються обмеження їхніх суверенних прав, насамперед за необхідності створення наднаціональних органів, до відання яких передають частину повноважень держав в окремих сферах регулювання [18, с. 112]. З одного боку, формально необов'язкові стандарти дають змогу державам мінімізувати ризики, пов'язані з обмеженням їхнього суверенітету, а з іншого – отримувати переваги від їхнього застосування, зокрема в рамках міжнародно-правового співробітництва. Слабкий інституційний механізм

міжнародних неурядових організацій та формальна необов'язковість актів таких організацій виконують захисну функцію щодо державного суверенітету.

Збільшення впливу таких організацій зумовлюється їхнім формуванням навколо напрямів діяльності, необхідних для реалізації загальних інтересів. Окремі науковці вважають, що такі нормативні «сірі зони» зменшують необхідний зв'язок між правом і державою, пропонуючи, що недержавні учасники можуть формувати «право» шляхом створення правил у транснаціональному масштабі [174, р. 22]. У своїй праці Т. М. Франк пов'язав легітимність глобальних та регіональних інституцій з питаннями про нетипові режими. З цього приводу А. Б'юкенен зазначає: «Організація, яка здійснює політичну владу, морально виправдана здійснювати це тільки тоді, коли вона відповідає мінімальним стандартам справедливості, що розуміється як захист основних прав людини» [174, р. 25].

На думку А. Флюкігера, такі міжнародні квазінорми усе ж наділені впливом, що створює правові наслідки, вказуючи на юристів-міжнародників, які також підтримують наведений погляд [145, р. 410]. Однією із концепцій юридичного впливу зазначених стандартів можна вважати їхню комбінацію із формально обов'язковими нормами у міжнародному праві з метою забезпечення ефективності дії останніх [18, с. 109; 57, с. 158].

Варто погодитись, що формально необов'язкові норми доцільно наділяти юридичним значенням лише у разі необхідності забезпечення належної дії формально обов'язкової міжнародної-правової норми у зонах правової невизначеності. Наприклад, Європейський суд справедливості застосовує формально необов'язкові стандарти у вирішенні спорів між державами і, що найголовніше, фактично слідує за ними у конкретних ситуаціях з метою усунення прогалин правового регулювання (лат. *lacuna legis*, англ. *legal gaps*) [226, р. 102].

На усунення таких прогалин значною мірою вплинула міжнародна неурядова організація Міжнародний комітет зі стандартів оцінки майна (МКСО) шляхом розроблення Міжнародних стандартів оцінки майна (МСО), успішно пропагуючи їхнє застосування на міжнародному рівні. Однією із передумов цього стало співробітництво організації з іншими впливовими міжнародними неурядовими

організаціями, такими як, наприклад, Фонд міжнародних стандартів фінансової звітності (англ. *International Financial Reporting Standards Foundation, IFRS Foundation*).

Як зазначає Дж. Пан: «Після установлення правової основи рішення про присудження виплати арбітражні суди використовують свої враження від найкращих практик оцінки, а також на свій розсуд проводять їхній аналіз. Результатом цього є діапазон висновків, залежних від допущень і філософії суду, що приймає рішення» [190, р. 356].

З метою визначення правового впливу міжнародних стандартів оцінки майна розглянемо справу 2005 р. «*Сі-Ем-Ес Гас проти Аргентини*», у якій міжнародний арбітраж визначав розмір «справедливої ринкової вартості» експропрійованої газотранспортної компанії для компенсації завданої шкоди. Основою для такого розрахунку стали положення міжнародного інвестиційного договору між США та Аргентиною без зазначення способів розрахунку наведеного стандарту [128; 190, р. 357].

У цій ситуації сторони для відстоювання власних інтересів *de facto* активно використовували результати розвитку стандартів оцінки на міжнародному рівні з фінансових питань. Зазначимо, що фінансовими питаннями на міжнародному рівні займаються окремі міжнародні організації, зокрема така міжнародна неурядова організація, як Фонд міжнародних стандартів фінансової звітності (Фонд МСФЗ, англ. *IFRS Foundation*) з її структурним підрозділом Радою з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку (РМСБО, англ. *IASB, International Accounting Standard Board*), яка співпрацює з Міжнародним комітетом зі стандартів оцінки майна (МКСО) для гармонізації міжнародних стандартів, що стосуються оцінки майна [219]. Незважаючи на співробітництво зазначених організацій, відображення вартості майна в бухгалтерському обліку має облікову мету та з часом припиняє відображати реальну вартість майна через застосування коефіцієнтів амортизації.

У наведеній справі позивач відстоював застосування дохідного підходу на основі даних щодо прибутковості компанії у зв'язку із можливістю врахувати майбутні прибутки від інвестицій та посилався на його загальне використання в

«міжнародних фінансах і міжнародному арбітражі» [128, р. 114; 190, р. 358]. Міжнародні фінанси, як відомо, ґрунтуються на міжнародних стандартах міжнародних неурядових організацій, а саме – Міжнародних стандартах фінансової звітності (англ. *International Financial Reporting Standards, IFRS*) та Міжнародних стандартах бухгалтерського обліку (англ. *International Accounting Standards, IAS*), що пов'язані внаслідок співробітництва з Міжнародними стандартами оцінки майна [190, р. 367]. Незважаючи на це, автором не виявлено прямих посилань на стандарти таких організацій у рішеннях міжнародних судових органів, а лише на практичне використання окремих методів оцінки міжнародними інституціями.

До міжнародних організацій з питань міжнародних фінансів відносять також Світовий банк, одна зі структурних інституцій якого (Міжнародна фінансова корпорація, англ. *International Finance Corporation, IFC*) є учасником МКСО. Зазначена організація відобразила певні власні стандарти оцінки майна рекомендаційного характеру в Керівних вказівках Світового банку щодо поводження з прямими іноземними інвестиціями 1992 р., на яке міжнародні арбітражі посилаються під час розрахунку розміру завданої майнової шкоди [80, р. 6]. Такі рекомендації підтверджують певну сформовану практику оцінки майна у міжнародних фінансах.

Заперечення відповідача проти застосування дохідного підходу ґрунтувалось на можливості альтернативного визначення вартості майна методом порівняльного підходу, який значно активніше використовують міжнародні організації та міжнародні судові органи. Відповідач пропонував визначення розміру компенсації на основі вартості акцій компаній в Аргентині, які «знаходяться в аналогічному становищі» [128, р. 114; 190, р. 358].

У цій ситуації міжнародний арбітраж, керуючись *принципом справедливості*, відхилив порівняльний підхід у зв'язку з відсутністю на фондовій біржі акцій компанії, щодо якої відбувався спір. А з причини істотних відмінностей представлених «подібних» компаній і неліквідності ринку акцій в Аргентині, вважав, що ціни на акції компаній, що є предметом торгівлі, не обов'язково є

точним відображенням їхньої справедливої вартості (англ. *fair value*) [128, р. 119; 190, р. 358].

Обираючи дохідний підхід для розрахунку компенсації, міжнародний арбітраж керувався також принципом *розумності та обґрунтованості*, посилаючись на те, що «методи дохідного підходу були повсюдно прийняті» і що «є достатні дані», щоб провести відповідні розрахунки. Арбітраж вважав своєю метою вирахувати «діапазон значень, які можуть бути раціонально обґрунтовані» [128, р. 121; 190, р. 358].

Зазначені принципи для аналізу оцінки майна є визначальними у міжнародній арбітражній практиці. Наприклад, Міжнародний суд ООН у справі «Протоки Корфу» 1949 р. наголосив на важливості *«точності»* та *«розумності»* оцінки майна для розрахунку завданої шкоди перед застосуванням її результатів [23, с. 11].

Як бачимо, у міжнародній практиці яскраво проявляється принцип точності (англ. *accuracy*) під час розрахунку вартості майна. Для розуміння зазначеного принципу використаємо п. 30.2 МСО, у якому ринкову вартість майна визначають у «найбільш імовірному» значенні. В такому випадку суть зазначеного принципу можна визначити як найімовірнішу вартість, що еквівалентна «справедливій ринковій вартості» на підставі міжнародного договору (договірний режим визначення вартості) або, що відповідає розміру майнової шкоди, який забезпечує стандарт компенсації, еквівалентної реституції, та не містить вигоди для постраждалої сторони (режим звичаєвого міжнародного права). Отже, дохідний підхід можливий для застосування, якщо він більшою мірою відповідає принципу точності порівняно з іншими методами розрахунку та у зв'язку із його загальним використанням у міжнародних фінансах та міжнародному арбітражі.

Зважаючи на відносну новизну методів дохідного підходу, деякі міжнародні судові органи наводять аргументи проти використання зазначеного підходу, акцентуючи увагу на його спекулятивності, проте їхні аргументи у доктрині міжнародного права піддають критиці саме на основі невідповідності принципам розумності та обґрунтованості. Аналіз причин неналежного обґрунтування відмови

застосування зазначеного підходу у міжнародному арбітражі наведено вченим Дж. Б. Сімонс у праці «Оцінка в арбітражі між державою та інвестором: до більш точної науки» у розділі «Тривале небажання арбітрів» [213, р. 226–233].

Однак буквальне слідування стандартизованим нормам міжнародних неурядових організацій може містити ризики для забезпечення ефективності міжнародного права у разі порушення вищезазначених принципів. Наприклад, посилення на формальне відокремлення дохідного підходу розрахунку вартості майна у МСО від порівняльного (під назвою «ринковий підхід» згідно з МСО) як причини неможливості його застосування спричинило б неможливість розрахунку розміру «справедливої ринкової вартості» у міжнародному судовому органі в обов'язі, необхідному для забезпечення компенсаційного стандарту, оскільки позивач був позбавлений можливості належним чином обґрунтувати вартість на основі ринкових даних через відсутність продажу акцій такої компанії на біржі, значні відмінності виявлених компаній на ринку та його неліквідність.

Наголосимо, що для газотранспортних компаній саме дохідний підхід визначення вартості домінує у практиці, що за своєю суттю відповідає ринковій вартості та забезпечує критерій справедливості. Формальне віднесення дохідного підходу до неринкового способу визначення вартості не лише унеможливило б забезпечити справедливу компенсацію, а й здаватиметься нелогічним, адже у зазначеному підході вартість об'єкта визначають на основі даних про дохідність в ринкових умовах.

Вищезазначене засвідчує ризики надання обов'язковості застосуванню стандартів міжнародних неурядових організацій без комбінації з формальною обов'язковою нормою. Міжнародна практика доводить, що арбітраж намагається визначити вартість завданої шкоди у межах між позицією позивача та відповідача. Незважаючи на іноді обмежену кількість даних для встановлення точної вартості майна, міжнародні арбітражі все ж призначають компенсацію. Слідування надмірній формалізації може спричинити неможливість отримати компенсацію через складність чи неможливість дотримання усіх формальних вимог, що може зменшити ефективність дії міжнародно-правових норм [57, с. 161–163]. У п. 8

коментаря Комісії міжнародного права ООН до ст. 31 документа «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» зазначено про неприпустимість застосування вторинних норм, що стосуються відповідальності держав, для уникнення відповідальності, зокрема з причин неможливості оцінки завданої майнової шкоди [11, р. 111].

Спроможність міжнародних неурядових організацій до зміни власних актів на свій розсуд є значним недоліком їхнього використання в контексті міжнародно-правових зобов'язань держав. Зокрема, Міжнародний комітет зі стандартів оцінки майна розглядав можливість зміни визначення терміна «ринкова вартість» у МСО (п. 30.2(a) IVS 104) із «найбільш імовірної ціни» на «очікувану ціну», що можна вважати спробою небажаних фундаментальних змін щодо обґрунтованості та концепції оцінки майна у міжнародній практиці, націленої на досягнення принципу точності [160, р. 15]. З причин імовірної плутанини в усталеній міжнародній практиці зазначені пропозиції були відхилені. Як бачимо, вразливість сучасної міжнародно-правової системи криється у можливості впливу на ефективність дії принципів та норм міжнародного права у зонах правової невизначеності.

Отже, поширеність актів міжнародних неурядових організацій як стандартів, які формально не мають обов'язкової юридичної сили, проте можуть спричиняти практичні наслідки, є характерним для сучасного міжнародного права.

Значення таких норм яскраво проявляється у процесі реалізації механізму міжнародно-правової відповідальності у зонах правової невизначеності під час розрахунку розміру завданої майнової шкоди внаслідок вчинення міжнародно-протиправних діянь.

Міжнародні стандарти оцінки майна МКСО як формально необов'язкові норми не лише забезпечують реалізацію формально обов'язкової міжнародної норми, а й надають кілька варіантів такої реалізації, конкуруючи між собою в частині вибору методу розрахунку вартості завданої майнової шкоди, що найкраще забезпечує досягнення цілей міжнародно-правової норми.

Причини, що перешкоджають наданню актам міжнародних неурядових організацій з питань оцінки майна обов'язкового значення шляхом укладення

міжнародних договорів, криються у недоліках, що можуть спричинити такі наслідки:

1) втрату гнучкості поведінки як міжнародної організації, так і держави в частині вдосконалення чи зміни стандартів з питань оцінки майна внаслідок строгої юридичної взаємозалежності.

2) можливість зміни таких актів міжнародною неурядовою організацією, що не відповідатиме інтересам держав та впливатиме на зміну міжнародних зобов'язань, виконання яких пов'язане із такими міжнародними стандартами.

Детальна формалізація змісту норм, що стосуються стандартизації з питань оцінки майна, компенсується гнучкістю їхнього застосування у зв'язку з їхньою формальною необов'язковістю, однак для досягнення цілей формально-обов'язкової норми міжнародні судові органи здійснюють зв'язок з такими нормами на основі принципів справедливості, розумності та обґрунтованості, а безпосередньо з питання, що стосується розрахунку розміру компенсації за завдану майнову шкоду, – також принципу точності її оцінки.

Зміна статусу деталізованих стандартів з питань оцінки майна на формально обов'язкові містить ризики руйнування вищезазначених принципів, що може негативно вплинути на міжнародно-правову систему загалом, зважаючи на:

1) наявність значної кількості формальних вимог для вступу правової норми в силу, що фактично унеможлиблює її виконання або значно ускладнює його, чим зменшується ефективність дії такої міжнародно-правової норми;

2) ризик формалізації, яка змушує ігнорувати об'єктивні факти, виявлені на основі логічного обґрунтування без дотримання таких формальних вимог.

З метою уникнення зазначених ризиків стандарти міжнародних неурядових організацій з питань оцінки майна доцільно застосовувати комбіновано із формально обов'язковими нормами з метою належної реалізації норм та принципів міжнародного права у процесі співробітництва держав.

### 3.4. Співробітництво України з питань імплементації стандартів оцінки майна, розроблених міжнародними неурядовими організаціями

Україна активно бере участь в імплементації міжнародних стандартів оцінки, зважаючи на те, що українські громадські організації є учасниками Міжнародного комітету зі стандартів оцінки майна, а на рівні внутрішнього права України закладено обов'язок державних органів щодо імплементації міжнародних стандартів оцінки шляхом розроблення на їхній основі національних стандартів оцінки майна [28].

Імплементацію міжнародних стандартів оцінки майна в Україні передбачено, зважаючи на вимоги абз. 2 ст. 9 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» від 2001 р., у якому зазначено, що *«розроблення нормативно-правових актів з оцінки майна здійснюється на засадах міжнародних стандартів оцінки»* [32]. Очевидно, на цій основі в Україну запрошено 2019 р. місію Світового банку для отримання консультацій щодо реформування оціночної діяльності.

Зазначимо, що зміст та реалізація національних стандартів оцінки майна можуть вплинути на дотримання Україною міжнародно-правових зобов'язань, якщо це стосується позбавлення прав на майно, зокрема і під час неналежного оподаткування доходу на їхній основі. Отож співробітництво з питань імплементації міжнародних стандартів оцінки майна у внутрішнє право доцільно проаналізувати з точки зору дотримання формально-обов'язкових зобов'язань. Для цього визначимо основні міжнародно-правові норми, які передбачають такі зобов'язання, а також обґрунтуємо, що процес оцінки майна покликаний:

- а) забезпечувати захист від безпідставного позбавлення майна;
- б) забезпечувати *належне оподаткування*, зокрема рівну ставку податку у визначених законом обставинах.

Під час оподаткування часто можуть виникати порушення міжнародно-правових норм, якщо вони здійснені неналежним чином. Зокрема, такі норми

зафіксовані у положеннях ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав та основоположних свобод.

У провадженні стосовно розгляду прийнятності заяв *«Ем. Ей. та 34 інших проти Фінляндії»* 2003 р. Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що у випадку неналежного оподаткування, яке передбачено внутрішнім правом, це вважається порушенням прав на власність. Суд вважав природним розглядати скарги з точки зору контролю за використанням майна «для забезпечення сплати податків»<sup>1</sup>, що підпадає під правило другого пункту ст. 1 Протоколу № 1 [176]. Зазначено, що оподаткування за значно вищою податковою ставкою, ніж та, що діє під час створення відповідного доходу, можна вважати необґрунтованим втручанням в «законні очікування», захищені ст.1 Протоколу № 1 [176]. Попри такі висновки, заяви визнали неприйнятними, зважаючи на те, що вжиті заходи були частиною мети держави забезпечення рівного ставлення до платників податків, а дії відповідали національному закону Фінляндії. Такі міркування суду підтверджують необхідність держав дотримуватись внутрішнього права в частині оподаткування. Прикладом, у якому ЄСПЛ визнав порушення у сфері оподаткування, є справа *«Інтерсплав проти України»* 2007 р., у якій розглянуто безпідставну відмову у вчасному поверненні сум відшкодування ПДВ [39]. Отож у випадку неналежної оцінки майна, на основі якої вирішують питання з оподаткування, зокрема визначення «доходу», це не відповідатиме «законному очікуванню» особи щодо належного дотримання державою внутрішнього права.

Інший міжнародно-правовий стандарт, якого необхідно дотримуватись під час вирішення питань оцінки для оподаткування, варто вважати стандарт *«справедливого та рівного ставлення»*, зокрема у міжнародному договорі між Україною та США, який визнано порушеним Україною стосовно ставлення до

---

<sup>1</sup> Передумовою стверджуваного позбавлення прав заявників стосувалося рішень, прийнятих парламентом для забезпечення оподаткування продажу опційних сертифікатів зі зміною інтерпретації доходу, що вплинуло на суму податкових зобов'язань заявників. Зважаючи на труднощі оцінки об'єкта доходу, уряд вирішив розглядати його як відкладений дохід, що має оподатковуватись як звичайний дохід.

іноземних інвесторів у справі «*Лемір проти України*»<sup>1</sup> 2011 р. Особливість цієї справи полягала в тому, що формально іноземців не позбавили власності, тому договірний стандарт «справедливої ринкової вартості», передбаченого для експропріації, не застосували [165, р. 46]. Проте внаслідок учинення неналежних перешкод під час проведення конкурсів для отримання ліцензій на радіочастоти і протидії під час ведення господарської діяльності такі дії визнано міжнародно-протиправними, а майнову шкоду від цього розраховано на основі обґрунтованої втраченої вигоди (лат. *lucrum cessans*) з метою дотримання стандарту усунення всіх наслідків таких діянь, наведеного у прецедентній справі «Фабрики в Хожуві» [165, р. 46–51, 93].

Стосовно громадян України подібним є *заборона дискримінації конвенційних прав, зокрема на майно*, передбачених ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яких необхідно дотримуватись також в частині позбавлення майна у вигляді оподаткування.

На запит Фонду державного майна України щодо надання допомоги з реформування оціночної діяльності протягом 9–17 грудня 2019 року працювала *місія Світового банку*, яка відвідала м. Київ для надання рекомендацій щодо перегляду існуючих стандартів оцінки майна та національного регулювання діяльності оцінювачів в Україні та підготовки пропозицій для її зміни з метою її приведення у відповідність до міжнародної практики оцінки майна. Фахівці Світового банку обговорили з різними посадовцями в органах влади та зацікавленими сторонами, включаючи працівників ФДМ України, громадських організацій оцінювачів, Міністерства юстиції, Державної служби України з геодезії, картографії та кадастру, Національного банку України, Фонду гарантування вкладів, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, Нотаріальної палати України, Державної податкової служби та окремих банків,

---

<sup>1</sup> У цій справі власники компанії «Гала Радіо» близько 200 разів брали участь у конкурсах на отримання частот, оголошених Національною радою з телебачення і радіомовлення. За весь період «Гала Радіо» вдалося отримати лише одну ліцензію. Водночас, головні конкуренти отримали від 38 до 56 ліцензій [165, р. 14].

проблемні питання оцінки в Україні, а її зміст відобразили в документі *«Пам'ятна записка по результатах роботи місії Світового банку з питань перегляду стандартів оцінки майна в Україні, що відбувалась в період 9–17 грудня 2019 року»* [55]. В результаті цього візиту учасники делегації знайшли низку ознак, за якими рамки діяльності оцінювачів демонструють відхилення від міжнародних практик оцінки майна і які можна вдосконалити. З іншого боку, деякі пропозиції Світового банку містять правові неточності.

Увагу зосереджено на тій особливості, що регулювання сектору оцінювання є фрагментарним. Зважаючи на те, що окрім регулювання оціночної діяльності Фондом державного майна України, Держгеокадастр та Мін'юст також отримали дозвіл на регулювання деяких складових сектору оцінювання (діяльність оцінювачів з експертної грошової оцінки земельних ділянок та судових експертів). На думку фахівців це створило ситуацію, за якої зосередження кількох органів на регулюванні було нівельоване «важкістю наслідків для якості оцінки та стандартів сектору» (п. 5) [55].

Зазначено, що практика, яку використовують в Україні для грошової оцінки землі та будівель на цій землі, є унікальною. Така практика передбачає окрему оцінку землі та будівель на ній, результати якої об'єднують шляхом додавання сум зі звітів з метою отримання ринкової вартості цілого об'єкта нерухомості. Це пов'язано із тим, що у внутрішньому праві для відчуження об'єктів нерухомості передбачена вимога наявності окремих оцінок будівлі та ділянки, на якій вона знаходиться. Відповідно до належної міжнародної практики, оцінювач спочатку визначатиме ринкову вартість цілого об'єкта нерухомості, тобто земельної ділянки та будівель загалом (п. 8) [55].

У подальшому зазначено про моменти невідповідності поширеної практики оцінки майна, яка діє в Україні, до належної міжнародної практики. Зокрема, за необхідності, для цілей оподаткування, фінансової звітності чи інших цілей оцінювач може розподілити загальну оцінену вартість на вартість землі та будівель на ній, що зазвичай здійснюють шляхом вирахування (віднімання) ринкової вартості землі із загальної ринкової вартості майна, щоб встановити розподілену (а

не ринкову) вартість будівель. Дійсно, практика окремої оцінки будівлі без урахування прав на земельну ділянку поширена серед частини оцінювачів та часто призводить до звітування невідповідної ринкової вартості всієї нерухомості. Це виникає тому, що відчуження будівлі окремо від землі зазвичай не практикують. Зауважено, що відокремлені складові частини не матимуть ринкової вартості, визначеної відповідно до стандартів оцінки з міжнародним визнанням, унаслідок неможливості продажу окремо ділянки та будівлі різними особами.

Однак така проблема не зумовлена національними стандартами оцінки майна, адже такий підхід не передбачений як обов'язковий у національних стандартах оцінки майна України. Зокрема, у п. 3 Національного стандарту № 1 *«Загальні засади оцінки майна і майнових прав»* зазначено, що нерухомість поділяють на земельні ділянки з поліпшеннями та без таких з урахуванням можливості визначення вартості складових частин, а отже, оцінка будівель має містити права на ділянку, що відведена для їхнього обслуговування, зважаючи також на норми цивільного законодавства, що передбачають під час відчуження будівель перехід усіх прав на ділянку, яка відведена для їхнього обслуговування. Таку практику здійснюють оцінювачі на основі інтерпретації мети оцінки для цілей оподаткування доходу, яка за своєю логікою передбачає, що земельна ділянка як об'єкт нерухомості не повинна оподатковуватись двічі, адже це спричинить безпідставне позбавлення власності в процесі оподаткування. Проте такий обов'язок чітко та однозначно на оцінювачів не покладають, отож у звіті розподіляють вартість складових частин об'єкта оцінки для подальшого вирішення зазначених питань відповідальними особами.

З іншого боку, навіть вірне визначення окремих складових частин об'єкта оцінки одним суб'єктом оцінки може спричинити неналежну практику через вимогу у законодавстві наявності окремої оцінки земельної ділянки, що часто здійснює інший суб'єкт оцінки та отримує інший результат оцінки. Така неузгодженість іноді спричиняє визначення неналежної вартості об'єкта оцінки загалом під час оподаткування. Аналіз цієї ситуації засвідчує, що таку проблему можна вирішити шляхом відміни обов'язку оцінки ділянки за наявності оцінки

цілого об'єкта з ділянкою, або надання роз'яснень щодо поглинання більшого розміру з результатів оцінки ділянки та нерухомості з ділянкою під час оподаткування, зважаючи також на те, що до процесу відчуження нерухомості залучені також нотаріуси, які безпосередньо здійснюють реєстраційні дії з окремими елементами об'єкта оцінки.

Видаються необґрунтованими у контексті Міжнародних стандартів оцінки майна ініціативи щодо підтримки Світовим банком нормативної оцінки для оподаткування земельних ділянок, яка не ґрунтується на міжнародних стандартах і, залежно від механізмів розрахунку вартості, може бути несумісною з поняттям «ринкова вартість» та, як наслідок, може не відповідати визначенню поняття «дохід», який використовують для оподаткування. Це можна пояснити бажанням зменшити дублювання процедур оцінки під час відчуження нерухомості. Зазначено, що Держгеокадастр і надалі повинен нести відповідальність за оцінку земель для цілей оподаткування нормативними методами. Держгеокадастр за своєю природою займається земельними питаннями та здійснює сертифікацію оцінювачів, які виконують як нормативну, так і експертну оцінку землі (для ринкових операцій).

Наголошено, що національні стандарти, опубліковані близько 15 років тому, є застарілими (п. 7) [55]. На основі цього прийнято висновок про невідповідність останнім міжнародним практикам, однак такий висновок жодним чином не обґрунтовано. Правильніше такий висновок місії Світового банку трактувати так, що національні стандарти оцінки майна України не актуалізовані відповідно до останніх стандартів, які, зокрема, поповнились стандартами оцінки в нових напрямках.

Місія Світового банку визнала актуальними для України в частині вдосконалення національних стандартів такі положення Директиви Європейського парламенту та Ради № 2014/17/ЄС від 4 лютого 2014 р. «Про кредитні договори для споживачів, що стосуються житлової нерухомості ... »:

а) ст. 19, у якій зазначено, що оцінка майна передбачає для держав, які є членами ЄС, зобов'язання « ... забезпечити, щоб на їхній території були

*розроблені надійні стандарти оцінки вартості житлової нерухомості для цілей іпотечного кредитування».*

б) п. 26 преамбули, в якому зазначено: « ... Для того, щоб вважатися надійними, стандарти оцінки повинні враховувати стандарти оцінки з міжнародним визнанням, зокрема ті, що розроблені Міжнародним комітетом зі стандартів оцінки майна, Європейською групою асоціацій оцінювачів або Королівським інститутом сертифікованих фахівців з нерухомості ... » (п. 16 пам'ятної записки) [10; 55].

Попри визнання місією Світового банку, що вищезазначені положення стосуються лише оцінювання для цілей банківського кредитування у сфері житлової нерухомості, варто ґрунтовніше проаналізувати доводи, що вони мають значний вплив у всіх секторах оцінювання. Для сфери кредитування найнадійнішими можна вважати Європейські стандарти оцінки майна в частині забезпечення кредитних зобов'язань через відкидання етапу аналізу найбільш ефективного використання, що усуває можливість ризиків у частині завищення вартості майна, однак це значний недолік для визначення реальної вартості майна. А Міжнародні стандарти оцінки майна та гармонізовані з ними стандарти Королівського інституту сертифікованих фахівців з нерухомості, як і міжнародно-правова практика оцінки, вважають етап аналізу найбільш ефективного використання майна «фундаментальним аспектом ринкової оцінки» та, по суті, ознакою поняття «ринкова вартість». Отож Європейські стандарти оцінки майна для інших сфер оцінки, окрім кредитування є менш надійними, адже більшою мірою пристосовані для забезпечення банківської стабільності, а не визначення реальної вартості майна, про що досліджено у попередніх частинах дисертації.

Отже, висновок місії Світового банку, що міжнародно визнані стандарти оцінки не суперечать один одному (з точки зору концепцій, визначень і методологій) і доповнюють один одного, є неточним та ймовірно здійсненим без ґрунтовного аналізу їхніх відмінностей. Такий висновок значною мірою є вірним в окремих елементах зазначених стандартів.

Пропозицію Світового банку щодо гармонізації національних стандартів з Європейськими стандартами оцінки майна для оцінки в усіх сферах доцільно розглядати з урахуванням наявних суперечностей із імплементацією Міжнародних стандартів оцінки майна через їхню несумісність у визначенні поняття «ринкова вартість». Цікавим варіантом є прийняття Європейських стандартів оцінки майна лише для сфери кредитування. Зауважимо, що в редакції Європейських стандартів оцінки майна 2020 р. такі ключові розбіжності у терміні усунуто, однак етап аналізу найефективнішого використання замінено припущенням, що ним є діюче використання.

Наголошено, що в Україні кожна операція з нерухомістю, земельними ділянками чи будівлями, здійснювана приватними особами, вимагає оцінки об'єкта за ринковою вартістю, оскільки податки в таких випадках стягують з вищої ціни, встановленої за ринковою оцінкою або ціною угоди. В подальшому міжнародною організацією зазначено, що цю норму можна вважати наслідком минулих практик боротьби з тіньовою економікою та ухиленням від сплати податків (п. 11) [55]. Однак ефективність належної сплати податків без жодного незалежного контролю доволі сумнівна, що підтверджена минулою практикою.

Місія Світового банку відмітила нещодавні позитивні зрушення та прийняття Закону України № 354-IX від 5 грудня 2019 р. Ця ініціатива усунула обов'язкові платні електронні платформи, які використовували для передачі звітів оцінювача до єдиного реєстру звітів про оцінку ФДМ України 2020 р. (п. 25) [55]. З іншого боку, закон також передбачає запуск модуля автоматичної оцінки майна, вбудованого в єдиний реєстр ФДМ України з можливістю внесення даних щодо об'єкта оцінки самостійно власниками. Вартість майна, розрахована автоматично, передбачена як орієнтир для цілей оподаткування, якщо тільки продавець майна окремо не вимагатиме незалежної оцінки.

Очевидно, що зазначений закон не забезпечує цілковиту відповідність Міжнародним стандартам оцінки майна МКСО в частині відсутності етапу ідентифікації та дослідження об'єкта оцінки оцінювачем, зокрема стосовно його фізичного зносу (стану), зважаючи на різноманітність об'єктів оцінки нерухомості

в Україні. Ризиком цього є дисбаланс в частині оподаткування через нерівність результатів оподаткування доходу, оскільки в документації об'єкти оцінки здебільшого ідентифікують загальними термінами як «нежитлова будівля», яка може виявитися складом чи торговим центром, що в разі відрізняються у своїй вартості. Без усунення такого недоліку власники нерухомості у гіршому стані зазнають більшого податкового тиску в частині сплати відсотків від доходів порівняно з власниками об'єктів із кращим станом, незважаючи на однакову ставку податку згідно із законом. У цій ситуації доцільно було б передбачити надання можливості попереднього формування консультаційної довідки оцінювачами з фотофіксацією стану об'єкта оцінки для завантаження у модуль за наслідками огляду та визначення основних характеристик об'єкта оцінки з метою забезпечення відповідності Міжнародним стандартам оцінки майна МКСО в частині його ідентифікації та безпосереднього огляду незалежним фахівцем.

Такий варіант даватиме змогу не лише вирішити проблему відсутності фахових знань осіб під час внесення даних стосовно об'єктів оцінки у автоматизовану систему, а й забезпечити незалежність процесу оцінки від зацікавлених осіб у її результатах. Це наблизило б зазначений процес до міжнародних стандартів в частині необхідності ідентифікації та огляду об'єкта оцінки незалежним фахівцем для внесення належних даних. Відзначимо, що навіть арбітри міжнародних судових органів зіштовхуються із труднощами під час аналізу наданих результатів оцінки майна сторонами, для усунення яких можуть залучати незалежних експертів [213, р. 239–240]. Наприклад, у справі *«Енрон проти Аргентини»* від 2007 р. додатково призначені міжнародним арбітражем експерти надали *«більш збалансовані та реалістичні»* рекомендації та пояснення, ніж ті, які підготували експерти сторін спору [141, р. 133].

Отже, Україна тісно співпрацює з різноманітними організаціями з питань імплементації стандартів оцінки майна з міжнародним визнанням. З метою реформування оціночної діяльності ФДМ України 2019 р. запросив міжнародну організацію «Світовий банк» для отримання від неї рекомендацій щодо впровадження практик оцінки майна з міжнародним визнанням.

Застосування Міжнародних стандартів оцінки майна МКСО, дає змогу визначити ринкову вартість майна із найімовірнішим реальним значенням, що уможлиблює ефективніше забезпечити дотримання міжнародно-правових норм стосовно захисту прав на власність, зокрема в частині належного оподаткування. Неналежне оподаткування всупереч очікуванням щодо дій держави у межах національного закону спричиняє порушення положень ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, зважаючи на міркування в ухвалі щодо [не]прийнятності заяв *«Ем. Ей. та 34 інших проти Фінляндії»* 2003 р. і справі *«Інтерсплав проти України»* 2007 р., наведених Європейським судом з прав людини.

Відсутність етапу аналізу найбільш ефективного використання майна чи етапу дослідження майна в автоматизованих системах оцінки майна є певним недоліком для процесу оцінки майна, а застосування її результатів в окремих випадках може спричиняти порушення міжнародно-правових норм у питаннях забезпечення міжнародного режиму «справедливого та рівного ставлення» для іноземних інвесторів чи захисту прав людини на власність. Через відсутність таких етапів оцінки встановлена на її основі вартість може не відповідати «ринковій вартості» з точки зору дотримання Міжнародних стандартів оцінки майна, розроблених МКСО. Однак, в Україні передбачена можливість оцінки майна іншим способом, який включає етап дослідження об'єкта оцінки незалежними фахівцями, що загалом надає можливості вирішити проблему невідповідності оцінки майна в автоматизованих системах стандарту ринкової вартості.

### **Висновки до Розділу 3**

Варто відзначити вплив міжнародних неурядових організацій, які розробляють стандарти оцінки майна рекомендаційного характеру для застосування на міжнародному рівні.

Міжнародні стандарти міжнародних неурядових організацій з питань оцінки майна становлять дискусійну категорію джерел у міжнародному праві. Зазначені стандарти не наділені формально юридичною обов'язковою силою, однак їх можуть застосовувати для усунення прогалин правового регулювання. Поширеність актів міжнародних неурядових організацій як стандартів, які формально не мають обов'язкової юридичної сили, проте можуть спричиняти практичні наслідки, характерна для сучасного міжнародного права.

Діяльність міжнародних неурядових організацій, що формують міжнародні стандарти оцінки майна, зокрема Міжнародного комітету зі стандартів оцінки майна, ґрунтується на ст. 71 Статуту ООН, що встановлює правову основу діяльності міжнародних неурядових організацій та надає можливість для отримання ними консультативного статусу Економічної і соціальної ради ООН.

Сьогодні найавторитетнішою такою організацією, створеною 1981 р., вважають Міжнародний комітет зі стандартів оцінки майна (створеного як *The International Asset Valuation Standard Committee (TIAVSC)*, перейменованого 1994 р. у *The International Valuation Standards Committee (IVSC)* і 2008 р. у *The International Valuation Standards Council (IVSC)*). Зазначена міжнародна неурядова організація з 1985 р. є консультативним учасником Економічної і соціальної ради ООН, співпрацює зі Світовим банком, Міжнародним валютним фондом, Світовою організацією торгівлі та Радою з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку.

Міжнародний комітет зі стандартів оцінки (МКСО) відповідає ознакам міжнародної неурядової організації, має статус консультативного учасника Економічної і соціальної ради ООН та розробляє Міжнародні стандарти оцінки майна (МСО).

У рішеннях міжнародних судових органів посилання на такі стандарти зазвичай відсутні, однак можливість їхнього застосування досліджують у науці міжнародного права. Зокрема, Дж. Пан розглядає їх як додаткове джерело у міжнародному арбітражі для заповнення прогалин регулювання. Можливість фактичного застосування таких стандартів забезпечено тим, що Міжнародні

стандарти оцінки МКСО у доктрині міжнародного права здебільшого визнають як «найкращу практику оцінки майна», визнану на міжнародному рівні.

Елементи міжнародних стандартів МКСО використовують для розроблення та оформлення міжнародних стандартів інших міжнародних неурядових організацій (наприклад, Міжнародних стандартів фінансової звітності, Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, стандартів Світового банку), які розроблено для досягнення визначених цілей міжнародного характеру, що ґрунтуються на реалізації загальних інтересів держав. Наголосимо, що метою міжнародних стандартів фінансової звітності чи бухгалтерського обліку є уніфікована звітність, а не визначення ринкової вартості майна, отож міжнародні судові органи зазвичай відкидають можливість застосування таких стандартів для визначення ринкової вартості майна для розрахунку компенсації.

У Європі, окрім стандартів оцінки МКСО, застосовують також міжнародні стандарти оцінки *Королівського інституту сертифікованих фахівців з нерухомості*, які опираються на перші та деталізують їхнє застосування, та *Європейської групи асоціацій оцінювачів*, які наділені розбіжностями з МСО, зокрема в частині визначення поняття «ринкова вартість» до моменту видання редакції зі змінами 2020 р. Впливовою міжнародною установою, яка надає переваги Європейським стандартам оцінки майна у випадку розбіжності з іншими міжнародними стандартами, вважають Європейський центральний банк, що засвідчує можливі переваги їхнього застосування для цілей банківської застави майна у зв'язку з націленістю на забезпечення банківської стабільності під час оцінки заставного майна, а не на визначення найімовірнішої вартості.

Вплив міжнародних стандартів з питань оцінки майна зумовлюється їхньою імплементацією (або гармонізацією з ними) такими суб'єктами міжнародного права, як держава і міжнародна організація.

Економічні інтереси держав спонукають їх добровільно застосовувати такі стандарти у внутрішньому праві з метою забезпечення конкурентних переваг співробітництва між собою в умовах глобалізації. Такі стандарти також сприяють досягненню цілей міжнародного характеру, покладених на різноманітні міжнародні

організації, що, відповідно, сприяє співробітництву держав на базі таких організацій, зазвичай, з використанням стандартів оцінки, напрацьованих міжнародними неурядовими організаціями.

Значення таких стандартів може проявлятися у процесі реалізації механізму міжнародно-правової відповідальності у зонах правової невизначеності під час розрахунку розміру завданої майнової шкоди у міжнародному праві.

Міжнародні судові органи у своїх рішеннях посиляються не на положення стандартів оцінки міжнародних неурядових організацій, а на фактичне використання напрацьованих стандартів у міжнародній арбітражній та фінансовій практиці як найкращої практики оцінки. Особливістю таких стандартів можна вважати динамічність у зв'язку із періодичним їхнім вдосконаленням та зміною положень. Однак такі зміни МКСО у положеннях МСО, як і будь-яке положення МСО, потребують дослідження в частині узгодження із міжнародно-правовими нормами перед застосуванням у міжнародно-правових відносинах.

Детальна формалізація змісту норм, що стосується стандартизації з питань оцінки майна, компенсується гнучкістю їхнього застосування у зв'язку з їхньою формальною необов'язковістю, однак для досягнення цілей формально обов'язкової норми міжнародні судові органи здійснюють зв'язок з такими нормами на основі принципів справедливості, розумності та обґрунтованості, а безпосередньо з питання, що стосується розрахунку розміру компенсації за завдану майнову шкоду, – також принципу точності її оцінки.

Міжнародні стандарти оцінки майна МКСО як формально необов'язкові норми не лише забезпечують реалізацію формально обов'язкової міжнародної норми, а й надають кілька варіантів такої реалізації, конкуруючи між собою в частині вибору методу розрахунку вартості завданої майнової шкоди, що найкраще забезпечує досягнення цілей міжнародно-правової норми.

Причини, що перешкоджають наданню актам міжнародних неурядових організацій з питань оцінки майна обов'язкового значення шляхом укладення міжнародних договорів, криються у небажанні держав брати на себе зобов'язання, що стосуються обмеження їхніх суверенних прав, насамперед якщо йдеться про

створення наднаціональних органів, до відання яких передають частину повноважень держав в окремих сферах регулювання.

Україна активно бере участь в імплементації міжнародних стандартів оцінки МКСО, тісно співпрацює з різноманітними організаціями з питань імплементації стандартів оцінки майна з міжнародним визнанням. Українські громадські організації є учасниками Міжнародного комітету зі стандартів оцінки майна та пов'язані з іншими міжнародними неурядовими організаціями, які розробляють стандарти оцінки міжнародного значення. На рівні внутрішнього права України закладено обов'язок урядових органів щодо імплементації міжнародних стандартів оцінки шляхом розроблення на їхній основі національних стандартів оцінки майна. З метою реформування оціночної діяльності 2019 р. в Україну запрошено міжнародну організацію «Світовий банк» для отримання від неї рекомендацій щодо впровадження практик оцінки майна з міжнародним визнанням.

Місія Світового банку визнала актуальними для України положення стосовно оцінки майна з Директиви Європейського парламенту та Ради № 2014/17/ЄС від 4 лютого 2014 р. «Про кредитні договори для споживачів, що стосуються житлової нерухомості ... », у якій зазначено, що оцінка майна передбачає для держав, які є членами ЄС, зобов'язання забезпечити, щоб на їхній території були розроблені надійні стандарти оцінки вартості житлової нерухомості для цілей іпотечного кредитування. Критерій надійності стандартів передбачений у преамбулі такої директиви, в якій зазначено, що стандарти оцінки вважатимуть надійними, якщо вони враховуватимуть стандарти оцінки з міжнародним визнанням, зокрема, розроблені Міжнародним комітетом зі стандартів оцінки майна, Європейською групою асоціацій оцінювачів або Королівським інститутом сертифікованих фахівців з нерухомості.

У практиці оцінки майна в Україні, яка часто є необхідним елементом оподаткування майна, можуть виникнути порушення міжнародно-правових норм, якщо оцінка проведена неналежним чином та спричинила необґрунтовані майнові втрати людини всупереч ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав та основоположних свобод. Така позиція ґрунтується на міркуваннях в ухвалі щодо

заяв *«Ем. Ей. та 34 інших проти Фінляндії»* 2003 р., у якій Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що неналежне оподаткування, яке суперечить внутрішньому праву, може спричинити порушення прав на власність. Якщо ж оподаткування в Україні передбачено на основі доходу, який ґрунтується на реальній вартості майна, неналежна оцінка може спричинити недотримання норм права щодо оподаткування, що порушуватиме міжнародні зобов'язання внаслідок необґрунтованого податкового стягнення, отож імплементовані міжнародні стандарти оцінки надають додаткові гарантії дотримання захисту прав осіб на власність.

## ВИСНОВКИ

1. Процес визначення вартості майна позначають поняттям «оцінка майна» та проводять на основі правових категорій, які ґрунтуються на терміні «вартість». Головна мета оцінки майна – визначити вартість майна для призначення компенсації у грошовому еквіваленті. Зміст поняття вартості наділений відмінностями залежно від застосування в рамках режиму звичаєвого міжнародного права або режиму міжнародного договірного права, що впливає на відмінні стандарти оцінки у міжнародному праві. У першому випадку вартість встановлюють, орієнтуючись на досягнення цілей звичаєвого міжнародного права щодо визначення розміру компенсації, еквівалентній реституції, а в другому – ґрунтуючись на правових нормах, визначених у міжнародних договорах. Стандарти оцінки майна націлені на досягнення стандартів компенсації у процесі міжнародно-правового співробітництва держав.

2. Формування міжнародно-правових стандартів оцінки майна в рамках співробітництва держав щодо становлення режимів захисту економічних прав історично відбувалось так:

1) внаслідок застосування дипломатичних засобів з метою захисту економічних інтересів держав та прав власних громадян, що вплинуло на становлення норм звичаєвого міжнародного права;

2) застосуванням договірного режиму захисту на основі положень угод з прав людини між державами;

3) застосуванням договірного режиму захисту у положеннях міжнародних інвестиційних угод між державами.

3. Захист економічних інтересів та покровительство держав над власними громадянами спричинив формування норм звичаєвого міжнародного права, які передбачають, що компенсація повинна охоплювати будь-яку фінансово можливу для розрахунку шкоду, включаючи втрачену вигоду, яка не усунута повною мірою реституцією. Такі принципи, які визначають стандарти оцінки у звичаєвому

міжнародному праві, відображені у ст. 36 проекту статей Комісії міжнародного права ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння», ухваленого ГА ООН 2001 р.

Визначальним прецедентом для формування стандартів оцінки майна для відшкодування майнової шкоди у випадку міжнародно-протиправних діянь стала справа «Фабрики в Хожуві», розглянута Постійною палатою міжнародного правосуддя Ліги Націй за позовом Німеччини 1927 р. стосовно експропріації Польщею німецької фабрики. У ній обґрунтовано, що такі діяння не відповідали положенням міжнародного договору, укладеного між цими державами, а тому 1928 р. було прийнято позицію, що належний рівень компенсації повинен бути «реституційним», тобто таким, що забезпечує відновлення власності або присудження відшкодування шкоди, що «відповідає вартості реституції в її натуральному вираженні».

3. Стандарти оцінки майна у міжнародному договірному праві визначають відповідно до міжнародних угод у випадках застосування норм міжнародного договірного права та встановлюють на основі інтерпретації тексту договірних положень.

Економічне співробітництво між державами сприяло укладенню значної кількості міжнародних інвестиційних угод для захисту економічних прав власних громадян на території іноземних держав, унаслідок чого сформовано режим, регламентований міжнародними інвестиційними угодами. Стандарти оцінки майна за експропріацію в більшості двосторонніх інвестиційних договорах ґрунтуються на удосконалених варіаціях «формули Халла», які відображають закріплення стандартів, подібних до заявлених державним секретарем США К. Халлом у нотах, адресованих послу Мексики, щодо необхідності адекватної, ефективної і швидкої компенсації за позбавлення земельних активів.

Зобов'язання стосовно захисту прав на майно власних громадян стали забезпечені принципом *erga omnes* (лат. *стосовно всіх*) після їхнього відображення у положеннях міжнародно-правових документів. Такі зобов'язання обмежили абсолютний суверенітет держав у ставленні до власних громадян і почали

стосуватись міжнародного співтовариства загалом, набувши публічно-правового характеру, що спричинило виникнення режиму, регламентованого угодами з прав людини, і зумовило формування стандартів оцінки майна для захисту прав на власність у судах з прав людини.

4. Залежно від застосованого міжнародного режиму захисту прав визначають принципи та стандарти оцінки майна, які встановлюють відповідно до інтерпретації головної мети застосованого режиму. У звичайному міжнародному праві оцінку майна проводять з урахуванням необхідності відшкодування шкоди, що відповідають вартості реституції в її натуральному вираженні, включаючи втрачену вигоду. У договірному міжнародному праві оцінку майна проводять відповідно до умов компенсації, передбачених конкретним договором.

Процес оцінки майна переважно регламентовано в рамках національного правового режиму, режиму іноземних інвестицій та режиму міжнародно-правової відповідальності.

Наявність розбіжностей у національних підходах держав щодо оцінки майна під час обґрунтування вартості для призначення компенсації спричинила необхідність формування міжнародно-правових стандартів оцінки майна у процесі співробітництва держав, що були зафіксовані у режимах іноземних інвестицій та міжнародно-правової відповідальності.

5. Принципи оцінки майна у міжнародному праві – це основні правила, які обумовлюють процес ідентифікації, дослідження та визначення вартості майна на основі його ціннісних властивостей, сформовані внаслідок міжнародно-правового співробітництва держав. Ними є принцип забезпечення повноти компенсації завданої шкоди міжнародно-протиправним діянням, принципи *pacta sunt servanda* та поваги до суверенітету держав під час ідентифікації «майна» в міжнародно-правовому розумінні, принципу *pacta sunt servanda* для визначення механізму оцінки у нормах *lex specialis*. У рішеннях міжнародних судових органів виявлено принципи справедливості, розумності, обґрунтованості та точності для аналізу процесу оцінки та його результату.

Оцінка майна часто пов'язана із міжнародно-правовим принципом поваги прав людини, а саме прав на майно (власність) та обмежується правовими категоріями «майно» та «право на власність» під час визначення розміру компенсації, що еквівалентна вартості зазначених об'єктів.

Поняття «майно» (власність) у міжнародному праві можна визначити як об'єкт правового режиму, що наділений економічною цінністю, правомочності стосовно якого підлягають захисту згідно з міжнародно-правовими нормами. На території держав правовий режим, що наділений економічною цінністю, переважно виникає на основі внутрішнього права, керуючись принципом суверенітету держав, і лише після цього підлягає захисту на основі міжнародно-правових норм за умови наявності таких.

6. Ключовим принципом у міжнародному звичаєвому праві, що визначає правила оцінки майна для розрахунку компенсації, вважають принцип забезпечення повної компенсації. Його суть розкрито у прецедентній справі «Фабрики в Хожуві» та полягає в необхідності усунення всіх наслідків міжнародно-протиправних діянь держави. Він ґрунтується на принципі *pacta sunt servanda* (договори повинні дотримуватися), який встановлює зобов'язання держави відновлення такого майнового стану, у якому порушення не відбулось би. На практиці це означає необхідність під час оцінки майнової шкоди врахування фактичних збитків (*damnum emergens*) та втраченої вигоди (*lucrum cessans*) внаслідок міжнародно-протиправних діянь держави.

7. Значного розвитку стандарти оцінки майна набули в умовах забезпечення захисту прав на майно (власність) міжнародними судовими органами. Одним із показників міжнародних стандартів прав людини, покликаних забезпечити захист права на власність, вважають стандарт «справедливої ринкової вартості». У практиці правозастосування норм багатьох міжнародних інвестиційних договорів також посилаються на такий стандарт майна, як еквівалент розміру компенсації за експропріацію. Він став найпоширенішим правовим «інструментом забезпечення» захисту економічних прав у міжнародних інституціях. Зважаючи на позицію

експертів сторін, поняття «справедливої ринкової вартості» відображено у справі «Старрет Хаус проти Ірану» 1987 р.

8. У міжнародному праві стандарти оцінки майна для визначення розміру завданої майнової шкоди залежать від кваліфікації діянь держави. Зокрема, позбавлення власності поділяють на правомірні (допустимі) та протиправні (недопустимі). Критерієм протиправності позбавлення власності є такі діяння держави, що суперечать міжнародно-правовим нормам, а оцінка розміру майнової шкоди зосереджена на необхідності усунути всі наслідки таких діянь. Критерієм правомірності позбавлення власності є відповідність таких діянь міжнародно-правовим нормам, зокрема положенням укладених міжнародних договорів.

Визначення вартості як засобу компенсації на основі положень ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини проводять з дотриманням доктрини «справедливої рівноваги» між вимогами інтересів суспільства, передбачених законом, та захистом основних прав людини. Це відображається в тому, що умови компенсації повинні бути такими, щоб не накладати «непропорційний» або «індивідуальний і надмірний» тягар на особу, що забезпечують відшкодуванням повної ринкової вартості майна. За таких умов позбавлення «в інтересах суспільства» (наприклад, земельної ділянки для будівництва дороги) тільки повну компенсацію втрат розглядають як розумно пов'язану із вартістю майна.

9. Механізм міжнародно-правової відповідальності у формі компенсації передбачає вибір моменту у часі, станом на який здійснюють оцінку майна. Дата оцінки майна – це момент у часі, визначений календарною датою, станом на яку встановлюють економічну вартість майна на основі об'єкта власності та ринкових умов у цей час. Найпоширенішими моментами оцінки у міжнародному праві вважають момент позбавлення власності та момент присудження визначеного розміру компенсації.

Основним критерієм, за яким визначають правове регулювання встановлення дати оцінки майна, є правомірність чи протиправність позбавлення власності. Визначення дати оцінки для правомірних позбавлень власності відбувається на

основі інтерпретації тексту міжнародних договорів та переважно визначається на дату експропріації, а для протиправних позбавлень майна чи інших міжнародно-протиправних діянь – на основі норм звичаєвого міжнародного права, що надає можливість обрати таку дату оцінки, застосування якої забезпечує компенсацію втраченої вигоди, зважаючи на зміни вартості майна з часом.

10. Вартість майна як засіб компенсації з урахуванням втраченої вигоди розраховують шляхом використання різноманітних методів оцінки майна. Розвиток міжнародної арбітражної практики закріпив методи порівняльного, дохідного та витратного підходів, останній з яких використовують у разі неможливості чи недоцільності застосування попередніх. Використання методів будь-якого підходу може бути обмежене стандартами оцінки майна, які визначені на основі норм договірної чи звичаєвого міжнародного права, та потребує належного співвідношення із ними на основі дотримання принципу розумності. Методи оцінки майна на основі «балансової вартості» допустимі, коли це є справою нещодавніх фактів купівлі-продажу майна, оригінальна вартість яких не є віддаленою від теперішньої вартості їхньої заміни, як зазначено у справі «Амінойл проти Кувейту» 1982 р.

Сучасним еквівалентом вартості майна є грошові кошти, який є інструментом реалізації міжнародно-правових норм з питань компенсації, однак наділений властивістю знецінення. У міжнародному звичаєвому праві розмір компенсації повинен бути еквівалентним вартості реституції, а тому для належного визначення розміру відшкодування, якщо момент оцінки визначений раніше дати арбітражного розгляду, будь-які зміни показника цінності еквівалента (інфляції), що відображає вартість майна, мають бути враховані та приведені до відповідності на час прийняття рішення у справі. У міжнародному договірному праві з визначенням вартості на дату експропріації майна інтерпретація положень міжнародного договору переважно ґрунтується на такому змісті, що вимагає встановлення «реальної вартості» майна у вигляді врахування знецінення грошового еквівалента. Для забезпечення можливості отримати компенсацію

реальної вартості майна у міжнародних договорах додатково зазначають відповідні «антиінфляційні» положення.

11. Міжнародні неурядові організації формують стандарти оцінки майна для публічних цілей міжнародного значення з метою усунення прогалин правового регулювання, найвпливовішою серед яких став *Міжнародний комітет зі стандартів оцінки майна* (МКСО), який з 1985 р. набув статусу консультативного учасника Економічної і соціальної ради ООН. У Європі, крім стандартів зазначеної організації, застосовують також міжнародні стандарти оцінки *Королівського інституту сертифікованих фахівців з нерухомості*, які ґрунтуються на основі стандартів оцінки МКСО та деталізують їхнє застосування, та *Європейської групи асоціацій оцінювачів*, які наділені розбіжностями з ними.

Міжнародні неурядові організації забезпечують детальну формалізацію стандартів з питань оцінки майна шляхом оформлення міжнародних стандартів, для яких характерна формальна необов'язковість. Для належної реалізації формально-обов'язкової норми, яка передбачає розрахунок вартості, міжнародні судові органи обирають конкретні стандарти з питань оцінки майна та результати оцінки на основі принципів справедливості, розумності, обґрунтованості та точності оцінки майна. Вибір конкретного стандарту оцінки в зонах правової невизначеності обґрунтовують як найкращу практику, що використовують на міжнародному рівні, зокрема у міжнародному арбітражі та міжнародних фінансах.

12. Україна співпрацює для імплементації міжнародних стандартів оцінки майна на базі міжнародних організацій. Однією із форм такого співробітництва 2019 р. було запрошення Фондом державного майна України місії «Світового банку» для отримання рекомендацій щодо впровадження міжнародних практик оцінки майна, зважаючи на стандарти оцінки міжнародних неурядових організацій. З'ясовано, що неналежна оцінка майна може вплинути на дотримання міжнародних стандартів захисту прав на власність під час оподаткування майна, ґрунтуючись на аналізі ухвали стосовно заяв «Ем. Ей. та 34 інших проти Фінляндії» 2003 р. щодо дотримання положень ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко К. А. Концепція «margin of appreciation» та межі національного розсуду // *Правова держава*. Київ, 2017. № 26. С. 175–178. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav\\_2017\\_26\\_31](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2017_26_31) (дата звернення: 11.02.2021).
2. Бем М. В. Особливості застосування статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод // Офіц. веб-сайт Національної Асоціації Адвокатів України. 2015. Режим доступу: <http://unba.org.ua/assets/uploads/news/post-relis/2015.03.23-04.03.18-mat8.pdf> (дата звернення: 11.02.2021).
3. Всеукраїнська Асоціація Фахівців Оцінки (PUAVS) стала членом Міжнародної ради по стандартах оцінки (IVSC) // Офіц. сайт ГО «Всеукраїнська Асоціація Фахівців Оцінки». Режим доступу: <http://afo.com.ua/uk/news/2/1372> (дата звернення: 03.03.2021).
4. Галецька Н. Б. Форми імплементації міжнародних договорів європейськими державами: теорія і практика: монографія. Львів: Сполом, 2016. 232 с. Режим доступу: <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/2178> (дата звернення: 03.03.2021).
5. Горобець Н. Г. Захист права власності в практиці Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: 12.00.11. Київ, 2018. 20 с.
6. Горобець Н. Г. Захист права власності в практиці Європейського суду з прав людини: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.11. Київ, 2018. 216 с.
7. Гринчак В. А. Дипломатичні засоби мирного врегулювання міжнародних суперечностей (міжнародно-правові аспекти): монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. 187 с.
8. Гринчак В. А. Мирні засоби врегулювання міжнародних спорів: підручник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. 324 с.

9. Гулевська Г. Ю. Норми «м'якого права» (soft law) у регулюванні міжнародних економічних відносин // *Порівняльно-аналітичне право*. Ужгород, 2017. № 3. С. 248–251. Режим доступу: [http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/3\\_2017.pdf](http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/3_2017.pdf) (дата звернення: 11.02.2021).

10. Директива Європейського Парламенту і Ради № 2014/17/ЄС від 4 лютого 2014 року про кредитні договори для споживачів, що стосуються житлової нерухомості, і внесення змін до Директив 2008/48/ЄС та 2013/36/ЄС та до Регламенту (ЄС) № 1093/2010 // Офіц. веб-портал ВР України. 2014. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984\\_004-14#n5](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-14#n5) (дата звернення: 11.02.2021).

11. Доклад Комиссии международного права о работе её пятьдесят третьей сессии (23 апреля–1 июня и 2 июля–10 августа 2001 года) // Документы Организации Объединенных Наций: Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи. Дополнение № 10 (A/56/10). Ч. 2. Женева, 2008. 257 с. Режим доступа: [http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/russian/ilc\\_2001\\_v2\\_p2.pdf](http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/russian/ilc_2001_v2_p2.pdf) (дата обращения: 11.02.2021).

12. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року (Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995\\_015](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015) (дата звернення: 11.02.2021).

13. Задорожна С. М. Теорія та практика функціонування загальних принципів сучасного міжнародного права: дис. ... докт. юр. наук: 12.00.11. Київ, 2019. 474 с.

14. Камишанський М. М. Компенсація та реституція: обрання адекватної форми відшкодування шкоди за міжнародне правопорушення // *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2016. № 24. С. 144–148. Режим доступу: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc24/38.pdf> (дата звернення: 11.02.2021).

15. Камишанський М. М. Міжнародно-правове регулювання використання компенсації як форми відшкодування шкоди держав і міжнародних міжурядових

організацій за міжнародно-протиправні діяння: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.11. Харків, 2017. 182 с.

16. Камишанський М. М. Строки виплати компенсації за міжнародні правопорушення // *Держава та регіони. Серія: Право. Запоріжжя*, 2016. № 4 (54). С. 99–103. Режим доступу: [http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/4\\_2016/20.pdf](http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2016/20.pdf) (дата звернення: 12.02.2021).

17. Карнаух Б. П. Поняття майна в контексті статті 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод // *Проблеми законності. Збірник наукових праць*. Харків, 2016. № 132. С. 205–214. Режим доступу: <http://oaji.net/articles/2016/3229-1463726142.pdf> (дата звернення: 12.02.2021).

18. Кирилюк О. В. М'яке право як нормативна основа глобального інформаційного суспільства // *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ, 2015. № 125. Ч. 1. С. 106–117. Режим доступу: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/2664/2368> (дата звернення: 12.02.2021).

19. Клименко О. М. Міжнародно-правові аспекти розвитку інституту примусового відчуження приватної власності з мотивів суспільної необхідності // *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. Київ, 2010. № 3. С. 113–119.

20. Коваленко С. М. Правові проблеми оцінки майна та майнових прав при їх відчуженні: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.04. Харків, 2012. 20 с.

21. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний договір від 04 листопада 1950 року // *Офіційний вісник України*. 1998. № 13.

22. Котляр О. І. Регулювання права власності за міжнародним правом // *Форум права*. Харків, 2012. № 4. С. 515–520. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP\\_index.htm\\_2012\\_4\\_84](http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_84) (дата звернення: 12.02.2021).

23. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда // *Издание Организации Объединенных Наций*. Нью-Йорк, 1993. № R.92.V.5. Режим доступа: [https://legal.un.org/icjsummaries/documents/russian/st\\_leg\\_serfl.pdf](https://legal.un.org/icjsummaries/documents/russian/st_leg_serfl.pdf) (дата обращения: 12.02.2021).

24. Леви А. Б. О правовой природе норм Международных стандартов оценки имущества (МСО) // *Вопросы оценки*. Москва: 2001. № 4. С. 2–8. Режим доступа: [https://proocenka.ru/doc.2007/vo/2001/vopr\\_0401.pdf](https://proocenka.ru/doc.2007/vo/2001/vopr_0401.pdf) (дата обращения: 20.02.2017).

25. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть. 3-е изд., перераб. и доп. –Москва: Волтерс Клувер, 2005. 432 с.

26. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 544 с.

27. Мингазова И. В. Право собственности в международном праве. Москва: Волтерс Клувер, 2007. 320 с.

28. Пашков С. М. Правова природа міжнародних стандартів оцінки майна // *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2012. Вип. 4. С. 117–124. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs\\_2012\\_4\\_16](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2012_4_16) (дата звернення: 12.02.2021).

29. Поєдинок В. Захист прав інвесторів у разі експропріації інвестицій // *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2015. № 2. С. 98–101. Режим доступу: [http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/2/part\\_1/20.pdf](http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/2/part_1/20.pdf) (дата звернення: 12.02.2021).

30. Посібник за статтею 1 Протоколу №. 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод – Захист власності / Європейський суд з прав людини. Страсбург, 2019. Вип. 1. 75 с. Режим доступу: <https://www.echr.com.ua/publication/zaxist-vlasnosti-posibnik-zi-st-1-protokolu-1> (дата звернення: 12.02.2021).

31. Право власності: європейський досвід та українські реалії: збірник доповідей і матеріалів Міжнародної конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2015 р.). Київ: ВАІТЕ, 2015. 324 с. Режим доступу: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/f/233276.pdf> (дата звернення: 03.03.2021)

32. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 24 березня 2001 р. // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2658-14> (дата звернення: 12.02.2021).

33. Про УТО // Офіц. сайт ГО «Всеукраїнське об'єднання «Українське товариство оцінювачів». Режим доступу: <https://uto.com.ua/pro-nas> (дата звернення: 03.03.2021).

34. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_535](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535) (дата звернення: 03.01.2021).

35. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація // *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1 (84). С. 19–29.

36. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посібник. Київ: Атіка, 2004. 463 с.

37. Справа «Агрокомплекс проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 06.10.2011 (заява № 23465/03) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_c25](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c25) (дата звернення: 12.02.2021).

38. Справа «Гайдук та інші проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 02.07.2002 (заяви № 45526/99; 46099/99; 47088/99 ...) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980\\_050?lang=uk](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_050?lang=uk) (дата звернення: 12.02.2021).

39. Справа «Інтерсплав проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 09.01.2007 (заява № 803/02) // Офіц. веб-портал ВР України.

Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_194](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_194) (дата звернення: 28.02.2021).

40. Справа «Кечко проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 08.11.2005 (заява № 63134/00) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974\\_025](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_025) (дата звернення: 28.02.2021).

41. Справа «Копецький проти Словаччини»: Рішення Європейського суду з прав людини від 28.09.2004 (заява № 44912/98) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980\\_347](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_347) (дата звернення: 28.02.2021).

42. Справа «Мальхоус проти Чеської Республіки»: Рішення Європейського суду з прав людини: від 12.07.2001 (заява № 33071/96) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980\\_053](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_053) (дата звернення: 28.02.2021).

43. Справа «Рисовський проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 20.10.2011 (заява № 29979/04) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_854](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854) (дата звернення: 12.02.2021).

44. Справа «Совтрансавто-Холдинг проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 25.07.2002 (заява № 48553/99) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980\\_043](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_043) (дата звернення: 12.02.2021).

45. Справа «Спорронг і Лئونрот проти Швеції»: Рішення Європейського суду з прав людини від 23.09.1982 (заяви № 7151/75 та № 7152/75) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980\\_098](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_098) (дата звернення: 12.02.2021).

46. Справа «Стебницький і «Комфорт» проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 03.02.2011 (заява № 10687/02) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_853](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_853) (дата звернення: 12.02.2021).

47. Справа «Стретч проти Сполученого Королівства»: Рішення від 26 червня 2003 р. (заява № 44277/98) / Європейський суд з прав людини. Звіти про справи. Страсбург, 2003. Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-117564> (дата звернення: 12.02.2021).

48. Справа «Сук проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 10.03.2011 (заява № 10972/05) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974\\_715](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_715) (дата звернення: 12.02.2021).

49. Справа «Трегубенко проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 02.11.2004 (заява № 61333/00) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980\\_355](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_355) (дата звернення: 12.02.2021).

50. Справа «Україна–Тюмень проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 22.11.2007 (заява № 22603/02) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_595](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_595) (дата звернення: 12.02.2021).

51. Справа «Федоренко проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 01.06.2006 (заява № 25921/02) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_041](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_041) (дата звернення: 12.02.2021).

52. Справа «Юрій Миколайович Іванов проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 15.10.2009 (заява № 40450/04) // Офіц. веб-портал ВР України. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_479](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479) (дата звернення: 12.02.2021).

53. Стандартизація оцінки в світі. Частина 3: Стандарти RICS // Офіц. веб сайт Всеукраїнської громадської організації «Асоціація Фахівців Оцінки». 2016. Режим доступу: <http://afo.com.ua/uk/news/2-general-assessment/1075-about-rics-in-europe> (дата звернення: 23.02.2021).

54. Старженецкий В. В. Соотношение международного (европейского) и российского правового регулирования института собственности: дис. ... канд. юр. наук. Москва, 2003. 171 с.

55. Стосовно: «Пам'ятна записка по результатах роботи місії Світового банку з питань перегляду стандартів оцінки майна в Україні, що відбувалась в період 9–17 грудня 2019 року» // Офіц. веб-сайт Фонду державного майна України. Київ, 2020. Режим доступу: [http://www.spfu.gov.ua/userfiles/files/pamz\\_uk.pdf](http://www.spfu.gov.ua/userfiles/files/pamz_uk.pdf) (дата звернення: 12.02.2021).

56. Тарасов О. В. Міжнародні неурядові організації в системі світового громадянського співтовариства: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.11. Київ, 1995. 19 с.

57. Шаповал Т. В. Вплив актів міжнародних неурядових організацій на реалізацію компенсації у міжнародному публічному праві // *Modern geopolitics as a challenge for international security: scientific materials of the international Scientific-Practical Conference of February 10, 2018*. Lviv, 2018. P. 156–163.

58. Шаповал Т. В. Вартість майна (інвестицій) як міра компенсації в міжнародному економічному праві // *Порівняльно-аналітичне право*. Ужгород, 2016. № 6. С. 290–295. Режим доступу: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/528996.pdf> (дата звернення: 14.02.2021).

59. Шаповал Т. В. Вплив формування режимів захисту економічних прав людини на визначення стандартів оцінки майна // *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Svazek 4. 3. vydání. S. 245–255. Režim přístupu: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-3/39.pdf> (datum přístupu: 14.02.2021).

60. Шаповал Т. В. Застосування міжнародними судами стандарту «справедливої ринкової вартості» для захисту економічних прав людини // *Вісник Львівського університету*. Серія: Міжнародні відносини. 2016. № 39. С. 148–156.

61. Шаповал Т. В. Значення вибору дати оцінки майна для встановлення розміру компенсації у міжнародному публічному праві // *Вісник Львівського університету*. Серія: Міжнародні відносини. 2018. № 44. С. 219–234.

62. Шаповал Т. В. Міжнародно-правові стандарти оцінки упущеної вигоди в арбітражі між державою та інвестором // *Сучасні тенденції міжнародних відносин: політика, економіка, право*: збірник наукових праць VII щорічної

міжнародної науково-практичної конференції «Міжнародна система на порозі глобальних трансформацій» (м. Львів, 07.03.2017). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2017. С. 249–254.

63. Шаповал Т. В. Особливості регулювання права власності в міжнародному публічному праві // *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2016. № 38. С. 268–275.

64. Шаповал Т. В. Поняття майна та права власності в контексті міжнародного публічного права // *Сучасні тенденції міжнародних відносин: політика, економіка, право: збірник наукових праць V щорічної міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 18.02.2016). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. С. 81–86.

65. Яковлєв А. А. Міжнародно-правове співробітництво у захисті права власності в системі Ради Європи: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: 12.00.11. Харків, 2009. 22 с.

66. Якубовський В. В. Європейські стандарти оцінки EVS-2016 та Міжнародні стандарти оціночної діяльності IVS-2017: спільність і відмінності // Офіц. сайт ГО «Всеукраїнська Асоціація Фахівців Оцінки». Режим доступу: [http://www.afo.com.ua/doc/IVS\\_2017\\_vs\\_EVS\\_2016\\_UA.pdf](http://www.afo.com.ua/doc/IVS_2017_vs_EVS_2016_UA.pdf) (дата звернення: 14.02.2021).

67. A Bridge from USPAP to IVS – A guide to producing IVS-compliant appraisals of 1 January 2018 // The Appraisal Foundation's website. 2018. Access mode: <https://appraisalfoundation.sharefile.com/share/view/s1463ebad4f94ee9a> (last accessed: 15.02.2021).

68. A Bridge from USPAP to IVS – A guide to producing IVS-compliant appraisals of 29 June 2016 // The Appraisal Foundation's website. 2016. Access mode: <https://appraisalfoundation.sharefile.com/share/view/s97a6cb47d2b496c9> (last accessed: 15.02.2021).

69. Abdala M. A. Spiller P. T. Chorzów's Standard Rejuvenated – Assessing Damages in Investment Treaty Arbitrations // *Journal of International Arbitration*. 2008. Vol. 25. No. 1. P. 103–120. Access mode: <http://roboalbanconuevomundo.com/pdf/bnm->

memorial-de-meritos/anexo%20vii.%20doctrina/anexo%201.pdf (last accessed: 15.02.2021).

70. Abdala M. A., Spiller P. T., Zuccon S. Chorzów's Compensation Standard As Applied In ADC v. Hungary // *News and Notes from The Institute for Transnational Arbitration*. 2007. Vol. 21. No. 1. P. 7–12. Access mode: [https://www.researchgate.net/publication/262689259\\_Chorzow%27s\\_Compensation\\_as\\_Applied\\_in\\_ADC\\_v\\_Hungary](https://www.researchgate.net/publication/262689259_Chorzow%27s_Compensation_as_Applied_in_ADC_v_Hungary) (last accessed: 15.02.2021).

71. ADC Affiliate Limited and ADC & ADMC Management Limited v. Republic of Hungary: Award of 2 October 2006 (Case No. ARB/03/16) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). London, 2006. 105 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0006.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

72. Alihusain C. The Influence of NGOs on International Law // Official web site of Peace Palace Library. 2010. Access mode: <https://www.peacepalacelibrary.nl/2010/11/the-influence-of-ngos-on-international-law> (last accessed: 15.02.2021).

73. Amerasinghe C. F. Some Aspects of the Quantum of Compensation Payable upon Expropriation // *Proceedings of the Annual Meeting* (American Society of International Law). Cambridge University Press, 1993. Vol. 87. P. 477–483.

74. Amoco International Finance Corporation v. The Government of the Islamic Republic of Iran: Award of 14 July 1987 (No. 310-56-3) // *Iran-United States Claims Tribunal Reports*. Cambridge: Grotius Publications, 1988. Vol. 15. P. 189–271. Access mode: <https://www.trans-lex.org/231900> (last accessed: 15.02.2021).

75. Anghel I. The Actual Universe of Valuation Standards // *Firenze University Press*. Aestimum, 2012. P. 403–410. Access mode: <https://oaj.fupress.net/index.php/ceset/article/view/6629/6629> (last accessed: 15.02.2021).

76. ASEAN Valuers adopts IVS // The International Valuation Standards Council website. Access mode: <https://www.ivsc.org/news/article/asean-valuers-adopts-ivs> (last accessed: 15.02.2021).

77. Asia Pacific Ministers recognise importance of valuation // The International Valuation Standards Council website. Access mode: <https://www.ivsc.org/news/article/asia-pacific-ministers-recognise-importance-of-valuation> (last accessed: 14.02.2021).

78. Asset Quality Review. Phase 2 Manual // Official web site of European Central Bank. Frankfurt, 2018. 294 p. Access mode: <https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/ssm.assetqualityreviewmanual201806.en.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

79. Ball M. Assessing Damages in Claims by Investors Against States // *ICSID Review*. Foreign Investment Law Journal. 2001. Vol. 16. P. 408–429.

80. Beharry C. L., Bräutigam E. M. Damages and Valuation in International Investment Arbitration // *Handbook of International Investment Law and Policy*. Springer, 2020. P. 1–32. Access mode: [https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007%2F978-981-13-5744-2\\_58-1](https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007%2F978-981-13-5744-2_58-1) (last accessed: 09.10.2020).

81. Bienvenu P., Valasek M. J. Compensation for Unlawful Expropriation, and Other Recent Manifestations of the Principle of Full Reparation in International Investment Law // *In 50 Years of the New York convention*: ICCA International Arbitration Conference. ICCA Congress Series. Dublin: Kluwer Law International, 2009. Vol. 14. P. 231–237.

82. Bilateral Investment Treaties 1995-2006: Trends in Investment Rulemaking / United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). New York and Geneva, 2007. P. 44–52. Access mode: [http://unctad.org/en/docs/iteiia20065\\_en.pdf](http://unctad.org/en/docs/iteiia20065_en.pdf) (last accessed: 15.02.2021).

83. Bjorklund A. K. Private Rights and Public International Law: Why Competition Among International Economic Law Tribunals is Not Working // *Hastings Law Journal*. 2007. Vol. 59. Iss. 2. P. 241–308. Access mode: [https://repository.uchastings.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3674&context=hastings\\_law\\_journal](https://repository.uchastings.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3674&context=hastings_law_journal) (last accessed: 15.02.2021).

84. Brownlie I. Principles of public international law. 7th ed. Oxford: Oxford University Press, 2008. 784 p.
85. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. 2nd ed. London: Macmillan, 1977. 329 p.
86. Canadian Uniform Standards of Professional Appraisal Practice / Appraisal Institute of Canada. Ottawa, 2018. Access mode: <https://www.aicanada.ca/wp-content/uploads/CUSPAP-2018-4.pdf> (last accessed: 28.06.2018).
87. Canadian Uniform Standards of Professional Appraisal Practice / Appraisal Institute of Canada. Ottawa, 2020. Access mode: <https://www.aicanada.ca/wp-content/uploads/CUSPAP-2020-1.pdf> (last accessed: 18.02.2021).
88. Capright is your resource for <sup>L</sup>market intelligence in Latin America // Capright Site. Access mode: <https://www.capright.com/markets/latin-america> (last accessed: 18.02.2021).
89. Case concerning Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v. Democratic Republic of The Congo): Judgment of 19 June 2012 / International Court of Justice. I.C.J. Reports. 2012. P. 324–346. Access mode: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/103/103-20120619-JUD-01-00-EN.pdf> (last accessed: 27.02.2021).
90. Case concerning Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v. Democratic Republic of The Congo): Judgment of 30 Novemer 2010 / International Court of Justice. I.C.J. Reports. 2010. P. 636–694. Access mode: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/103/103-20101130-JUD-01-00-EN.pdf> (last accessed: 15.02.2021).
91. Case concerning Shufeldt claim (Guatemala v. USA). Award of 24 July 1930 / United Nations. Reports Of International Arbitral Awards. 2006. Vol. II. P. 1079–1102. Access mode: [http://legal.un.org/riaa/cases/vol\\_II/1079-1102.pdf](http://legal.un.org/riaa/cases/vol_II/1079-1102.pdf) (last accessed: 28.02.2021).
92. Case concerning the factory at Chorzow. Claim for Indemnity (Jurisdiction): Judgment № 8 of July 26th, 1927 / Permanent Court of International Justice. The Hague: Publications of the P. C. I. J., 1927. 34 p. (Collection of judgments; ser. A; No. 9). Access mode: <https://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international->

justice/serie\_A/A\_09/28\_Usine\_de\_Chorzow\_Competence\_Arret.pdf (last accessed: 27.02.2021).

93. Case concerning the factory at Chorzow. Claim for Indemnity (Merits): Judgment № 13 of September 13th, 1928 / Permanent Court of International Justice. The Hague: Publications of the P. C. I. J., 1928. 65 p. (Collection of judgments; ser. A; No. 17). Access mode: [https://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international-justice/serie\\_A/A\\_17/54\\_Usine\\_de\\_Chorzow\\_Fond\\_Arret.pdf](https://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_17/54_Usine_de_Chorzow_Fond_Arret.pdf) (last accessed: 27.02.2021).

94. Case Concerning the Payment of Various Serbian Loans Issued in France (France v. Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes): Judgment № 14 of July 12th, 1929 / Permanent Court of International Justice. The Hague: Publications of the P. C. I. J., 1929. 49 p. (Collection of judgments; ser. A; No. 20/21). Access mode: [http://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international-justice/serie\\_A/A\\_20/62\\_Emprunts\\_Serbes\\_Arret.pdf](http://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_20/62_Emprunts_Serbes_Arret.pdf) (last accessed: 27.02.2021).

95. Case of Al-Jedda v. the United Kingdom: Judgment of 7 July 2011 (Application No. 27021/08) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2011. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105612> (last accessed: 28.02.2021).

96. Case of Allard v. Sweden: Judgment of 24 June 2003 (Application No. 35179/97) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2003. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61164> (last accessed: 15.02.2021).

97. Case of Ambruosi v. Italy: Judgment of 19 October 2000 (Application No. 31227/96) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2000. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58894> (last accessed: 28.02.2021).

98. Case of Balan v. Moldova: Judgment of 29 January 2008 (Application No. 19247/03) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2008. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-84720> (last accessed: 28.02.2021).

99. Case of Beyeler v. Italy: Judgment of 5 January 2000 (Application No. 33202/96) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2000. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58832> (last accessed: 15.02.2021).

100. Case of *Brumărescu v. Romania*: Judgment of 28 October 1999 (Application No. 28342/95) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 1999. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337> (last accessed: 15.02.2021).

101. Case of *Burdov v. Russia*: Final Judgment of 7 May 2002 (Application No. 59498/00) / European Court of Human Rights: Case Reports. Strasbourg, 2002. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60449> (last accessed: 15.02.2021).

102. Case of *Centro Europa 7 S.r.l. and Di Stefano v. Italy*: Judgment of 7 June 2012 (Application No. 38433/09) / European Court of Human Rights, Case Reports. Strasbourg, 2012. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-111399> (last accessed: 27.02.2021).

103. Case of *Former King of Greece and Others v. Greece*: Judgment of 23 November 2000 (Application No. 25701/94) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2000. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59051> (last accessed: 28.02.2021).

104. Case of *J.A. Pye (Oxford) Ltd v. United Kingdom*: Judgment (merits) of 15 November 2005 (Application no. 44302/02) / European Court of Human Rights, Case Reports. Strasbourg, 2005. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71034> (last accessed: 28.02.2021).

105. Case of *Jahn and Others v. Germany*: Judgment of 30 June 2005 (Applications Nos. 46720/99; 72203/01 and 72552/01) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2005. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69560> (last accessed: 28.02.2021).

106. Case of *Jokela v. Finland*: Judgment of 21 May 2002 (Application No. 28856/95) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2002. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60466> (last accessed: 28.02.2021).

107. Case of *Malama v. Greece*: Judgment of 01 March 2001 (Application No. 43622/98) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2001. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59267> (last accessed: 28.02.2021).

108. Case of Moskal v. Poland: Judgment of 15 September 2009 (Application No. 10373/05) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2009. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94009> (last accessed: 28.02.2021).

109. Case of Papachelas v. Greece: Judgment of 25 March 1999 (Application No. 31423/96) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 1999. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-58291&filename=001-58291.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

110. Case of Papamichalopoulos and others v. Greece (Article 50): Judgment of 31 October 1995 (Application No. 14556/89) / European Court of Human Rights, Case Reports. Strasbourg, 1995. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57961> (last accessed: 28.02.2021).

111. Case of Papamichalopoulos and others v. Greece: Judgment of 24 June 1993 (Application No. 14556/89) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 1993. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57836> (last accessed: 28.02.2021).

112. Case of Pincova and Pinc v. The Czech Republic: Judgment of 5 November 2002 (Application no. 36548/97) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2002. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60726> (last accessed: 28.02.2021).

113. Case of Platakou v. Greece: Judgment of 11 January 2001 (Application no. 38460/97) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2001. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-59125&filename=001-59125.pdf&TID=thkbhnilzk> (last accessed: 28.02.2021).

114. Case of Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium: Judgment of 20 November 1995 (Application No. 17849/91) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 1995. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58056> (last accessed: 28.02.2021).

115. Case of Scordino v. Italy (Case No. 1): Judgment of 29 March 2006 (Application No. 36813/97) / European Court of Human Rights. Case Reports.

Strasbourg, 2006. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72925> (last accessed: 15.02.2021).

116. Case of Sporrang and Lonroth v. Sweden: Judgment of 23 September 1982 (Application No. 7151/75; 7152/75) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 1982. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-57580&filename=001-57580.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

117. Case of Strain and Others v. Romania: Judgment of 21 July 2005 (Application no. 57001/00) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2005. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69787> (last accessed: 15.02.2021).

118. Case of The Holy Monasteries v. Greece: Judgment of 09 December 1994 (Application No. 13092/87; 13984/88) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 1994. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57906> (last accessed: 15.02.2021).

119. Case of Tre Traktörer Aktiebolag v. Sweden: Judgment of 07 July 1989 (Application No. 10873/84) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 1989. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57586> (last accessed: 15.02.2021).

120. Case of Van Marle and Others v. The Netherlands: Judgment of 26 June 1986 (Application No. 8543/79; 8674/79; 8675/79; 8685/79) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 1986. Access mode: <http://echr.ketse.com/doc/8543.79-8674.79-8675.79-8685.79-en-19860626/view> (last accessed: 15.02.2021).

121. Case of Vasilescu v. Romania: Judgment of 22 May 1998 (Application No. 27053/95) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 1998. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58169> (last accessed: 15.02.2021).

122. Case of Yagtzilar and others v. Greece: Judgment of 6 December 2001 (Application No. 41727/98) / European Court of Human Rights. Case Reports.

Strasbourg, 2001. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59931> (last accessed: 15.02.2021).

123. Case of Zvolský and Zvolská v. The Czech Republic: Judgment of 12 November 2002 (Application No. 46129/99) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2002. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60749> (last accessed: 15.02.2021).

124. Case of Zwierzyński v. Poland: Judgment of 19 June 2001 (Application No. 34049/96) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2001. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59522> (last accessed: 28.02.2021).

125. Charnovitz S. Nongovernmental Organizations and International Law // *American Journal of International Law*. 2006. Vol. 100. P. 348–372.

126. CME Czech Republic B. V. v. The Czech Republic: Final Award of 14 March 2003 (Separate opinion of Ian Brownlie) / UNCITRAL Arbitration proceedings. Stockholm, 2003. 47 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0181.pdf> (last accessed: 27.02.2021).

127. CME Czech Republic B.V. (The Netherlands) v. The Czech Republic: Final Award of 14 March 2003 / UNCITRAL Arbitration proceedings. Stockholm, 2003. 161 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0180.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

128. CMS Gas Transmission Company v. The Argentine Republic: Award of 12 May 2005 (Case No. ARB/01/08) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). Washington, 2005. 147 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0184.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

129. Compañía del Desarrollo de Santa Elena S.A. v. Republic of Costa Rica: Final Award of 17 February 2000 (Case No. ARB/96/1) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). Washington, 2000. 204 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw6340.pdf> (last accessed: 23.02.2021).

130. Corey Sh. «But Is It Just? The Inability for Current Adjudicatory Standards to Provide “Just Compensation” for Creeping Expropriations» // *Fordham Law Review*. 2012. Vol. 81. No. 2. P. 973–1012. Access mode: [http://fordhamlawreview.org/assets/pdfs/Vol\\_81/Corey\\_November.pdf](http://fordhamlawreview.org/assets/pdfs/Vol_81/Corey_November.pdf) (last accessed: 15.02.2021).

131. *Corn Products International v. The United Mexican States*, Decision on Responsibility of 15 January 2008 (Case No. ARB(AF)/04/01) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). Washington, 2008. 91 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0244.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

132. Directive 2014/17/EU Of The European Parliament and of The Council of 4 February 2014 on credit agreements for consumers relating to residential immovable property and amending Directives 2008/48/EC and 2013/36/EU and Regulation (EU) No. 1093/2010 // *Official Journal of the European Union*. 2014. Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014L0017&from=EN> (last accessed: 23.02.2021).

133. Dodge W. S.. Investor-State Dispute Settlement Between Developed Countries: Reflections on the Australia-United States Free Trade Agreement // *Vanderbilt Journal of Transnational*. 2006. Vol. 39. No. 1. P. 1–37. Access mode: [https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=911309](https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=911309) (last accessed: 23.02.2021).

134. Douglas Z. *Netherlands Model BIT (1997)* // *The International Law of Investment Claims*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. P. 547–552.

135. Dumberry P. Compensation for Moral Damages in Investor-State Arbitration Disputes // *Journal of International Arbitration*. Netherlands: Kluwer Law International, 2010. Vol. 27. P. 247–276. Access mode: [https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=1628272](https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1628272) (last accessed: 23.02.2021).

136. Edge J. A. The Globalization of Real Estate Valuation // FIG XXII International Congress. Valuation Standards for Global Profession. April 19–26, 2002. Washington, 2002. 18 p. Access mode:

[https://www.fig.net/resources/proceedings/fig\\_proceedings/fig\\_2002/Js24/JS24\\_edge.pdf](https://www.fig.net/resources/proceedings/fig_proceedings/fig_2002/Js24/JS24_edge.pdf) (last accessed: 23.02.2021).

137. Eduard Petrovych Melnyk v. Ukraine: Decision as to the Admissibility of 7 September 2010 (Application No. 38162/04) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2010. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-100578> (last accessed: 28.02.2021).

138. Egli G. Don't Get Bit: Addressing ICSID's Inconsistent Application of Most-Favored-Nation Clauses to Dispute Resolution Provisions // *Pepperdine Law Review*. 2007. Vol. 34. Iss. 4. P. 1045–1084. Access mode: <http://digitalcommons.pepperdine.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1183&context=plr> (last accessed: 28.02.2021).

139. El Paso Energy International Company v. The Argentine Republic: Decision on Jurisdiction of 27 April 2006 (Case No. ARB/03/15) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). 2006. Access mode: [https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0268\\_0.pdf](https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0268_0.pdf) (last accessed: 28.02.2021).

140. Ellis T. R. International Trends in Standards and Regulations for Valuation of Mining Industry Properties and Projects (Presented at International Mining Forum 2008, Szczyrk, Poland, 25-29 February, 2008) // *International Mining Forum 2008: Economic Evaluation and Risk Analysis of Mining Projects*. Taylor & Francis, 2008. P. 1–7. Access mode: [http://minevaluation.com/wp-content/uploads/2016/02/EllisIntlValStdsTrends\\_IMF\\_Poland08.pdf](http://minevaluation.com/wp-content/uploads/2016/02/EllisIntlValStdsTrends_IMF_Poland08.pdf) (last accessed: 28.02.2021).

141. Enron Corporation Ponderosa Assets, L.P. v. Argentine Republic: Award of 22 May 2007 (Case No. ARB/01/3) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). Washington, 2007. 139 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0293.pdf> (last accessed: 03.03.2021).

142. Escarcena L. E. Indirect Expropriation in International Law. Edward Elgar Publishing, 2014. 296 p.

143. European Valuation Standards (EVS) / The European Group of Valuers' Associations (TEGOVA). 9th ed. 2020. Access mode: [https://www.tegoval.org/data/bin/a5faebf7c9c6fc\\_TEGOVA\\_EVS\\_2020\\_%282%29-digital.pdf](https://www.tegoval.org/data/bin/a5faebf7c9c6fc_TEGOVA_EVS_2020_%282%29-digital.pdf) (last accessed: 03.03.2021).

144. European Valuation Standards (EVS) / The European Group of Valuers' Associations (TEGOVA). 8th ed. 2016. Access mode: [https://www.tegoval.org/data/bin/a5738793c0c61b\\_EVS\\_2016.pdf](https://www.tegoval.org/data/bin/a5738793c0c61b_EVS_2016.pdf) (last accessed: 03.03.2021).

145. Flueckiger A. Keeping Domestic Soft Law Accountable: Towards a Gradual Formalization // *Informal International Lawmaking* / ed. by Joost Pauwelyn, Ramses A. Wessel, Jan Wouters. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 409–436. Access mode: <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:35052> (last accessed: 28.02.2021).

146. Francis J., Nicholson S. J. The Protection of Foreign Property Under Customary International Law // *Boston College Industrial and Commercial Law Review*. 1965. Vol. 6. Iss. 3. 415 p. Access mode: <http://lawdigitalcommons.bc.edu/bclr/vol6/iss3/1> (last accessed: 28.02.2021).

147. Franck S. D. The Legitimacy Crisis in Investment Treaty Arbitration: Privatizing Public International Law Through Inconsistent Decisions // *Fordham Law Review*. 2005. Vol. 73. Iss. 4. P. 1521–1625. Access mode: <http://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4062&context=flr> (last accessed: 28.02.2021).

148. Franck S. D. The Nature and Enforcement of Investor Rights under Investment Treaties: Do Investment Treaties Have a Bright Future // *U.C. Davis Journal of International Law and Policy*. 2005. Vol. 12. No. 47. P. 52–99. Access mode: [http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=811027](http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=811027) (last accessed: 28.02.2021).

149. Friedrich R. European Convergence in Property Valuation: How do the German Open-End Property Funds measure up?. Hamburg: Diplomica GmbH, 2003 – 137 p.

150. Geddert J. S. Hugo Grotius and the Modern Theology of Freedom: Transcending Natural Rights. Taylor & Francis, 2017. 250 p.

151. Gemplus S.A., SLP S.A., Gemplus Industrial S.A. de C.V. and Talsud S.A. v. The United Mexican States: Award of 16 June 2010 (Cases Nos. ARB (AF)/04/3 & ARB (AF)/04/4) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). Washington, 2007. 382 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0357.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

152. Gotanda J. Y. Recovering Lost Profits in International Disputes // *Georgetown Journal of International Law*. 2005. Vol. 36. P. 61–112. Access mode: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/gotanda2.html> (last accessed: 28.02.2021).

153. Grzesik K., MacBrien M. The European Central Bank Favours EVS Above All Other Valuation Standards // *Journal of the Recognised European Valuer (REV)*. 2014. Iss. 7. P. 1–2. Access mode: [https://www.tegova.org/data/bin/a56efb61d24f27\\_Journal%20of%20the%20Recognised%20Valuer%20\(7\)%20May%202014.pdf](https://www.tegova.org/data/bin/a56efb61d24f27_Journal%20of%20the%20Recognised%20Valuer%20(7)%20May%202014.pdf) (last accessed: 28.02.2021).

154. Hindelang S., Bilateral Investment Treaties, Custom and A Healthy Investment Climate: The Question of Whether BITS Influence Customary International Law Revisited // *The Journal of World Investment & Trade*. 2004. Vol. 5. Iss. 5. P. 789 – 809.

155. History of Development of IVSC // The International Valuation Standards Council website. 16. p. Access mode: <https://www.ivsc.org/files/file/download/id/1893> (last accessed: 03.03.2021)

156. International Valuation Standards (IVS): Effective 31 January 2020 / The International Valuation Standards Council website. Access mode: <https://www.ivsc.org/files/file/view/id/1601> (last accessed: 28.02.2021).

157. International Valuation Standards (IVS): Effective 31 January 2020 // Official web site of Royal Institution of Chartered Surveyors. Access mode: <https://www.rics.org/globalassets/rics-website/media/upholding-professional-standards/sector-standards/valuation/international-valuation-standards-rics2.pdf> (last accessed: 03.03.2021).

158. Investment Arbitration: The Role of Bilateral Investment Treaties: In-house Counsel Practical Guide / Houthoff Buruma. International Arbitration: 2011. Vol. 2.

88 p. Access mode: <http://www.techlaw.org/wp-content/uploads/2010/07/Houthoff-Investment-Arbitration-International-Arbitration-volume-2-2012.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

159. Ioannis Kardassopoulos and Ron Fuchs v. The Republic of Georgia: Award of 3 March 2010 (Case Nos. ARB/05/18 and ARB/07/15) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). Washington, 2010. 218 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0445.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

160. IVS 2017: Basis for Conclusions // The International Valuation Standards Council website. Access mode: <https://www.ivsc.org/files/file/view/id/852> (last accessed: 28.02.2021).

161. IVSC publishes Exposure Draft for new «International Valuation Standards» // The International Valuation Standards Council website. Access mode: <https://www.ivsc.org/news/article/ivsc-publishes-exposure-draft-for-new-international-valuation-standards> (last accessed: 28.02.2021).

162. Jack J., Coe Jr. Transparency in the Resolution of Investor-State Disputes – Adoption, Adaptation, and NAFTA Leadership // *Kansas Law Review*. 2006. Vol. 54. P. 1339–1385. Access mode: [http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=1288765](http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1288765) (last accessed: 28.02.2021).

163. Jacur F. R., Bonfanti A., Seatzu F. Natural Resources Grabbing: An International Law Perspective. Leiden: Brill, 2015. 482 p. (Legal Studies on Access and Benefit-sharing; vol. 4).

164. Joachim K. International Investment Arbitration: A Threat to State Sovereignty // *Redefining Sovereignty in International Economic Law* / ed. by Joachim K., Shan W. et al. eds. Hart Publishing, 2008. P. 236–237.

165. Joseph Charles Lemire v. Ukraine: Award of 28 March 2011 (Case No. ARB/06/18) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). Washington, 2011. 107 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0454.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

166. Juul A. M. Valuation of Expropriated Property under Investment Treaty Law – On the Distinction between Lawful and Unlawful Expropriation: Master thesis / University of Oslo. Norway, 2015. 72 p. Access mode: <https://www.duo.uio.no/handle/10852/44579> (last accessed: 28.02.2021).

167. Kantor M. Valuation for Arbitration: Compensation Standards, Valuation Methods and Expert Evidence. New York: Kluwer Law International, 2008. 411 p. (International arbitration law library; vol. 17).

168. Keohane R. O., Nye J. S. Power and Interdependence: World Politics in Transition. Boston: Little, Brown, 1977. 273 p.

169. Krabec T. Asset Valuation Standards: A Functional-Institutional Approach // *Prague Economic Papers*. Prague, 2014. Vol. 23. No. 4. P. 531–540. Access mode: <https://www.vse.cz/polek/download.php?jnl=pep&pdf=511.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

170. Krasner S. D. Structural causes and regime consequences: regimes as intervening variables // *International Organization*. Cambridge, 1982. Vol. 36. Iss. 2. P. 185–205. Access mode: <http://www.ir.rochelleterman.com/sites/default/files/krasner%201982.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

171. Lavaud F., Costa G. R. Valuation Date in Investment Arbitration: A Fundamental Examination of Chorzów's Principles // *Journal of Damages in International Arbitration*. 2016. Vol. 3. No. 2. P. 33–72. Access mode: [http://www.academia.edu/29226187/Valuation\\_Date\\_in\\_Investment\\_Arbitration\\_A\\_Fundamental\\_Examination\\_of\\_Chorz%C3%B3w\\_s\\_Principles](http://www.academia.edu/29226187/Valuation_Date_in_Investment_Arbitration_A_Fundamental_Examination_of_Chorz%C3%B3w_s_Principles) (last accessed: 27.02.2021).

172. LG&E Energy Corp., LG&E Capital Corp., and LG&E International, Inc. v. Argentine Republic: Award of 25 July 2007 (Case No. ARB/02/1) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). Washington, 2007. 33 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0462.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

173. Lillich R. B. The Valuation of Nationalized Property in International Law. University Press of Virginia, 1972. Vol. 1. 174 p.

174. Lindblom A.-K. Non-Governmental Organisations in International Law. New York: Cambridge University Press, 2005. 559 p. Access mode: <https://chilot.files.wordpress.com/2011/08/ngos-in-international-law.pdf> (last accessed: 27.02.2021).

175. Lorenz D. International valuation standards and the impact of IAS and Basel II on property valuation standards and practice in Germany and in the UK. Hamburg: Diplomica GmbH, 2003. p. 111.

176. M.A. and 34 Others v. Finland: Decision as to the Admissibility (fourth section) of 10 June 2003 (Application no. 27793/95) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2003. Access mode: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23273> (last accessed: 28.02.2021).

177. Marboe I. Calculation of compensation and damages in international investment law. Oxford; New York: Oxford University Press, 2009. 429 p.

178. Marboe I. Soft Law in Outer Space. The Function of Non-binding Norms in International Space law. Vienna: Boehlau Verlag, 2012. 407 p.

179. Marion Unglaube v. Republic of Costa Rica: Award of 16 May 2012 (Case No. ARB/08/1) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). Washington, 2012. 122 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita1052.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

180. Maritime International Nominees Establishment v. Republic of Guinea: Decision of the Ad hoc Annulment Committee of 14 December 1989 (Case No. ARB/84/4) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). 1989. 127 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw8608.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

181. Martha R. S. J. The Financial Obligation in International Law. Oxford: Oxford University Press, 2015. 672 p.

182. Maupin J. A. Public and Private in International Investment Law: An Integrated Systems Approach // *Virginia Journal of International Law*. 2014. Vol. 54. No. 2. P. 367–435. Access mode: [https://scholarship.law.duke.edu/faculty\\_scholarship/3128](https://scholarship.law.duke.edu/faculty_scholarship/3128) (last accessed: 03.03.2021);

183. Memorandum of understanding Between The International Valuation Standards Committee (IVSC) and The Appraisal Foundation (TAF) «The Madison Agreement» / The International Valuation Standards Committee and Appraisal Foundation. Washington, 2006. Access mode: <https://www.iasplus.com/en/binary/resource/0606ivscagreement.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

184. Metzger S. D. Property in International Law // *Virginia Law Review*. 1964. Vol. 50. No. 4. P. 594–627. Access mode: <http://www.jstor.org/stable/1071428> (last accessed: 28.02.2021).

185. Moore J. B. International Adjudications. Ancient and Modern. History and Documents. New York: Oxford University Press, 1933. Vol. 5. 502 p. Access mode: <https://hdl.handle.net/2027/uc1.b3020788> (last accessed: 28.02.2021).

186. Mussi A. S. International Minimum Standard of Treatment // Wordpress Web Site. 2008. 24 p. Access mode: <https://asadip.files.wordpress.com/2008/09/mst.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

187. Nelson T. G. Human Rights Law and BIT Protection: Areas of Convergence // *The Journal of World Investment & Trade*. 2011. Vol. 12. Iss. 1. P. 27–47. Access mode: <https://www.skadden.com/insights/human-rights-law-and-bit-protection-areas-convergence> (last accessed: 28.02.2021).

188. Norwegian shipowners' claims (Norway v. USA): Award of 13 October 1922 / United Nations. Reports Of International Arbitral Awards. The Hague, 2006. Vol. I. P. 307–346. Access mode: [http://legal.un.org/riaa/cases/vol\\_I/307-346.pdf](http://legal.un.org/riaa/cases/vol_I/307-346.pdf) (last accessed: 28.02.2021).

189. Oschadbank v. Russia (PCA Case No. 2016-14): Investment Dispute Settlement Navigator // UNCTAD Investment Policy Hub. Access mode: <https://investmentpolicy.unctad.org/investment-dispute-settlement/cases/724/oschadbank-v-russia> (last accessed: 03.03.2021).

190. Pan J. Valuation Standards for Calculating ICSID Awards // *Pepperdine Dispute Resolution Law Journal*. 2014. Vol. 14. Iss. 3. P. 355–374. Access mode:

<http://digitalcommons.pepperdine.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1271&context=drlj>  
(last accessed: 23.02.2021).

191. Parker D. *International Valuation Standards: A Guide to the Valuation of Real Property Assets*. John Wiley & Sons, 2016. 272 p.

192. Parker J. Understanding the Insurance Policy Appraisal Clause: A Four-Step Program // *University of Toledo Law Review*. 2006. Vol. 37. P. 931–957. Access mode: [https://digitalcommons.law.utulsa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1209&context=fac\\_public](https://digitalcommons.law.utulsa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1209&context=fac_public) (last accessed: 28.02.2021).

193. Parr R. L., Smith G. V. *Intellectual Property: Valuation, Exploitation, and Infringement Damages*. John Wiley & Sons, 2005. 888 p.

194. *Philippine Valuation Standards, 1<sup>st</sup> Edition*. Adoption of the IVSC Valuation Standards under Philippine Setting / Bureau of Local Government Finance. Manila, 2009. Access mode: <https://blgf.gov.ph/wp-content/uploads/2015/11/Philippine-Valuation-Standards-Manual.pdf> (last accessed: 28.02.2021).

195. *Phillips Petroleum Company Iran v. The Islamic Republic of Iran: Award of 29 June 1989* (Case No. 425-39-2) // *Iran-United States Claims Tribunal Reports*. Cambridge: Grotius Publications, 1990. Vol. 21. P. 79–125. Access mode: <https://www.trans-lex.org/232300> (last accessed: 28.02.2021).

196. *Privatbank and Finilon v. Russia* (PCA Case No. 2015-21): *Investment Dispute Settlement Navigator* // UNCTAD Investment Policy Hub. Access mode: <https://investmentpolicy.unctad.org/investment-dispute-settlement/cases/649/privatbank-and-finilon-v-russia> (last accessed: 03.03.2021).

197. Ratner S. Compensation for Expropriations in a World of Investment Treaties: Beyond the Lawful/Unlawful Distinction // *Law & Economics Working Papers*. 2017. No. 17-005. P. 1–53. Access mode: [https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1242&context=law\\_econ\\_current](https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1242&context=law_econ_current) (last accessed: 28.02.2021).

198. Report of the International Law Commission. Fifty third session (23 April–June and 2 July–10 August 2001): Official Records of the General Assembly.

Supplement No. 10 (A/56/10) // United Nations Documents. New York, 2001. 536 p.  
Access mode: [https://undocs.org/en/A/56/10\(SUPP\)](https://undocs.org/en/A/56/10(SUPP)) (last accessed: 01.03.2021).

199. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts: UN General Assembly resolution 56/83 of 12 December 2001 (corrected by doc. A/56/49(Vol. I) /Corr.4) // Report of the International Law Commission. Fifty-Third session in 2001. Supplement No. 10 (A/56/10). New York, 2005. Access mode: [http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft\\_articles/9\\_6\\_2001.pdf](http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf) (last accessed: 01.03.2021).

200. Review of the Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG): 2004-2005 // *Pace International Law Review*. 2006. 321 p.

201. RICS Valuation – Global Standards 2017 / Royal Institution of Chartered Surveyors (RICS). London, 2017. Access mode: <https://www.rics.org/globalassets/rics-website/media/upholding-professional-standards/sector-standards/valuation/red-book-2017-global-edition-rics.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

202. RICS Valuation – Global Standards 2017: UK national supplement / Royal Institution of Chartered Surveyors (RICS). London, 2017. Access mode: <https://www.rics.org/globalassets/rics-website/media/upholding-professional-standards/sector-standards/valuation/red-book-uk-supplement-rics.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

203. RICS Valuation – Professional Standards UK January 2014 (revised April 2015) / Royal Institution of Chartered Surveyors (RICS). London, 2015. Access mode: <https://www.rics.org/globalassets/rics-website/media/upholding-professional-standards/sector-standards/valuation/valuation-professional-standards-uk-2015-revision-rics.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

204. Ripinsky S., Williams K. Damages in International Investment Law. London: British Institute of International and Comparative Law, 2008. 526 p.

205. Rosenne. Sh. The International Law Commission's Draft Articles on State Responsibility: Part 1, Articles 1–35. Martinus Nijhoff Publishers, 1991. 380 p.

206. RosInvest Co. U.K. Ltd. v. Russian Federation: Final Award of 12 September 2010 (Case No. 075/2009) / SCC Arbitration. Stockholm, 2010. Access

mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0720.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

207. Rumeli Telekom A. S. and Telsim Mobil Telekomunikasyon Hizmetleri A.S. v. Republic of Kazakhstan: Award of 29 July 2008 (Case No. ARB/05/16) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). Paris, 2008. 227 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0728.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

208. Sabahi B. Compensation and Restitution in Investor-State Arbitration: Principles and Practice. Oxford: Oxford University Press, 2011. 256 p.

209. Salacuse J. W. The Emerging Global Regime for Investment // *Harvard International Law Journal*. 2010. Vol. 51. No. 2. P. 427–473.

210. Sangwani P. N. Resource Nationalism in International Investment Law. Routledge, 2016. 187 p.

211. Shufeldt claim (Guatemala v. USA): Award of 24 July 1930 / United Nations. Reports Of International Arbitral Awards. The Hague, 2006. Vol. II. p. 1079–1102. Access mode: [http://legal.un.org/riaa/cases/vol\\_II/1079-1102.pdf](http://legal.un.org/riaa/cases/vol_II/1079-1102.pdf) (last accessed: 15.02.2021).

212. Siemens A.G. v. The Argentine Republic: Award of 6 February 2007 (Case No. ARB/02/8) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). Washington, 2007. 131 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0790.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

213. Simmons J. B. Valuation In Investor-State Arbitration: Toward A More Exact Science // *Berkeley Journal of International Law*. 2012. Vol. 30. Iss. 1. P. 196–250. Access mode: <https://pdfs.semanticscholar.org/fbe5/b4c0c21c3bca92b8666a39aecca22b83e386.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

214. Smutny A. C. Compensation Due in the Event of an Unlawful Expropriation: The ‘Simple Scheme’ Presented by Chorzów Factory and Its Relevance to Investment Treaty Disputes // *Practising Virtue: Inside International Arbitration* / ed. by

D. D. Caron, S. W. Schill, A. C. Smutny. Oxford: Oxford University Press, 2015. P. 626–641.

215. Soderlund C. The valuation of lost profits – finding it right // *The journal of world investment & trade: law, economics, politics*. 2005. Vol. 6. P. 27–30.

216. Sprankling J. G. The Emergence of International Property Law // *North Carolina Law Review*. 2012. Vol. 90. No. 2. P. 461–509. Access mode: <http://scholarship.law.unc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4541&context=nclr> (last accessed: 15.02.2021).

217. Starrett Housing Corp. v. Iran: Award No. 314-24-1 / Iran-US Claims Tribunal. United States Claims Tribunal Rep. 1987. Vol. 16. Access mode: <http://www.trans-lex.org/232100> (last accessed: 28.02.2021).

218. State Enterprise «Energorynok» (Ukraine) v. The Republic of Moldova: Final Award of 29 January 2015, Case No. V (2012/175) / Stockholm Chamber of Commerce (SCC) Arbitration. Stockholm, 2015. 34 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw6305.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

219. Statement of protocols for co-operation on International Financial Reporting Standards and International Valuation Standards between the International Valuation Standards Council and the IFRS Foundation of 6 March 2014 // The IFRS Foundation website. Access mode: <http://www.ifrs.org/-/media/feature/around-the-world/memoranda/ivsc-protocol.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

220. Statute of the International Court of Justice (signed on 26 June 1945 as integral part of the Charter of the United Nations) // Official web site of the International Court of Justice. Access mode: <https://www.icj-cij.org/en/statute> (last accessed: 15.02.2021).

221. Sweet A. S. Investor-State Arbitration: Proportionality's New Frontier // *Law and Ethics of Human Rights*. 2010. Vol. 4. Iss. 1. P. 47–76. Access mode: [http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=1569412](http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1569412) (last accessed: 15.02.2021).

222. The Corfu channel case (Assessment of the amount of compensation): Judgment of December 15th, 1949 // Permanent Court of International Justice. The

Hague: Publications of the P. C. I. J., 1949. P. 244–265 (Collection of judgments; No. 28). Access mode: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/1/001-19491215-JUD-01-00-EN.pdf> (last accessed: 23.02.2021).

223. The Corfu channel case. Oral proceedings (second part): Judgments of March 25th, 1948, April 9th and December 15th, 1949 // Permanent Court of International Justice. The Hague: Publications of the P. C. I. J., 1949. 711 p. (Collection of judgments; vol. 4, No. 48). Access mode: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/1/001-19491109-ORA-02-00-BI.pdf> (last accessed: 23.02.2021).

224. Trenor J. A. Guide to Damages in International Arbitration. Law Business Research Ltd, 2018. 472 p.

225. United States Model Bilateral Investment Treaty // An official website of the United States government. Art. 4, Arts. 6(1)(c), 6(2)(b). 2012. Access mode: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/188371.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

226. Valantiejus G. Application of Soft Law Instruments in International Economic Law: Insights on Lithuanian Practice on the Legal Regulation of Customs Duties // *Social Transformations in Contemporary Society*: proceedings of an international scientific conference for young researchers. Vilnius, 2016. No. 4. P. 97–108. Access mode: [http://stics.mruni.eu/wp-content/uploads/2016/07/STICS\\_2016\\_4\\_97-108.pdf](http://stics.mruni.eu/wp-content/uploads/2016/07/STICS_2016_4_97-108.pdf) (last accessed: 15.02.2021).

227. Vig Z. The Standard of Compensation for Taken Foreign Property in Major International Investment Dispute Cases // *Acta Universitatis Sapientiae*. Hungary: Legal Studies, 2016. Vol. 5. No. 1. P. 63–83. Access mode: <http://www.acta.sapientia.ro/acta-legal/C5-1/legal51-05.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

228. Vivendi Universal S. A. v. Argentine Republic: Award of 20 August 2007 (Case No. ARB/97/3) / International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). Washington, 2007. 270 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0215.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

229. Walde T. W. Procedural Challenges in Investment Arbitration Under the Shadow of the Dual Role of the State: Asymmetries and Tribunals' Duty to Ensure, Proactively, the Equality of Arms // *Arbitration International*. LCIA. 2010. Vol. 26. Iss. 1. P. 3–42.

230. Weidemaier M. C., Mark W. Toward A Theory of Precedent in Arbitration // *William & Mary Law Review*. 2010. Vol. 51. P. 1895–1958. Access mode: [http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=1594970](http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1594970) (last accessed: 15.02.2021).

231. Yakubovsky V. V. European Valuation Standards EVS–2016 and Their Interrelation with EU Legislation // *Actual problems of international relations*. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2018. Iss. 134. P. 77–89. Access mode: [http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/apmv/apmv\\_2018\\_134.pdf](http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/apmv/apmv_2018_134.pdf) (last accessed: 15.02.2021).

232. Yukos Universal Limited (Isle of Man) v. The Russian Federation: Final Award of 18 July 2014 (Case No. AA 227) / UNCITRAL Arbitration proceedings. The Hague, 2014. 579 p. Access mode: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw3279.pdf> (last accessed: 15.02.2021).

233. Z. M. Danilyuk v. Ukraine: Decision as to the Admissibility of 19 May 2005 (Application no. 5326/02) / European Court of Human Rights. Case Reports. Strasbourg, 2005. Access mode: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69260> (last accessed: 15.02.2021).

234. Zemanek K. New Trends in the Enforcement of erga omnes Obligations // *Max Planck Yearbook of United Nations Law*. Kluwer Law International, 2000. Vol. 4. P. 1–52. Access mode: [https://www.mpil.de/files/pdf2/mpunyb\\_zemanek\\_4.pdf](https://www.mpil.de/files/pdf2/mpunyb_zemanek_4.pdf) (last accessed: 15.02.2021).

## ДОДАТКИ

### Публікації за темою дисертації

**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:**

1. Шаповал Т. В. Особливості регулювання права власності в міжнародному публічному праві // *Вісник Львівського університету*. Серія: Міжнародні відносини. Львів, 2016. № 38. С. 268–275.

2. Шаповал Т. В. Застосування міжнародними судами стандарту «справедливої ринкової вартості» для захисту економічних прав людини // *Вісник Львівського університету*. Серія: Міжнародні відносини. Львів, 2016. № 39. С. 148–156.

3. Шаповал Т. В. Вплив формування режимів захисту економічних прав людини на визначення стандартів оцінки майна // *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Svazek 4. 3. vydání. S. 245–255.

4. Шаповал Т. В. Значення вибору дати оцінки майна для встановлення розміру компенсації у міжнародному публічному праві // *Вісник Львівського університету*. Серія: Міжнародні відносини. Львів, 2018. № 44. С. 219–234.

5. Шаповал Т. В. Вартість майна (інвестицій) як міра компенсації в міжнародному економічному праві // *Порівняльно-аналітичне право*. Ужгород, 2016. № 6. С. 290–295. Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*.

### **Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:**

6. Шаповал Т. В. Поняття майна та права власності в контексті міжнародного публічного права // *Сучасні тенденції міжнародних відносин: політика, економіка, право*: збірник наукових праць V щорічної міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 18.02.2016). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. С. 81–86.

7. Шаповал Т. В. Міжнародно-правові стандарти оцінки упущеної вигоди в арбітражі між державою та інвестором // *Сучасні тенденції міжнародних відносин: політика, економіка, право*: збірник наукових праць VII щорічної міжнародної науково-практичної конференції «Міжнародна система на порозі глобальних трансформацій» (м. Львів, 07.03.2017). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2017. С. 249–254.

8. Шаповал Т. В. Вплив актів міжнародних неурядових організацій на реалізацію компенсації у міжнародному публічному праві // *Modern geopolitics as a challenge for international security: scientific materials of the international Scientific-Practical Conference of February 10, 2018*. Lviv, 2018. P. 156–163.